Генерал
МИЛАН НЕДИЋ

Књига прва:
НА ОШТРИЦИ НОЖА

Станислав Краков
Генерал Милан Недић
Књига прва: На оштрици ножа

Издавач:
РМ, Добој

Тираж:
100

Штампа:
Лион

Дистрибуција:
www.ordeni.rs
тел. 063/732-7738

Станислав Краков

Генерал МИЛАН НЕДИЋ

Књига прва:
НА ОШТРИЦИ НОЖА

САДРЖАЈ

Увод 7
I - Војвода Путник поверава Милану Недићу израду плана за неутралисање Бугарске 11
II - „То тражимо од вас ја и српски народ", рекао је Престолонаследник Александар Недићу шаљући га у Медову 20
III - Недић одбија да суди своме другу Апису 39
IV - Командант славне Тимочке бригаде 42
V - „Обавештавам вас да су наши топови уперени на Загреб" . . 46
VI - Генерал Недић постаје командант армије у Скопљу 50
VII - Национално Вјерују Милана Недаћа 58
VIII - „Наша је кућа на друму" 62
IX - Милан Недић узалудно упозорава на опасност новог „Проширења на Исток" 69
X - Недић министар војске и морнарице у влади Цветковић-Мачек 72
XI - Јединац син Недићев гине са целом породицом 84
XII - Недић одбија да потпише апел против комуниста 88
XIII - Под вешалима 96
XIV - Проглас војводе Косте Пећанца 101
XV - На оштрици ножа 109
XVI - „Највећа битка за спас српског народа" 114
XVII - Дражa Михаиловић не прихвата Недићев позив да пренесе своју акцију у Босну 126
XVIII - „Нова српска влада не задовољава" извештава маршал Лист Хитлера 133
XIX - Када је Београд требао бити уништен 141
XX - „Ја нисам Пилат да оперем руке над судбином српског народа", рекао је Недић др Турнеру 147
XXI - Трагедија Шапца 155
XXII - „Крвави марш" становника Шапца 161
XXIII - Борба против казнених експедиција 172
XXIV - „Оставите ме самог са Павелићем да му зубима гркљан прережем" 179
XXV - У данима покоља у Краљеву и Крагујевцу 185
XXVI - Рат између четника и партизана 213
XXVII - Недић легализује Михаиловићеве одреде и спасава их од уништења 224
XXVIII - Пад „Совјетске ужичке републике" 237
XXIX - „Нирнбершка декларација" 257
Моја реч на завршетку Прве књиге 264

Генерал Милан Недић, као претседник српске владе говори на једном народном скупу у Београду

УВОД

Можда ће се неко од оних који буду читали ову књигу упитати: када сам имао све ове податке, када сам доста познавао све ове догађаје, када најзад располажем и једним малим делом личне архиве генерала Милана Недића, зашто нисам већ раније ове чињенице обелоданио, те мутне моменте осветлио кроз призму свога сазнања и најзад зашто ову књигу нисам издао раније, већ тек сада двадесетак година после одиграних догађаја?

Они који су увек веровали у дубоко и непоколебљиво родољубље генерала Милана Недића и знали какву је трагичну, али и јуначку мисију свесно предузео у данима највећих несрећа Југославије и српског народа у њој, могу ми ово питање поставити чак као прекор.

У извесном погледу ја им дајем за право. Пред тим људима, а нарочито пред оним који не могу упутити ни питање, ни прекор јер су пали у данима тешког српског страдања, следујући и помажући велику националну мисију Недићеву, ја сам крив. То признајем. Али ја сам крив свесно.

Ја сам сматрао да је још рано стављати на место које ће им сама историја одредити, сваки догађај и сваку личност. Ја сам убеђен да свако расправљање, чак описивање догађаја под окупацијом, па било најобјективније, буди страсти, раздражује духове, јер је код нас још увек пуно партизанске загрижености и оног чувеног српског ината, „стрижено-кошено". А мој је основни став, да данас српска, а да је сређе и целокупна југословенска емиграција, има само један судбоносни императив, ако хоће да преживи, ако хоће да још једном одигра неку улогу у животу српског народа, ако жели да одбрани и да доведе победи своје веровање и да допринесе васкрснућу оне форме друштвеног, државног, националног и моралног живота, чији је слом и нагнао бар 90% емиграната, да напусте своје родно тло и да се потуцају по свету. А тај императив је: слога националне емиграције и то у првом реду српске, без икаквих изузетака, свих политичких настројености, свих вера, свих српских покрајина, јер за праву српску националну емиграцију нема никаквих црногорских, македонских, босанских, војвођанских и шта ја знам већ каквих народа, којима се хоће да се од српске гранитне стене начини гомила шљунка. Понављам, да је пре свега потребна слога српска, јер то је

неопходни предуслов за свако решење, ма какво било, а поготово ако се хоће да се дође до слоге са осталом емиграцијом из Југославије, хрватском и словеначком.

Или ће наша емиграција бити уједињена и иступити сложно када се ради о најсветијим питањима једне нације, о њеној слободи и њеном достојанству, или ће емиграција лагано изумрети као бесловесна маса која ни сама није знала зашто бежи у широки свет, и која је својом тврдоглавошћу, својом кобном међусобном нетрпељивошћу и несхватањем задатка који пред њом стоји, пре свега изгубити сваку везу са својом земљом, са својим народом и његовим потребама и невољама, па постала непотребна и отсекла се не само од садашњости већ још више од будућности.

Ово је објашњење зашто до данас нисам писао о Милану Недићу, јер је за многе, који ништа не знају, које наша тешка прошлост и садашњост ничем нису научили, писање истине о Милану Недићу „клеветање", чак „вређање" личности и рада Драже Михаиловића, као да српски народ није имао као најизразитији симбол својих борби за слободу и за опстанак и Милоша Обилића и Краљевића Марка, и кнеза Лазара и његовог сина деспота Стевана Великог, и Карађорђа и кнеза Милоша Обреновића, као да у Пантеону последњих борби, несрећа и жртвовања Југославије, а у њој Србије у првом реду, нема довољно места за обојицу.

Потсећам овде на то да су и Милан Недић и Дражa Михаиловић, после многих приближавања и удаљавања, после позивања и одбијања, после многих краткотрајних, а потом порицаних и прекиданих сарадњи, схватили најзад, пред заједничком највећом опасношћу, да се српски народ може спасти само ако се све српске националне снаге уједине и заједно наступе. На жалост, то је сазнање дошло сувише касно у августу 1944, када је већ у Техерану била преломљена судбина и над српским народом и над Југославијом. Да је до те слоге дошло годину дана раније, није искључено да би била другојачије исписана судбина наше земље и да би многи животи били поштеђени, а многе несреће избегнуте.

И зар и после тог последњег искуства морамо увек да чекамо сумрак наше судбине и да поред нас прођу и последње шансе и пропустене прилике и да тек онда откријемо наш пут када он постане непролазан?

Али да постоји слога у емиграцији није довољно да само један ћути, да само један не урла, да само један не хушка. Као вируси беснила расејавају се на све стране бесловесни сејачи мржње, избезумљени још увек оном атмосфером од пре двадесет година када је сваки ђаво и домаћи, а још више инострани, сејао свој отров међу нас све, да би нас - сваки са другим планом - уништио.

Зато пред тим понављаним манифестацијама националне несвесности, пред отсуством националног достојанства, пред многим изливима

бесомучне мржње и заслепљености која не преза ни пред фалсификовањем чињеница и догађаја, што на жалост нису усамљене појаве, ћутање оних који знају, који још могу да осветле оне који нису упознати са многим збивањима и околностима под којима су се одиграла, такво ћутање онда постаје не погрешка, већ грех, а можда чак и злочин утаје истине.

Зато сам схватио да је данас последњи тренутак да иступим као сведок догађаја којима сам био очевидац, некад посматрач, а некад и сам статиста. И уз то сматрам да када се говори о многим драмама савести које чине болну душевну историју Србије, пуну тешких рана, када се сведочи о једном мртвом јунаку и мученику без одбране, онда мора да се изнесе сва истина каква се износи пред судом: истина, само истина и једино истина.

Ја сведочим овде о догађајима који су мени лично познати из онога што сам видео, од заинтересованих личности чуо и најчешће и сам преживео. Ако не говорим о свима догађајима и личностима то чиним јер иступам као сведок и не могу да пишем о ономе где не само да нисам био очевидац, већ нисам могао да добијем ни веродостојне податке, сазнајући за њих тек из препричавања. Уз то та трагична савремена историја Србије је толико обимна да би захтевала целе библиотеке дела да се потпуно осветли, а не само кроз једну малу књигу. И најзад вољно прелазим преко извесних догађаја који не тангирају много личност, а још мање част Милана Недића, а у којима би моје иступање могло да погоди, на ма који то било начин, друге особе, било у њиховој безбедности ако су данас у земљи, било - па радило се то о живим или мртвим - што би то могло да баци сенку на њихову добронамерност, на њихово несхватање ситуација, историјских неминовности и људских комплекса. И како за те личности имам увек поштовања, то све те догађаје заборављам, јер се најчешће стављају изван круга у којима сам био непосредни присутник.

Има још један императив за мене коме желим да ни за тренутак не избегнем.

Језива трагедија Србије и Југославије од 1941. до 1945. оставила је као светао, али човечански дубоко болни траг једну бескрајну плајаду јунака и мученика, чија многа имена ни једна кроника није забележила, нити ће их и један историчар моћи да покупи, јер су она сливена и стопљена у легију, анонимну у својој бесмртности. И нема овде ни једног јединог, када првенствено говорим о жртвама српског народа, пред чијом смрћу, па био он националиста или комуниста, не бих имао дубоки пијетет и дивљење, јер су то били људи који су умирали борећи се за своје Вјерују. И нема ни једног о коме бих, када је данас само загробна

сенка, написао ма какву ружну реч, јер смрт брише све грехове и све заблуде уколико их је и где било.

Скрнавити леш или успомену једног мртвог јунака, па ма то био и непријатељ, није никад била особина ни српског ни ма кога другог цивилизованог народа. То је жалосна привилегија хијена и мародера.

У ту величанствену загробну војску Србије спада, у њене челне редове, армијски генерал Милан Недић, грешни човек, какви смо ми сви смртни без изузетка, али који је живео и борио се као јунак, а умро као мученик. Он је изнад свега волео свој српски народ, фанатично га волео и њему, искључиво њему верно служио до самопожртвовања, до свесно изабране смрти у понижењу и у језивости тамнице.

Ја сматрам не само као дуг части, већ као аманет који се прима од самртника, а који је мени пређутно предао онај који је за Српство свесно свој живот жртвовао, да насупрот многим митовима посведочим само стварност догађаја који су се одиграли, да осветлим не само њихов јавни ток, већ и оно залеђе које је на њих утицало.

За многе од тих збивања нису ни потребна моја сећања, јер многобројна документа ту су непобитни сведоци.

I

ВОЈВОДА ПУТНИК ПОВЕРАВА МИЛАНУ НЕДИЋУ ИЗРАДУ ПЛАНА ЗА НЕУТРАЛИСАЊЕ БУГАРСКЕ

Први сусрет Милана Ђ. Недића самном, - јер не могу рећи да је то био мој сусрет са њиме, - одиграо се 29. марта (16. марта по старом календару) 1895. у Крагујевцу у кући мога оца, Др. Сигисмунда Кракова, а то ће рећи онога дана када сам се ја родио.

Отац Милана Недића, Ђорђе, срески начелник у Гроцкој, био је после излива крви у мозак стављен у пензију и прешао је у Београд да тамо живи са својом децом. На молбу моје мајке, - рођене сестре Милана, Милутина, и Божидара Недића - мој отац је одлучио да у неколико помогне своме тасту тиме што је узео код себе Милана да се школује у крагујевачкој гимназији, имајући обезбеђен живот у нашој кући.

Тако се Милан Недић, ученик шестог разреда гимназије нашао у кући мога оца када сам се ја родио. И прву услугу у животу, он ми је учинио.

Толико пута у каснијим годинама, шалећи се радо самном, говорио ми је:

- Ако што и ваљаш, није ни чудо, јер сам ти ја ишао по водицу када си се родио и донео ти име на знамењу Александар.

Три месеца после мога рођења Милан Недић је са успехом завршио шести разред крагујевачке гимназије и пријавио се за конкурс у Војну академију и тако постао питомац њене 28. класе.

Како се у недостојној кампањи која се у емиграцији води против мртвог Милана Недића стављало у питању и његово школовање у Крагујевцу, то морам да се задржим на томе детаљу. Не само да у извештају Крагујевачке гимназије за школску 1894/95 годину стоји да је Милан Ђ. Недић завршио шести разред са одличним успехом, већ се може и у Народној Енциклопедији професора Станоја Станојевића (III свеска, стр. 39), у којој је о Милану Недићу написао крађи чланак генерал Владимир Белић, на основу званичних података из досијеа који сваки официр има у Министарству војном, прочитати следеће:

„По завршетку 6. разреда гимназије у Крагујевцу, ступио је у Војну академију 1. септембра 1895."

Док је мој отац, као војни лекар, убрзо по одласку Милана Недића у Војну академију, напустио Крагујевац и служио у гарнизонима у Књажевцу, Нишу и потом у тврђави Кладово, ја, тада већ ученик основне школе нисам дуго имао прилике да видим свог најстаријег ујака који ме је прва три месеца мога живота више пута чувао када су моји родитељи морали где да изађу увече.

За то време Милан Недић је почео да се већ уздиже у својој војничкој каријери и да у самом почетку у њој узима видно место. Завршивши међу првима у својој класи Војну академију, Недић је 2. августа 1898. произведен у чин пешадиског потпоручника. Три године касније ступио је на Вишу школу Војне академије коју је завршио баш пред мајске догађаје 1903. године, када се пред Милана Недића први пут поставило једно драматично питање савести и одговорности, које се потом још толико пута постављало пред њега у животу у коме га је последња његова судбинска дилема увела у историју, али и одвела у смрт.

Таман је био постао водник у пешадиској чети Краљеве гарде, када се нашао пред пуном завером против Краља Александра Обреновића и Краљице Драге. Његов најбољи друг, тада капетан Драгутин Димитријевић-Апис, који је касније назван „убицом краљева", био је на челу завере у коју је хтео да уведе и Милана Недића. Овај га је одлучно одбио. Ја то никада нисам чуо од Милана Недића, али сам сазнао од других да је тада рекао Апису: „Ја не убијам своје краљеве".

Али оно што сам много касније сазнао од свог другог ујака, Милутина, било је да је Милан Недић том приликом додао у одговору Апису, да он може да буде спокојан и да сматра да му ништа није казао, јер он, Милан Недић, не издаје своје другове. Једно га је само молио, нека не изабере за свој подухват ноћ када је он, Недић, био на стражи, јер му је рекао да би он тада своју дужност вршио савесно па макар био принуђен и да пуца на своје другове.

Апис је добро познавао Милана Недића и био сигуран и у једно и у друго што му је тада рекао. У ноћи 29. маја 1903. године Милан Недић није био на дворској стражи, а други официр који је ту дужност вршио отворио је дворску капију завереницима.

Ово питање савести било је по Милана Недића у толико драматичније што су се његови најбољи другови - осим Аписа - налазили у завери и међу њима је био и његов побратим Јосиф Костић, с друге стране што је и сам био у извесном сродству, по женској линији, са Карађорђевићима, која је династија, у особи тадашњег Кнеза Петра, требала, по уклањању Краља Александра Обреновића, да буде доведена опет на управу Србије.

Милан Недић, исто као и његова браћа и сестре, је по својој мајци Пеладији директни потомак кнеза Николе Станојевића из Зеока, о коме

пева Сима Милутиновић-Сарајлија у својој „Србијанци" велећи „Никола, кнез од Зеока који први Турчина уби и огласи бунт" (цитирам слободно по сећању, јер немам при руци „Србијанку").

Када су дахије почеле да врше сечу кнезова у јануару 1804, једна од првих жртава, ако не и прва, био је кнез Станоје од Зеока, кога је један од тројице Турчина, убица изаслатих од дахија из Београда, убио преваром из пушке и хтео да му одсече главу. Никола, кнежев синовац, кога је овај, немајући деце, усинио, зграбио је пушку и сравнио са земљом убицу свога ујака уз поклич: „Нећеш, Турчине, изнети ни своје главе, а камо ли главе кнеза Станоја". Пред овим актом јунаштва и одлучности друга два Турчина су бацила оружје и молила за милост говорећи: „Ето, глава за главу". И Никола, који је одмах потом постао на место убијеног стрица, кнезом од Зеока, великодушно им је поклонио живот, да однесу поруку дахијама да се српске главе не могу некажњено сећи.

Пуцањ пушке кнеза Николе од Зеока, био је први акт револта српског народа, кога је две недеље касније Карађорђе дигао на устанак у Орашцу, родном месту оца Недићевог, те су сви његови претци, и по оцу и по мајци били саборци и учесници у првоме устанку за ослобођење српског народа од Турака.

Босиљка, ћерка кнеза Николе Станојевића је рођена мати Пеладије, мајке Милана Недића и његове браће и сестара. Босиљкин брат Јеремија Станојевић био је ожењен ћерком проте Матеје Ненадовића, док је Кнез Александар Карађорђевић, отац Краља Петра I, био ожењен Персидом, ћерком Јеврема Ненадовића, синовца протиног.

Од тада почиње сродство између Станојевића (чији су потомци по женској линији Недићи, Љотићи и Фотићи) и династије Карађорђевића.

Што Милан Недић, рођак Карађорђевића и најбољи друг Аписа и многих других завереника није ушао у заверу против Краља Александра Обреновића, то је само зато што је код њега био јак осећај високог моралног значаја положене заклетве на верност као и то да је он страховито био противан било каквим тајним војничким групама, клановима, пучевима и у опште политизирању војске. Он никада није хтео да уђе ни у „Црну руку", која се створила под називом „Уједињење или смрт", коју је Апис водио и у којој је био и његов млађи брат Милутин Недић, а још мање у, и тада и касније свемоћну „Белу руку", којој је на челу био Петар Живковић и у којој је један од најутицајнијих чланова био његов побратим касније армиски генерал Јосиф Костић.

У почетку владе Др. Милана Стојадиновића, у којој је армиски генерал Петар Живковић још био министар војни, мада се већ знало да су то његови последњи дани као министра, јер га је Стојадиновић хтео да уклони, Милан Недић је био само члан Војног савета. Једног дана када сам дошао у то време код њега, у његову канцеларију која се налазила

у згради Министарства војске и морнарице и у разговору му рекао како се много говори о томе да Петар Живковић спрема пуч да обори Стојадиновићеву владу, Недић је одједном поцрвенео и лупио песницом о сто:

- Ја немам никакве велике симпатије за Милана Стојадиновића, ја не заузимам у овом тренутку никакво командно место, али нека се само Пера усуди да опет једну нову заверу прави, ја ћу га смрвити са својим верним подофицирима. Доста је било завера, преврата и пучева у нашој војсци. Није војска ничија политичка прћија, већ је она мач и штит свога народа и своје државе.

Као командант дивизије још, потом као командант армије у Скопљу и најзад као начелник Главног генералштаба и министар војске и морнарице Милан Недић је чинио све могуће да побољша у сваком погледу положај подофицира, које је он сматрао кичменим стубом сваке војске.

Он је често говорио:

- Официри воде војску, али је подофицири држе и од њиховог морала и схватања дужности зависи морал и војничка вредност једне армије. Ми смо добили све ратове које смо водили од 1912. године, јер смо имали један сјајни официрски кор, али он сам неби био довољан да подофицири српске војске ту нису допринели лавовски део.

И заиста су подофицири знали колики им је био пријатељ и заштитник генерал Милан Недић и увек када се тицало каквог питања које је њих директно погађало, увек су представници подофицира долазили код Милана Недића да га замоле да буде адвокат њихове ствари. Зато је Милан Недић био сигуран да може да рачуна на подофицире југословенске армије у тим данима мира, као што је, када се десила катастрофа државна у 1941, са правом сматрао да ће наћи најбољег разумевања и подршке за своју тешку мисију баш код подофицира Срба, јер других у границама окупиране Србије скоро да није ни било, осим неких ретких изузетака.

*

Док сам ја био још у основној школи и потом у гимназији, Милан Недић се са успехом пео степеницама војне хијерархије као елитни официр. Већ 1908. он је завршио Генералштаб и постао генералштабни капетан, да би одмах био постављен за Краљевог ордонанс официра. Како је онда после анексије Босне и Херцеговине принц Ђорђе одустао од права да буде наследник престола и Престолонаследник постао принц Александар, то је Милан Недић њему био додељен на службу. Ту је први пут Краљ Александар, онда наследник престола, имао прилике да упозна изванредне војничке и људске квалитете Недаћеве и да га сматра као човека челичног карактера.

По завршетку двогодишње службе у двору, Милан Недаћ је упућен у Француску у 135. пук да тамо буде на стажу. Српска војска се у потпуности тада окренула ка Француској у погледу свога наоружања, нарочито артилерије, као и у погледу своје тактике, и елитни официри су слати у Француску да се што боље упознају не само са француским војним методама него и са духом њене војске, јер је она била предодређени будући српски савезник.

Сећам се добро једне његове фотографије из тога времена коју је послао мојој мајци, својој сестри. Када је овај пук дефиловао на дан 14. јула 1911, на дан француског народног празника, у Анжеу у Француској, на челу пука, за командантом, у његовом штабу јахао је у парадној униформи српске војске, са калпаком украшеним нојевим перјем, тадашњи генералштабни мајор Милан Недић, који је изгледао као какав средњевековни ритер, и на фотографији се видело како су погледи света на њега управљени и како му машу. Јер Милан Недић је увек достојно и достојанствено претстављао српску војску и српски народ.

*

Балкански рат 1912 затекао је Милана Недића као генералштабног потпуковника, помоћника начелника саобраћајног оделења Главног генералштаба, те је он одмах тај положај заузео и у Врховној команди. Он је израдао целокупну шему саобраћаја за извршење мобилизације и концентрације трупа у септембру и октобру 1912. и тај план је извршен са таквом тачношћу, на минуте, да је Милан Недић стекао репутацију најбољег организатора војних комуникација.

Када сам у октобру 1912 као ученик VII разреда гимназије, добровољац у Шумадиској дивизији првог позива био, по наређењу команданта III армије, генерала Боже Јанковића, мога кума, који је венчао моје родитеље и мене крстио, задржан у Приштини да не узмем више учешћа у операцијама XI пешадиског пука, коме сам се придружио и који је био упућен у Албанију, где је избио све до Јадранског мора, ја сам одлучио да се пребацим у I армију Престолонаследника Александра и зато сам могао да прођем првим возом који је кренуо из Приштине за Скопље. Ту сам први пут од избијања рата срео Милана Недића. Он је свој штаб поставио у самој железничкој станици, са које је био скинут стари турски натпис „Ускуб" и стављен, испод огромне српске тробојнице нов „Скопље", јер тада још није постојао „македонски језик" да се прекрсти у „Скопје", како се то данас може читати у београдским листовима.

Милан Недић је био узбуђен и одушевљен када ме је видео јер га је радовало да сам тако манифестовао своју наклоност ка војничком позиву. Када ме је загрлио рекао ми је:

- Ја сам увек говорио да ћеш ти бити војник.

Одмах ми је дао дозволу да се на једној локомотиви, која је пребацивала једног курира за I армију, одвезем до Велеса, а одатле да са војном комором стигнем у Прилеп, а онда на положаје око Битоља, где се одигравала последња фаза битке за коначно ослобођење Јужне Србије.

*

Три године је прошло од овог мог првог ратног сусрета са Миланом Недићем, и увек у сваком судбоносном тренутку мога живота који је тек почео, увек сам био са њиме у контакту. И онда када сам у 1913. години у рату са Бугарима био као добровољац у XVIII пешадиском пуку контузован на Калин Камену код Криве Паланке и упућен у позадину на лечење, те сам га опет том приликом нашао у Скопљу, које је било чвор операционих војних комуникација, и нешто касније када сам се обратио њему да ми помогне да уђем у Војну академију, јер је моја мати то по сваку цену хтела да спречи. Од смрти мога оца Милан Недић је водио очинску бригу надамном и моја мати је увек примала његове одлуке.

Мој нови ратни сусрет са Миланом Недићем био је у октобру 1915. године. Рањен као водник у XVII пешадиском пуку на Кривој Фељи, када су Бугари извршили продор ка Врању, био сам упућен у нишку болницу, али догађаји на бојиштима су били све неповољнији и већ се приближавао крај Србије. Нишка болница је требала да се евакуише за Крушевац, Зато сам ја, неизлечен, затражио да ми даду недељу дана боловања како бих могао да видим своју мајку, пре него што катастрофа наиђе. Она је тада била у Јагодини баш у стану Недићеве породице - супруге и деце - јер је његов штаб био у овом граду.

Линије свих фронтова су се тих дана ломиле, стезале у назад под ударцима тешке немачке артилерије и притиском двоструко бројнијих немачких, аустриских и бугарских дивизија, које су са три стране непрекидно наваљивале. Али ипак и у томе сумраку Србије војни саобраћај је био беспрекоран.

У своме штабу у Јагодини Милан Недић је проводио и дан и ноћ, радећи без одмора и ретко је када дошао на сат два до свога стана, јер је остајао у канцеларији читаве ноћи.

- Нека ти је срећна рана, рекао ми је и чврсто ме загрлио као да се опрашта самном за свагда.

Потом ме је питао о борбама у којима сам био, о моралу наших војника, и када сам му узгред рекао како сам улазећи са санитетским возом у Ниш угледао целу станицу украшену тробојкама и нашим и француским и енглеским, и написима „Добро нам дошли наши пријатељи и савезници", док су место очекиваних француских и енглеских трупа Бугари

сада продирали долином Јужне Мораве, лице Милана Недића се одједном још више намрачило и узвикнуо је:

- Ето и ти си, као и десетине хиљада других жртва неразумевања и лаковерности наших савезника који су се као деца дали преварити од Бугара. Да су они слушали нас који мало боље од њих познајемо Бугаре, и да су прихватили наш план, никад неби дошло до ове несреће у коју сада сигурно идемо. Морам ти рећи да тешки и отсудни тренутци стоје пред нама, да ћемо имати да издржимо напоре и тешкоће какве ни у једном ранијем рату нисмо имали, али ја верујем у несаломљивост српске војске и српског народа и последња битка биће наша највећа победа.

Када ми је то говорио како је тешка погрешка савезника била што нису прихватили план српске Врховне команде, ја ни појма нисам имао о чему се тада радило. Тек касније, много касније сам дознао да је војвода Путник као једино спасење за Србију предлагао, у тренутку када се сазнало да су Бугари склопили савез са Немачком и Аустро-Угарском, да са најбољим српским трупама нападне Бугарску пре него што је ова извршила мобилизацију и концентрацију, да доведе на власт једну владу пријатељски расположену према Србима и западним савезницима и Русима, која би раскинула савез са Централним силама. За време те привремене окупације Бугарске и њеног неутралисања као ратног фактора остале трупе би одолевале нападима немачких и аустроугарских армија и најзад, појачане трупама победницама из Бугарске прешле у контраофанзиву и опет избациле непријатеља са српске територије. Детаљну израду тога плана за напад на Бугарску да би се неутрализовала, војвода Путник је поверио лично Милану Недићу, јер је пре свега ту најважније било брзо пребацивање трупа са северног и западног фронта - са Дрине, Саве и Дунава - на источни фронт - бугарску границу. Од брзине и тајности те мућевите концентрације трупа зависио је успех целог тог изванредног војничког плана. Али савезници су одлучно то спречили тврдећи да они имају сигурна уверења од бугарске владе да она никада неће напасти Србију нити стати на страну Централних сила.

У својој књизи „Српска војска и Солунска офанзива", коју је издао 1932. године као командант III армије у Скопљу, Недић први пут открива историју тога плана, кога су, на несрећу Србије и српског народа, савезници одбили и спречили његово извршење. Ево шта о томе пише Недић у тој својој књизи:

„Све ово што се код непријатеља дешавало око нас, наша Врховна команда пратила је будним оком, на по се оне политичке припреме у Берлину и војничке на обалама Дрине, Саве, Дунава и Тимока.

Чим су почели преговори између Бугара и Немаца, наша влада похитала је да на ту појаву скрене пажњу савезницима у Паризу и укаже на опасност оваквога савеза. Наглашавала им је да ће пропаст Србије имати

врло тешких последица и по њих саме. Али наши савезници не поклонише довољно пажње нашим предвиђањима, само зато што никако нису веровали да ће Бугарска моћи и смети да се определи за централне силе.

С коликом наивношћу савезници беху водили у Софији разговоре с Бугарима о томе, сведочи најбоље руски посланик на нашем Двору, кнез Трубецкој који тврди да се, приликом тих разговора претседник бугарске владе, познати германофил и изразити претстваник бугарских менталних особина ‚деда Радославов заклео на икону св. Николе да неће напасти Србију'. Српска врхоена команда, поучена искуством из ранијих ратова, била је више него убеђена да ће нас Бугари и овога пута мучки напасти. То своје убеђење саопштавала је и нашој влади и претставницима савезничким, али ови, немарни и лако поводљиви, уз то без познавања менталне стране једне балканске нације, место брзих и оштрих мера, узеше још Бугарску у заштиту на рачун наш.

Да би је умилостивили да остане неутрална, понудише јој источни део Јужне Србије до Вардара. Бугарима и ово беше мало, па ипак преговарања са савезницима нашим наставише, али сада с циљем да добију у времену и у уцени. Отуда и саму ствар ставише на дипломатско надметање: ко да више.

И докле су наша влада и Врховна команда ишле од Понтија до Пилата, дотле се у потаји спремала пропаст Србије.

ПЛАН СРПСКЕ ВРХОВНЕ КОМАНДЕ. - Свесна велике опасности која јој претстоји и одговорности пред историјом за будућност државе и народа нашег, Српска врховна команда сама, из сопствених побуда, кренула је у прикупљање најбољих дивизија на источној пограничној зони према Бугарима.

Мисао њезина била је: што шире искоришћавање централног положаја српске војеке: енергични напад на најопаснијег непријатеља у то време - Бугаре, и задржавање Немаца и Аустријанаца, у исто време, сразмерним снагама на Дрини, Сави и Дунаву. Хтело се да се сврши са Бугарима, да би се после уједињеним снагама тукли поново Аустријанци и њихови савезници Немци.

Разраду ове идеје начелника штаба Српске врховне команде, војводе Путника, вршио сам у Јагодини са десет ђенералштабних официра. Кад је све било готово, предата је Врховној команди у Крагујевцу, па је потом достављена дивизијажа и армијама на извршење. Цела ова операција извршена је у најбољем реду и шест наших првокласних дивизија беху спремне да упадну у Бугарску онда, када се она налазила још у извршењу своје мобилизације.

ИЗВРШЕЊЕ ОВОГ ГЕНИЈАЛНОГ ПЛАНА ОМЕЛА ЈЕ ПОЛИТИКА НАША И САВЕЗНИЧКА. - Руси су нас, у својој безграничној наивности, уверавали да је бугарска мобилизација уперена против - Турске.

А наша влада, поводом овога, издаде оно фамозно наређење: ‚Ко на граници бугарској, са наше стране, отвори ватру на Бугаре, биће стрељан'.

Ето, у таквим приликама налазила се наша Врховна команда. Њен план је пропао, као што пропадају и сви остали војнички подухвати, где се умеша политика. Време је пролазило и најповољнији тренутак за напад на Бугаре био је изгубљен.

Политика је учинила да буде пропуштена једна изванредно повољна прилика и покварен један најефикаснији операциони план.

Да је било онако како је хтела Српска врховна команда, извесно је да би наш народ био поштеђен албанских гудура и црногорских кршева. Тачност ове наше прогнозе утврђивали су тадања тренутна ситуација на осталим бојиштима и немачки званични подаци." (Арм. генерал Милан Ђ. Недић. Српска војска и Солунска офанзива, 1932, Издавачка књижарница „Напредак", Београд, стр. 9-12.)

*

Када сам се после четири дана проведениих у Јагодини опростио са мајком и са ујаком и вратио, са отвореном раном, у своју јединицу на Чемерник - јер је ту било једино моје право место - отпочело је повлачење не само на нашем власинском, већ и на свим другим фронтовима да би се три месеца касније завршило на обалама Јадранског мора.

И ту сам, усред наше највеће трагедије и пропасти имао прилике да опет сретнем Милана Недића на једном, по дотадашње појмове српске копнене војске, сасвим необичном положају: као команданта малог албанског пристаништа Светог Јована Медовског.

II

„ТО ТРАЖИМО ОД ВАС ЈА И СРПСКИ НАРОД”, РЕКАО ЈЕ ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИК АЛЕКСАНДАР МИЛАНУ НЕДИЋУ

На дан 26. децембра 1915. (по старом календару), сутрадан по тужном Божићу кога смо дочекали на једној каљавој њиви код села Бушати, стигао је 17. пешадијски пук, у коме сам био водник у 1. батаљону, у Љеш, чије су не само све зграде већ и дворишта, па и улице биле пуне тифусних болесника. Овде, изван града, задржали смо се дан два пре него смо имали да наставимо наш тешки пут кроз мочварну албанску равницу ка Драчу. Како је од нашег логора до Светог Јована Медовског било само десетак или петнаестак километара, то сам, знајући да се тамо налази мој ујак Милан Недић, замолио свога команданта батаљона да ми дозволи да одем на неколико сати. Не само да сам добио дозволу, већ ми је мој командир дао и свога коња, јер сам још вукао последице од ране добијене на Кривој Фељи, а још више сам био исцрпљен једном врстом колере коју сам прележао у Плаву и од које сам правим чудом остао у животу.

Нашао сам пристаниште Светог Јована Медовског пуно потопљених бродова, а његове камените обале биле су притиснуте болесним војницима, избеглицама, аустријским заробљеницима, које више нико није чувао и који су се вукли као авети. Скоро сваки дан су долетали аустријски хидроавиони из Боке Которске и бацали бомбе на пристаниште и бродове који су тек упловили упркос јаке сумаренске блокаде. Свога ујака нисам могао одмах да видим, јер је баш тада требао да стигне један савезнички брод с храном за војску која је у правом смислу умирала од глади, а у који су брод требали да буду потом укрцани првенствено рањеници и болесници. Скоро цео дан је Недић био провео на пристаништу и већ када сам требао да се вратим у свој пук и не видевши га, дошао је за тренутак у једну албанску кућицу која му је служила као нека врста канцеларије.

Био је лица затегнутог од умора, али врло одлучан и после кратког поздрава, као да смо се дан пре тога видели, рекао ми је:

- Овде је пакао. Људи умиру, а Аустријанци нам топе брод за бродом. Али још тежи од аустријских бомби - ту ми је показао када смо излазили напоље на кључнове бродова потопљених авионским бомбардовањем - јесу људи који не разумеју и неће да разумеју несрећу у којој се налазимо, већ мисле само на себе лично и сматрају да у Медови важе исте титуле и протекције као у мирно време у Београду. Сада сам морао да се носим са једном групом народних посланика који сматрају да имају свугде приоритет. Рекао сам им да док последњи рањеник и последњи тешки болесни официр и војник, који овде умиру као мушице, не буду укрцани, ни један од њих неће ставити своју ногу на брод.

Какав је углед Милан Недић имао код савезничких мисија, како је енглески адмирал Трубриџ, који је могао лично да прати његов рад у Светом Јовану Медовском сматрао његове заслуге на том послу, доказ је да је Милан Недић био одмах када смо дошли на Крф на Трубриџов предлог, одликован од британске владе једним од највећих енглеских одликовања, које ни један други наш официр није имао.

*

Ево шта сам Милан Недић пише о тој својој мисији, која је била од животне важности за српску војску и избеглице и за коју се тражио одиста један енергичан и одлучан официр, пун иницијативе у непредвиђеним догађајима, пун такта у сарадњи са разним страним мисијама, којима се почео да пуни Свети Јован Медовски, али који је имао да буде и непоколебљив и чврст у брањењу неопходних мера за спасење српске војске.

У својој књизи „Српска војска на албанској Голготи", издатој 1937. године, када је био члан Врховног ратног савета у Београду, Милан Недић пише:

„Ситуација са исхраном беше све критичнија, да најзад између 16. и 17. децембра достигне потпуно своју лошу кулминацију. Војничко следовање се смањивало сваким даном све више. Уочи рођендана почившег Краља дата је војницима само једна трећина оброка, а на његов рођендан ни толико. Тада, само једног дана, покупљено је четрдесет шест мртвих војника од изнемоглости, студи и глади.

Краљевска влада беше очајна. Врховна команда немоћна. Врховни командант слао је молбе на све стране у Париз, Петроград, Лондон. Све су се те молбе завршавале једним јауком: хлеба! Иначе распадање војске сигурно, а најстрашнија смрт извесна. Свако је имао права да пита краљевску владу и Врховну команду и све одговорне факторе: зашто нас доведосте овде, кад ништа не спремисте за наш долазак после свега што већ дотле поднесмо.

Министарске седнице одржавале су се посведневно (свакодневно) у згради скадарске општине. Једне вечери, доцкан, ледена киша, ношена бесним ветром, шибала је лица пролазника. Мрак, густ као тесто. У кућу опустелу без врата и прозора, где нађосмо себи крова, упаде један наш жандарм. Тражио је мене. Рече ми да ме позива министар претседник! И збуњен и зачуђен, одкуд мене да тражи претседник владе и у недоба, изјавих му своју сумњу да се тај позив тиче мене. Потврдио ми је понова да претседник владе позива баш мене. Питао сам га како је доспео да ме у овом хаосу од света нађе и он ми је одговорио да ме је тражио цело по подне док га неки железничари не упутише.

И по овако несрећном времену улицама су се кретале бедне људске прилике, цвокотале од хладноће и умирале под великим беговским капијама. Српски војници. Овде онде захуче силно ветар, затресе ломљиве прозоре на турским кућама и заклопара какав ћепенак, као да пева посмртну песму једној пропалој нади и порушеној слави. Они костури, што лутаху улицама, цвокотаху испод капија и уздишући стресали се и умирали ... умирали су једнако.

Општинска зграда полуосветљена. На степеништу наш жандарм с пушком и ножем на њој. Оба жандарма, овај стражар и онај мој пратилац, пошто изменише неколико речи пустише ме у кућу. Тамо, после уобичајене пријаве, ућох с неверицом у једну већу собу. То је требало да представља салу. Угледах старог Пашића са његовом дугом и белом брадом. Управио мутан и мрачан поглед на мене. Очи му упале као после велике прележале болъке. Јавих му се. Он промуклим гласом који као да је долазио са оног другог света рече:

‚Ви сте одређени за команданта пристаништа у св. Јовану Медовском. Тамо нађите делегата краљевске владе. С њиме како знате шаљите храну и што више и што брже у Скадар да ови наши не умиру као мушице! По новчаним питањима обраћајте се делегату краљевске владе. Остала упутства даће вам министар војни.' Код ових речи показа ми руком на Драшковића који беше ту присутан.

Све ово као сан у којем човек не може да се снађе. Ја командант пристаништа, Драшковић министар војни!

Покојни Драшковић одведе ме у суседну собу, где ми даде пуномоћија и упутства за мој рад у пристаништу. Наложи ми да се сутра јавим Њ. В. Престолонаследнику и потом одмах кренем на пут.

Гледао сам га нетремице. Посматрао сам оно његово једино око што имађаше. С времена на време севне. Као да из њега избијају варнице. Свака његова реч пуна одлучности и самопоуздања у овим тешким тренутцима неизвесности и искушења, импонвала ми је особито.

Сутра дан прими ме Њ. В. Престолонаследник. Влед и измучен. На лицу му се оцртава туга. Његове речи падале су на моју болесну душу као мелем.

‚Ми ћемо се борити до последњег човека уз наше савезнике за нашу и за њихову ствар. Овај ‚дезастр' (енгл. пропаст) је пролазан. Опет ће наша војска бити што је била. Биће и боља и силнија. Ја у то тврдо верујем. Наша праведна ствар неће и не може пропасти. Ви идете у св. Јован Медовски. Нека вам је срећан пут. Помозите свим силама да се храна дотури, а војска и избеглице укрцају. Знам. Посао је тежак. Истрајте јуначки и пожртвовано. То тражимо од вас ја и српски народ'.

Пружио ми је руку. Она је била хладна и дрхтала је од узбуђења.

Још тога дана, 10 децембра, прешао сам на коњу пут за свети Јован Медовски".

Успех мисије коју су Престолонаследник Александар и председаик владе Пашић поверили тадашњем генералштабном потпуковнику Милану Недићу зависио је пре свега од разумевања и напора савезника да спасу српску војску. Недић у својој књизи говори и о услугама које су чинили савезници, нарочито француска мисија под генералом Пиероном Мондезиром и тешкоћама које је имао са Италијанима код којих јо било и неразумевања и зле воље. С једне стране Италијани су у невољном присуству српске војске, која се спасавала од непријатеља, у Албанији видели неку империјалистичку српску политику да српска војска искористи своје присутство у Албанији и окупира је угрожавајући тако италијанске интересе, а с друге стране, италијански војници су сматрали да се српска војска истопила, да више и не постоји те да и не вреди помагати је.

И Недић, пишући како је чак било прекинуто слање хране из Бриндизија, вели:

„Наша војска и избегли свет због ове обуставе довоза хране, која као брда лежаше у Бриндизију и због неупутног понашања италијанских органа дуж целог албанског приморја (у св. Јовану Медовском, у Драчу, у Валони) омрзе Италијане и сматраше их отвореним непријатељима, савезнике који чине све, да пропадне оно мало Срба што изнесе главу после албанске Голготе.

За то време ми смо у пристаништу вадили позеленелу и у распадању сланину и брашно натопљено морском водом из потопљених бродова и овим се исхрањивали. Само 14. децембра извађено је десет хиљада килограма сланине која је за онолики свет значила шаку песка у мору. Употреба хране која је дуго лежала у мору, осети се одмах. Болест црева, желуца и дизентерија појавише се у толикој мери, да лекари захтеваху забрану употребе ове хране. Међутим пристаниште се пунило масом болесних војника у најбеднијем стању. Све команде, да би их се осло-

бодиле, слале су их у пристаниште „ради евакуације санитетским бродовима", бродовима којих у опште не беше. Другу групу чинили су разни војни обвезници, а таквих је било много који су хтели искористити општу забуну, дохватити се Европе и ослободити што пре албанских мука. Трећу групу, такође многобројну, чиниле су избеглице из свих крајева Српства: Сремци, Банаћани, Босанци, Херцеговци, Црногорци и Срби из Србије северне и јужне као и једна маса чиновничких и официрских породица. Четврту групу образовале су стране мисије, француски и енглески авијатичари, морнари, а нарочито болничари и лекари амерички, енглески и руски.

Цео тај свет је био увређен, раздражљив - болестан. Свако је тражио кривца за поднете муке. Викало се на све и свакога, па и на Бога. Свију њих беше, уз сталне жеље и бригу за хлебом, још једина жеља: брод што пре и што пре у свет. И кад ово није било увек могућно да им се мауколико изађе у сусрет, онда им нико на овом свету није ваљао. Данима и недељама тај је свет жмиркао само у морску пучину, не би ли сагледао брод. И кад би и то било, у стању делиријума јурнула би та гомила тамо где је брод пристајао. Не беше силе која би их могла задржати, а ни срца које би могло употребити „законске мере", које су се одозго наређивале.

Шта све избезумљеност може да учини од људи казује најбоље овај догађај:

Децембра 14. један италијански брод донесе око 300 тона разног профијанта (хране). Брод је требао истог дана ноћу да се врати за Бриндизи. По дозволи италијанских органа на овај брод укрцаше се наши рањени официри, један број чиновника, жене и деца. Остали путници беху стране болничке мисије, а највише лекари. Око двадесет три и по часа, у поноћ, изби невероватан скандал. Неки савезнички лекари (иницијатори санитетски п.пуковник Др. Коле и поручник Др. Елебер) нападоше физички, песницама и кундачки наше рањене официре и уз најружније псовке из српског народног речника почеше избацивати жене и децу натраг у барке. Неке наше чиновнике побацаше с брода у море.

Поред свега овог света пристаниште доби и нарочите госте: аустријске агенте и шпијуне. Они се увукоше међу нас да стварају панику и да прикупљају податке о ситуацији. По њиховим извештајима и упуствима отпочеше посете пристаништу од стране аустријских авијатичара у прво време један пут дневно, а доцније и поподне, па чак и ноћу по неколико пута. На ушћу Бојане и Дрима стално су стражариле аустријске подморнице. За обезбеђење пристаништа Врховна команда одобри једанаести пук другог позива, један батаљон добровољаца и две пољске батерије. Као радна снага дођоше у пристапиште бугарски заробљеници и евакуисано особље наших државних железница, формираних у пет чета. Уз

рад ових, а нарочито наших железничара у св. Јовану Медовском створи се један известан поредак, нешто што је било неопходно потребно, пристаништу кроз које прођоше бродоломници две уништене српске краљевине.

На сам рођендан блаженопочившег Краља Александра, кад је критично стање дошло до врхунца, командант пристаништа доби овакво саопштење:

„По наређењу Врховне команде и споразуму са савезничким државама одређен је за команданта медовског пристаништа енглески адмирал г. Трубриџ. Он ће се старати како о довозу профијантских потреба за нашу војску у медовском пристаништу, тако и о њиховом брзом истовару из бродоеа. По наређењу начелника штаба ставите се на расположење адмиралу Трубриџу и помозите га свим силама у извршењу додељене му мисије".

Тако пристаниште свети Јован Медовски, једна шака јада, доби још једног команданта пристаништа више. (Раније Недић говори како је по његовом доласку за команданта нристаништа одмах упућен и један црногорски командант, а мало касније и италијански, моја примедба).

Адмирал Трубриџ једна маркантна енглеска фигура, човек хладан према свима, гвоздене воље за све. Он је увек знао шта хоће и шта може. Људе наше, и оне војног као и оне грађанског реда, познавао је у главу ...

У почетку рата командовао је поморском енглеском дивизијом за гоњење немачких ратних бродова „Гебена" и „Бреславе". У 1915. години одређен је да спречава аустријским мониторима бомбардовање Београда и заведе полицијску речну службу на Сави и Дунаву. Приликом нашег повлачења из Србије, пошао је и он са Врховном командом. Сада је примио команду над медовским пристаништем по изричној жељи блаженопочившег Краља. За разлику од нас многобројних команданата пристаништа назвали смо га гувернером Медове ... Својом енглеском строгошћу, он заведе један нов ред ствари. Сав безобзиран и сав неумољив, он издаде овакво наређење:

Гувернер, адмирал енглеске флоте Трубриџ, команданту пристаништа:

„Добио сам депешу да је италијанска влада забранила апсолутио долазак српским избеглицама у Италију бродовима који доносе храну у Медову.

Према овоме наредите публици да напусти одмах пристаниште и оде на које друго место".

Овом свом наређењу приложио је и наредбу:

„Команданту пристаништа. И ако сам до сада био приморан да објавим да се овај важан посао који је поверила Србија мени и мојим сарад-

ницима, не може вршити под теретом многобројних избеглица и публике која је ово место притисла, тражећи само своје личне интересе, ипак видим, да је ово пристаниште прекриљено ненадлежним лицима која у свако доба дана и ноћи иду свуда, потежу сваког за своје личне потребе, причињавају тиме неред и ометају рад.

Дужан сам и вољан сам да овом најенергичније станем на пут и то одмах, још данас. Свакоме треба да је познато да је данас најважније питање о снабдевању храном, а да је евакуација избеглица и осталих лица споредна ствар.

Командант пристаништа, у договору са владиним делегатом, наредиће шта треба да се у реону пристаништа, од мора до врха стена, више не задржава ниједно ненадлежно лице. За евакуацију бродом пуштаће се само они који имају право да путују и одредиће им се место на којем треба да очекују укрцавање.

Ова моја наредба има се привести у дело до сутра у вече".

Све ово лако је било изрећи, али је требало имати срца да се избаце из пристаништа три хиљаде избеглица из свих крајева српства, и да се пошаљу некуд, где су јад и чемер, очајање и смрт били још и већи и сигурнији. Ко је могао да тера по овој зими беднике у ритама и дроњцима, сенке од људи који су и онако изгладнели и оболели, већ умирали у маси свакодневно. Само тог дана, кад је Трубриц издао ову своју наредбу, покупљено је око двадесет њихових лешева. Ми смо хтели да они остану ту, и остали су. Упорно смо тражили и од наше Врховне команде и од наших савезника да одреде место куда ће отићи ови несрећници и захтевали бродове за њихов пренос.

Као и целог свог живота и овде у Медови је Милан Недић испуњен дубоким човечанским саосећањем и љубављу за сваког српског човека, што је крио својим крутим војничким изгледом, водио борбу и са самим енглеским адмиралом, који је знао само за дужност, али који није имао срце. И Милан Недић, као што је то много касније чинио носећи се са крутошћу непријатеља-окупатора, овде на албанској обали успео је да измени и спречи извршење наређења енглеског гувернера и да спасе од коначне смрти хиљаде најнесрећнијих и најбеднијих избеглица, које су под његовом заштитом ипак на крају крајева укрцани у бродове.

Што се тиче српских трупа - како Недић даље пише - адмирал Трубриц као искусни поморац је био одлучно против њиховог укрцавања у медовском пристаништу, јер је близина аустријске флоте и авијације у Которском заливу претила да при томе укрцавању изложи српске војнике тешким губицима. По његовом мишљењу, које је ту било сасвим оправдано, Драч заштићен италијанском флотом пружао је много већу безбедност. И износећи све разлоге које је енглески адмирал тада дао да се трупе не могу укрцати у медовском пристаништу, а да се то укрца-

вање не претвори у катастрофу, под аустријским бомбама и торпедима, Недић вели:

„Овако је и природно и логично велики енглески адмирал и наш пријатељ разлагао и убеђивао. Његове мисли достављене су блаженопочившем Краљу и имале су пресудан утицај на Краљеву одлуку да се скадарска група српске војске спусти дуж албанског приморја ка Драчу, а драчка ка Валони.

Адмирал Трубриџ својим схватањима и предлозима учинио је велику услугу српском народу. Он је осигурао Србији последњу њену наду од очигледне пропасти. Остајући у овом своме настојању непоколебљив и истрајан као сваки Енглез, он пише лично и помоћнику начелника штаба Врховне команде ђенералштабном пуковнику Живку Навловићу:

„Будите уверени да ћу укрцавање трупа помагати свим својим силама, ако ваша војска стигне у Медову.

У исто време изјављујем да не могу примити ни најмању одговорност за тај посао...

Биће корисно за вашу војску којој сав припадам и у којој сам са поносом служио, кад би ви учинили оно што би по моме нахођењу било најбоље: да се трупе укрцају у пристаништу које је удаљеније од непријатеља, јаче заштићено и снабдевено бољим средствима.

Укрцавање једне велике војске пред очима непријатељевим такав је војни посао који превазилази сретства сваке земље".

Интересантно је да је Врховна команда доставила ово писмо краљевској влади с молбом да нас при укрцавању обезбеђују француска и енглеска флота. „Иначе" - додавала је у својој молби Врховна команда - „ако буде другачије онда поред свега онога што нам се још сада причињава у погледу дотурања хране, можемо доживети још, приликом укрцавања наших трупа у Медови, и катастрофу".

Већ двадесетог децембра Врховна команда поверљиво овако обавештава команданта пристаништа у Медови:

„Француска мисија коју упућује француска влада, кренула је из Француске за Скадар. Њу сачињавају једанаест официра и један интендант. Мисија води собом и деветнаест подофицира и војника. На челу је ове мисије генерал де Мондезир. Он је још за време српско-бугарског рата 1913. био у Србији. Мисија ова има да оцени стање српске војске морално, материјално, бројно уопште у свим правцима.

Она има да се увери да ли се српска војска може уредити и како; и шта треба предузети за то уређење. Према овоме треба се управљати, јер ће се српској војсци дати само оно што мисија предложи."

Врховна команда наређује и то: да се мисија што боље дочека и стави јој се на расположење сва сретства за одлазак у Скадар.

Када сам добио овако наређење, сматрао сам за потребно да о томе известим одмах и гувернера пристаништа, адмирала Трубрица. Саопштио сам му и осетио да адмиралу није била у вољи појава ове француске мисије у Албанији. Тумачио ми је да таква мисија није потребна, наглашавајући ми да је он већ послао секцију енглеских инжињера за оправку пута Љеш-Драч, куда има да прође српска војска за Драч и даље.

Обраћајући се мени адмирал ме погледа право у очи и заврши: „Генерал Мондесир? Ха! ха! ха! „C'est Nondesir!" (Игра речи. Име генералово преведено буквално значи: „моја жеља", а по адмиралу Трубрицу је „нежеља").

За српску војску и будућност српског народа био је и срећан избор и срећан долазак денерала де Мондезира. Још 18. децембра он стиже у Бриндизи и своју мисију дели. По два официра шаље у св. Јован Медовски, Драч и Валону да проуче ситуацију на лицу места. Он сам остаје у Италији да уреди питање исхране српске војске из Бриндизија; и да у Риму рашчисти поједина питања, нарочито питање италијанског „президиоса" над Драчом и Валоном.

Ноћу 22. и 23. децембра, по помрчини густој као тесто, доведе француски контраторпиљар „Мангини" прве официре француске мисије: потпуковника д'Алосиера и мајора Кудана. Ови сјајни ђенералштабни француски официри, којима иначе дугујемо много за верне податке и тачно мишљење о вредности српске војске, беху поражени оним што видеше. Они нису крили, како су им Италијани говорили да српска војска броји једва педесет хиљада људи и да претставља мртваца, кога не може нико васкрснути. Кад сам сутра дан у јутро пријавио долазак француских официра и извинио их што се лично не јавише адмиралу, јер су зором наставили пут за Скадар, он је одмахнуо руком и додао: „Срећан пут!"

И заиста само после неколико дана послат је авионом у Италију дуг извештај потпуковника д'Алозијера генералу Мондезиру о ситуацији у Скадру...

У пристаниште су пристизали болесни и рањени војници. Њихов број се попео на неколико хиљада. Нигде санитетског брода. Ови људи лежали су, на плочнику и на пристаништу, збијени један уз другог, често између врећа са брашном под цирадама или под ведрим небом. Многи оболеше од инфекционих болести. Издрпани и бедни костури, чија су се уста једва мицала и једва муцала клетву за клетвом на све и свакога. Они, поред несрећних избеглица, беху наш најеећи бол и јад. Док смо ми кукали и преклињали да се упуте болнички бродови за ове несрећнике, они су умирали свакодневно. Јутром испод цирадета и око врећа с брашном скупљали су болничари мртваце, по тридесет њих, кадшто на броју, и онако неопојане пренашали у чамце и спуштали у море.

Немоћни стајали смо на обали, са очима поднадулим од суза, испраћали смо ове своје ратне другове у њихов вечни покој. Тек у првој половини јануара на наша свакидања преклињања и молбе, дођоше пет болничких бродова (енглеских, италијанских и француских) потоварише оно што још остаде живо и одведоше у свет ...

Као гром из ведра неба паде код нас у пристаниште вест, да је Ловћен 8. јануара 1916. пао и да је црногорска влада одлучила да се помири са судбином и да прекине непријатељства. Ми који смо знали шта значи ово, предвиђали смо да ће догађаји наступити филмском брзином, и да све што не жели да остане робом има да се сручи у свети Јован Медовски. Избеглице разумеше одмах ситуацију и још сутра дан, по оној јануарској зими, један добар део крете за Драч, да ако тамо буду боље среће. Али зато из Скадра наже све живо у пристаниште. Тек сада настадоше сцене које узбуђују и свест и душу. Да би се дограбили брода, плаћани су црногорски чамци, барке, реморкери - златом. Људи се избезумише. Безобзирно, преко рањених и болесних војника који лежаху у маси у пристаништу, газећи и урлајући често гураху се, само да се приближе броду. Са малог моста који везиваше копно са оним местом, где су пристајале барке за утовар, обарали су старце, жене и децу у море. Страх и паника захвати и културне људе и људе на високим положајима. Нико не хтеде да зна за другога. Себичност се изрази до крајњих граница. Спасавај се како можеш што пре! То беше лозинка тих дана. Таква атмосфера зарази и војнике који одржаваху оно мало реда на пристаништу. Они су остављали своја стражарска места и по ноћи бежали у бродове. Избезумљеност код некојих учинила је да говораху војницима: „Шта гледате и шта чекате? Зашто својим оружјем не побијете оне који су вас довде довели?"

У пристаниште почеше долазити наоружане масе војника, међу њима и добровољци из црногорске војске. То беху махом наши јуначки Бокељци и Херцеговци избегли из аустро-мађарске војске. Они лепо одевени, добро наоружани и здрави изгледаху према нашим бедницима као људи из вилинског царства. Њих беше упутио лично краљ Никола у Медову, говорећи да их тамо већ очекује наручени брод ради укрцавања. Ови добри људи, кад дођоше у Медову, не нађоше брода, већ огромно разочарење. Тамо немађаше ко ни да их прихвати ни да их исхрани. Морали су бежати, да не би допали аустријског ропства, где су их чекала само вешала.

Аустријанци су ишли брзином која је задивљавала. Већ 8. јануара били су на Његушима, 13. су заузели Цетиње, 16. су били у Подгорици, а већ 18. под Скадром.

Каква је и колика паника завладала поводом ових догађаја у Скадру и Љешу може се најбоље схватити по оној великој реци света што се у

дужини од пет километара образовала од Љеша па до медовског пристаништа. Ту се измешаше: рањени и болесни војници; коморе натоварене сандуцима бисквита, конзерва, врећама зоби; колоне војничке; арнаутске двоколице са слабим вочићима, у њима државна имовина; министарство финасија, Црвени крст, разна надлештва итд.

Једни су хтели у пристаниште, други из пристаништа. Све је било закрчено. Стоји се у месту. Нико не може ни напред ни назад. Виче се, псује, свађа, проклиње, пада у несвест и туче...

Јануара 12. врати се француска мисија са генералом де Мондезиром из Скадра. С њом је и онај остатак француских војника, шофера и радио телеграфиста. После два дана дођоше из Скадра и краљевска влада, дипломатски кор при нашем и црногорском двору, народни посланици, сви чиновници евакуисаних министарстава. Тога дана беше пристаниште закрчено и нашим војницима, једним одредом од хиљаду и две стотине људи. Њих је требало укрцати у брод „Ћита ди Вари" ради одласка у Бизерту. Све беше припремљено за њихово укрцавање. Очекивало се да се заврши истоваривање профијанта за нашу и црногорску војску, кад италијански командант пристаништа, капетан Лењани, изјави да је „Ћита ди Бари" намењена, по хитном наређењу из Бриндизија за краљевски двор српски и црногорски, за краљевске владе обеју земаља, дипломатски кор и остале великодостојнике. За војнике капетан Лењани рече да их треба вратити у Љеш. Сад тек настаде страховита забуна. Адмирал Трубриц диже руке од свега и завуче се у своју собицу, одакле не изађе целога дана. Огорчење официра и војника којима је претстојао повратак у Љеш неизмерно. Невреме све то још повећа. Ветар поче јако да дува, донесе буру, затим кишу с ледом. Под рафалима тога леда цео онај хаос од Љеша до Медове стајао је сатима. Дршћући од зиме и ветра псовало се све што је дошло до уста, па и оно што беше најсветије.

Краљевска влада склони се у бараку адмирала Трубрица, у једној соби која је служила за канцеларију бежичне италијанске станице, цео дипломатски кор нестрпљиво је захтевао брзо укрцавање. У суседној соби краљевска влада без свога претседника. Стари Пашић сав погружен и утучен. Потпуно сам у једној малој трећој собици. Ћути. На лицу му се огледа тежак бол. Јака душевна борба. И заиста тешко је било узети на своја плећа огромну одговорност пред историјом и повести у свет краља, владу и војску. Његов хладан поглед, дуга бела брада и суха рука, која с времена на време пролазаше кроз дугу седу браду, чињаше га у ономе полумраку волшебним бићем. Ретко је хтео кога примити. Кад год сам ушао к њему службено, налазио сам га дубоко замишљеног и увек у покретима као из сна. Глас му је био пригушен, жалостан, пун бола. Цело његово биће приказивало га је као човека који се мучи и бори. Одговарао је кратко или је одмахивао руком. О укрцавању и о томе ко, где и

када да се укрца, није хтео ни да чује. Одговарао је: „Нека буде онако, како су савезници наредили".

Око 22 часа истовар из „Ћита ди Бари" беше завршен. Адмирал Трубриц нареди да почне укрцавање. Иако је лађа „Ћита ди Бари" огромна, по наређењу адмираловом, укрца се само мало њих. Једна ведета беше пристала уз провизорни мостић, израђен од нас. У ту ведету, по страховитом времену када је ветар урлао, а ледена киша шибала право у лице, укрцаше се стари Пашић, српски министри и њихове породице, дипломатски кор и још неколико њих. Ноћ је била црна као гар. Нико не прозбори ни речице. Ведета се отисну од мостића. Само после десетак минута српска краљевска влада била је на велелепном броду „Ћита ди Бари".

Протести, псовке и претње упућене краљевској влади, што оставља толики народ незбринут, долазиле су од многих па и од самих чланова Народне скупштине.

Каква је ситуација била 14. јануара, види се и из званичног извештаја (О. Бр. 48 од 15. јануара 1916. године. Команда пристаништа. Званични војни архив):

„Јуче, 14. јануара, дошао је у медовско пристаниште италијански брод „Ћита ди Бари". У овај брод, према наређењу претседника комисије за укрцавање, требало је утоварити хиљаду и две стотине наших војника. На основу овог наређења дооедено је по леденој киши и страховитом ветру тражено људство. Кад су војници већ били у пристаништу италијански капетан Лењани саопштио је да лађом „Ћита ди Бари" неће путовати војници, но Њ. К. В. Престолонаследник, краљевска влада са народним посланицима, дипломатски кор и госпође официра. На моју молбу капетан Лењани дозволи да овим бродом могу отпутовати и рањени официри. Капетан Лењани није могао осигурати правилан и брз утовар, јер је брод због своје тежине морао стати на један километар од пристаништа.

С ових разлога, по незапамћено рђавом времену, морало је стајати под ведрим небом на хиљаде лица свих сталежа и узраста од подне 14. јануара до поноћи између 14. и 15. Пројектовани план превожења није извршен ни изблиза. Остала су сва министарства, њихове ствари, ствари дипломатског кора, сви народн и посланици итд.

Капетан Лењани видећи народне посланике, велики број чиновника и ствари изјави да он то неће утоварити. На моју примедбу да од његове воље не зависи шта хоће, а шта неће да утовари, одговорио ми је да је он газда од ових бродова, и радиће како он жели и налази. Капетан Лењани је врло непредусретљив, набусит, грди и војнике и официре. Он чини све могуће отежице за путовање нашим избеглицама и штетан је по општу ствар".

Други извештај (О. Бр. 53 од 15. јануара 1916. године. Команда пристаништа у Медови. Војни ратни архив) црта страховито стање у пристаништу свети Јован Медовски:

„Преко три хиљаде избеглица, највише стараца, жена и деце чека више од двадесет дана у пристаништу ради евакуације. Хране немају, склоништа никаквог. Све могуће заразне болести косе их. Хладан ветар и страховита непогода учиниће да и најздравији пропадну. Јуче је умрло осам лица, а данас је већ и десети леш нађен. Не могу више да гледам невоље овог нашег сеета. Молим за најенергичније дејство да се у Медову упуте два до три брода искључиво за избеглице; јер ће у најкраћем времену све помрети".

После овога Милан Недић доноси у својој књизи и трећи свој извештај од 18. јануара којим јавља да и Енглези и Италијани врше припреме да напусте пристаниште медовско те вапије да се најзад доведу бродови и наше избеглице, болесници и рањеници евакуишу.

„Ове претставке и сталне молбе за бродове ради евакуације оног света што пропадаше у Медови учинише да се 19. јануара појаве два брода, пуна потребних намирница за нашу војску. Они беху искоришћени да се њима отправе сва министарства с архивама, народни посланици, митрополит са свештенством, особље краљевског двора, државно рачуноводство, око шест стотина ученика и двеста жена са децом као и особље железничке инспекције. Ту беху укрцани и наши топови које једнако Французи захтеваху.

Једним италијанским торпиљаром који је пратио још из Бриндизија ова два брода, довезе се из Италије шеф француске мисије генерал де Мондезир. После врло кратког задржавања журно је отпутовао за Љеш. Тамо се у то доба налазио болестан наш наследник престола. Генерал де Мондезир долазио је са одређеним захтевом: да се све српске трупе из скадарске области упуте одмах за Драч, а оне из драчке групе за Валону; да се у Медозу могу послати два до три брода ради утовара материјала, нарочито топова и запрежног прибора, као и за остатак избеглица; за болесне и рањене из евакуисаних болница Подгорице, Скадра и Љеша једна до две болничке лађе, а потом да се и Медова напусти . ..

Овог дана, поред генерала де Мондезира, напустише пристаниште свети Јован Медовски и сам гувернер пристаништа, адмирал Трубриц и италијански командант пристаништа капетан Лењани ...

Тако остадосмо у пустој Медови само ми, Срби, да гледамо шта ћемо и куда ћемо.

У пристаниште довукоше готово све топове, што трупе не могаху даље да вуку собом. Поред тога и скупоцени запрежни кожни материјал, који је тешко било набавити у оно доба...

Ноћу 20. и 21, око једног часа, извештава гувернер Скадра да ће око три часа те ноћи стићи у медовско пристаниште са својом пратњом Краљ Црне Горе Њ. В. Краљ Никола I и ту се састати са Њ. К. В. Престолонаследником Александром. Наглашава да ће обоје потом отпутовати за Италију и моли команданта пристаништа да олакша и обезбеди ова укрцавања што тајније. Од италијнског адмиралитета тражени су торпиљари за пренос деде и унука.

Било је потребно ухватити везу са Љешом и добити потврду ове вести. И заиста, дежурни ордонанс официр потврди како ће Њ. К. В. Престолонаследник бити око три часа у медовском пристаништу.

Одмах предузесмо потребне мере заједно са црногорским командантом пристаништа, и у узбуђењу очекивасмо свршетак ове историјске драме.

Ноћ је била тамна и хладна. У пристаништу велике количине муниције, вреће са брашном, сандука са двопеком и конзервом намењене првој и другој армији. Пристаниште неосветљено. Прст пред оком се не види. Два наерена фењера, на великом растојању један од другог, просипаху бледу светлост око себе само на неколико корака.

Око три часа зачу се у муклој ноћи клопарање кола и топот коња. То је долазио Он, Њ. В. Краљ Никола. Био је опкољен перјаницима и у пратњи свите, у којој је био и кнез Петар, командант ловћенеког фронта. Кола се зауставише пред зградом царинарнице. Из кола је изашао Краљ Никола, човек од својих седамдесет пет година, обучен у народно живописно одало. Још добро држећи и лак. Око њега свита му, једни у војничком, а други у народном оделу, тако да је Краљ Никола, опкољен њима, изгледао као онај краљ из митолошких прича који се појављује у поноћ по тврђавама и замковима да оживи прошлост. Краљ Никола одличан јахач. И сада пред пад Цетиња, виђао се свакодневно на коњу окружен перјаницима, како језди цетињским улицама и храбри своје Црногорце.

Изашао сам му на рапорт. На њему не опазих никаквог узбуђења. Штавише изгледаше ми као и да је расположен. Прве речи беху му: „Где је Сандра?" (Тако је Њ. В. Краљ Никола звао свога унука, блаженопочившег Краља Александра. Унук је пак звао старог Краља „Ђедом"). Одговорих му да је у Љешу. Нареди ми да га известим о доласку нашег престолонаследника.

У пристаништу дуваше хладан јутарњи поветарац. Понудисмо старом Краљу да се склони у собу која је адмиралу Турбрицу служила за канцеларију. Кад је почела зора да свиће морски поветарац примирио се мало. Краљ је изашао на терасу пред царинарницом. Ту седећи дуго је разговарао са свима редом. У разговору стално је гледао пут Љеша. Очевидно да је очекивао долазак свог унука са нестрпљењем.

У праскозорје, на глаткој морској пучини, виделе су се две тамне силуете. То су били италијански торпиљари „Анимозо" и „Бронцети", намењени да приме краљеве српског народа без краљевине.

Тек око 6 часова изјутра дође и блаженопочивши Краљ Александар. Сусрет ђеде и унука био је дирљив. Ђедо је загрлио обема рукама свога унука и дуже га задржао у загрљају. Очи су му биле пуне суза. Зашто је тако слаб, питао је ђед унука.

Блаженопочивши Краљ једва се држао на ногама. Онако сух и блед говорио је тихо и полако. Ход му је био несигуран. Одело на њему готово да је висило. Давао је утисак тешког болесника. Сушта противност своме ђеду, руменом од здравља и пуном снаге - само што не прсне.

Између њих одигра се једна историјска сцена која бележи границу два света. Седећи на тераси код царинарнице њих двоје дуго су разговарали. С времена на време осећало се да разговор узима живљи замах. Лице блаженопочившег Краља Александра замрачивало се на мах, кожа му се на челу набирала, бледе усне подрхтавале с времена на време. Нешто се крупно догађало између ђеда и унука. Дан беше прекрасан. Зимско сунце расипало је раскошно своје зраке, ту пред нама, на неколико километара, избијајући из окомитих стена Малог Ренсита. На овим стенама у јутарњој светлости беласао се велики камени крст, подигнут нашим јунацима и мученицима из 1913. године које „Хамидија" потопи и поби када потегоше преко мора својој браћи Црногорцима у помоћ, да освоје Скадар на Бојани. Испод плавог неба мирна морска пучина блистала је од сунчеве светлости.

Блаженопочивши Краљ Александар дозва ме руком:

„Питајте команданта торпиљара шта му је наређено у погледу мог превоза у Драч?"

При овим речима оба се краља подигоше и пођоше ка барци, спремној за њихово укрцавање до торпиљара. У барци су били италијански морнари, на улазу оба команданта „Анимоза" и „Бронцеси". „Анимозо" је био одређен за нашег Врховног команданта да га укрца и превезе у Бриндизи. Тако би саопштено. На ово саопштење Њ. К. В. Престолонаследник изненађен и врло срдит, отпоче викати како он није тражио торпиљер за Бриндизи, него за Драч. Додао је да он неће ићи у Бриндизи ни по коју цену, но да ће пешке и сувим продужити за Драч. Најзад је изјавио да протествује најенергичније због оваквог поступка према њему.

Ђедо га је умиривао. Говорио му је да је боље по њега и по његово здравље да оде у Италију, да му италијански краљ стави на расположење један од својих замкова, где ће се опоравити на миру, па доцније, кад буде потребно да се може придружити својој војсци.

Унук је дуго и испитивачки посматрао свога деду и изрекао речи достојне потомка бесмртног Вожда Карађорђа:

„Ђедо, хвала и теби и италијанском краљу. Али ја се од својих војника раставити нећу. Судбина њихова и моја је судбина".

Ђедо је опазио да је унук љут. Загрлили су се и ижљубили. Ђедо је плакао. Као да је предосећао да се више никада неће видети.

И тако се растадоше два српска владаоца, вођи српског народа и главе двеју српских краљевина. Растадоше се на пустој обали јадранског пристаништа, у Медови. Растадоше се на албанској Голготи. Један је отишао да се скине са историјске позорнице, а други је остао да се на ту позорницу попне још много више. Ђедо оде у свет, у туђину, у неизвесност, а унук остаде с народом, да с њиме подели сву тежину несреће и сву свирепост једног удеса.

Блаженопочивши Краљ Александар вратио се за Љеш. Још истог дана болан преболан наставио је пут за Драч. На том путу страве ношен је на рукама своје верне гарде и пређен благословом српског народа, онога народа који он не хтеде ни у највећој несрећи напустити.

Овај његов велики војнички и државнички чин поврати снагу изможденој српској војсци и даде јој нову веру у повољан крај и добар свршетак ове беде невидовне. И све пође за Њим као оно јеванђелски народ за Христом.

А Ђедо? Ђедо је око осам часова пошао у пратњи својих великодостојника и перјаника на мостић, да се укрца у спремљену му барку ради одласка на италијански торпиљер. Кад је био на по моста, хтео се вратити. Није му се напуштала црногорска земља. Плакао је. Његови великодостојници молили су га па га и приморавали да се укрца. Опирао се је. Ипак пође напред. Дође до краја мостића. Ту застаде. Затражио је „груду земље црногорске", да је пољуби. Учињено му је по вољи. После неколико минута барка се отисну ка пучини, у правцу усидрених италијанских бродова. Они што остадоше на мостићу и обали дуго гледаху барку како хитро просеца мирну морску површину. Многи су плакали као деца. После кратког времена један од торпиљера пусти густоцрне димове на своја два димњака и као стрела потеже ка западу, остављајући за собом дугу пенушаву водену бразду. Он однесе Краља Црне Горе и Брда у Италију.

Тако први и последњи краљ напусти своја брда и свој народ да их више никада не види. Скиде се с историјске позорнице једно славно и велико име. Нестаде великог патриоте и аутора оне дивне песме: „Онамо, 'намо за брда она!" Нестаде творца „Балканске царице". Нестаде умног политичара. Нестаде владаоца који је умео и знао деценијама да брани оно стење, као драго камење српског народа и Јадрана као лучу слободе од турске најезде и аустријских прохтева. Нестаде оне крупне

војничке фигуре са позорнице српског народа, која је у моментима животних интереса српских знала и умела „стражити и пред вратима, и позивати у бој свети своје Црногорце кадгод је српству било загрожено...")

Тек што се торпиљер са Краљем Николом удаљио, тога истог јутра 21. јануара у Медову су упловила два француска брода са изричитом мисијом да потоваре 18 спасених српских пољских топова и две хаубице, као и муницију и сав запрежни материјал. Тек што је утовар почео у пристаниште се сручила река од пет хиљада војника рањених и здравих, избеглица који су трчали као избезумљени тражећи да се укрцају.

„Страх им је повећавало сазнање да је непријатељ заузео Скадар и избио на Бојану и да су краљеви оставили свој народ и отишли у свет. Видевши бродове у пристаништу ова маса нагрну једно преко другога да што пре до њих дође. Кад јој би спречен улазак, неки из те масе поскакаше у море и пливајући ка бродовима преклињаху само за место једно на броду. Остали су у плачу запевали и рукама подигнутим у небо богорадили да их спасу проклете Албаније. Нико их не могаше убедити да ова два брода не могу примити толики свет. После очајне борбе бродови утоварише једва три стотине лица, већином стараца, жена и деце, рањених и болесних официра и војника. Том приликом оде и један део Врховне команде. Цео онај лом од запрежног прибора и муниције остаде на ледини.

Нико није хтео да разуме психозу ове избезумљене масе. Због овог догађаја француска мисија је уложила чак и протест код наше Врховне команде која је опет наредбама својим захтевала да се ред мора одржати по сваку цену и свим сретствима.

Горња два француска брода вратише се још једном у Медову 24. јануара, последњег дана функционисања команде пристаништа у светом Јовану Медовском. Њих допратише и два италијанска торпиљера. Један од њих беше назначен „за пренос принца регента српског из Медове за Драч". Како је „принц" отишао сувим за Драч, то се они ставише нама на расположење. Овог дана изврши се укрцавање свега кожног прибора који већ бесмо полили бензином за потпалу. Поред овог материјала утовари се још четири топа, један део муниције и италијанска станица Т. С. Ф. са рефлекторима. Поред њих и шест стотина војника радне снаге пристаништа. Остаде велика количина муниције која се не могаше утоварити и један део хране што трупе не могаху понети собом. Иначе пристаниште беше очишћено од оне масе. Један болнички брод 22. јануара однесе око хиљаду две стотине болесних војника и велики број избеглица. Остали одоше, како ко могаше, сувим за Драч.

Пошто су аустијске патроле биле прошле реку Бојану и приближиле се пристаништу на три и по километара, то је наш опстанак постао даље

немогућ. Како је претседник комисије за укцавање у Медови, ђенералштабни пуковник Миливоје Зечевић имао изрично наређење Врховне команде (О. Бр. 37086 од 23. јануара 1916) „да, пошто укрцавање сврши пође истим лађама", издато је наређење команданту једанаестог пешадијског пука другог позива, који осигураваше пристаниште, да се повуче ка Љешу и уђе у састав 1. армије. Сву муницију, заостали материјал и неке бараке наређено му је да попали.

И нама бродоломницима албанским, што истрајасмо у чуду и покору на мртвој стражи до последњег тренутка - свану. Добротом команданта торпиљера „Анимозо" ми се укрцасмо на овај ратни брод. Сутон се спуштао на Медову, кад се наједанпут осветли цело пристаниште и страховита експлозија заглуши уши. То беше последњи поздрав Албанији од мученика на крсту разапетих живих.

Ми бејасмо окренути ка св. Јовану Медозском, посматрајући редак призор у пристаништу, кад један торпедо би бачен у правцу „Аминоза" који тек што је измакао две миље од пристаништа. Срећом не закачи га. Траг торпеда оцрта се на површини воде, као једна дуга бела линија у правцу ушћа Дрима.

Тамо, на обали та се линија преломи, а под углом од двадесет степени диже се високи стуб воде, песка и муља од експлозије торпеда, намењеног „Анимозу" и нама.

„Анимозо", као бесан, блъуну густе и црне одлаке дима на своја два димњака и ријући у море час десно час лево даде се у бекство свом снагом својом. На броду узбуна... Целе ноћи тако бежасмо од аустријских подморница. Целе ноћи пуштане су са задњег кљуна „Анимоза" бомбе, да би се спречило приближавање аустријске подморнице. Тек у зору угледасмо у даљини Бриндизи и његово пристаниште... Спашени!'")

*

Цитирао сам овако опширно знатне одељке из књиге генерала Недића, јер је сматрам једним документом који нам најбоље открива његове мисли, његова осећања, његове реакције у једној тешкој трагедији српског народа и српске војске, кроз какве смо ми сви његови савременици имали да прођемо или да у њима ишчезнемо.

Милан Недић је био ту у светом Јовану Медовском сведок историјских збивања за српски народ и постао је њихов хроничар, једини који је забележио онај величанствени моменат растанка Деде и Унука на јадној албанској обали, оцртавајући рељефно њихове горостастне фигуре. Али из овог Недићевог дела се још више добија слика о њему самом као војнику, као Србину, као човеку.

Та књига „Српска војска на албанској Голготи" је најнепосредније исповест генерала Милана Недића из једног трагичног и херојског периода нове историје српског народа, те историје која је њему у каснијим годинама доделила не да буде више сведок и хроничар, већ да и он ступи на ту „историјску позорницу" - о којој тако често пише - те да ту на првоме плану одигра најтежу и најнезахвалнију улогу када се поставила животна дилема: бити или не бити за цело Српство. Албанска голгота из 1915. и 1916. изгледала је само као једна далеко избледела епизода онда када се ураганска катаклизма сручила на цело Српство у 1941. години.

У Албанији је Милан Недић био командант једног малог пристаништа које је било узани прозор отворен ка слободном свету и излаз за сто осамдесет хиљада српских војника и грађана из једне смртоносне замке у коју су запали. У 1941 - 1944. Недић је био командант великог торпедованог брода, који је био цела једна држава, у чијем бродолому осам милиона Срба имало је да потоне или да се спасе. И као некада у Медови, где је последњи напустио пристаниште у експлозијама, Милан Недић у Србији, у вртлогу Другог светског рата, окупације, грађанског рата, није могао да спасе сваког појединца без изузетка, али је ишчупао из пропасти српски народ у целини када је био угрожен у своме биолошком опстанку.

У овој његовој цитираној књизи Недић доноси и један епилог „Поруке и савети иза наших патњи", који је у ствари један есеј националне филозофије, још боље рећи велико и искрено Недићево „Вјерујy" у величину и изузетну историјску улогу српског народа. На томе делу задржаћу се, цитирајући још једном ову књигу, онда када се хронолошки догађајима појавила, јер у томе добу када је издана она још рељефније оцртава и осветљује морални и родољубиви лик овог у истини великог српског јунака и мученика.

III

МИЛАН НЕДИЋ ОДБИЈА ДА СУДИ СВОМЕ ДРУГУ АПИСУ

У реорганизованој српској Врховној команди у Солуну Милан Недић је заузео опет положај начелника саобраћајног одељења и по плану који је он израдио све српске трупе биле су пребачене у лето 1916. из својих логора на Халкидику у Могленске планине да створе фронт према Бугарима, са кога је требала да отрочне будућа офанзива за ослобођење Србије. Једна једина споредна, провинцијска грчка железничка пруга Солун-Верија-Водена-Флорина, одређена за незнатан локални саобраћај, постала је главна артерија за пребацивање и снабдевање једне велике српске армије од 150.000 војника, не рачунајући ту још и италијанске, француске, руске трупе које су једне за другима долазиле да ојачају српски фронт. Хиљаде војних транспората прошло је и пролазило у тим летњим данима 1916. овом заборављеном пругом, која је сада била искоришћена до максимума да би се створио фронт на коме је, чудном игром случајности, које и нису биле случајности, баш на овом фронту добијана битка која је одлучила савезничку победу и директно довела до завршетка Првог светског рата.

Када су у августу и септембру 1916. отпочеле крваве битке на Горничеву, на Кајмакчалану и на другим положајима дуж новог српског фронта, овом су пругом почели да пролазе један за другим многобројни санитетски возови препуни српских рањеника који су одлазили за болнице у Солун, а и даље за Бизерту и Тунис или Француску.

Када сам у октобру 1916. још на штакама изашао из болнице Принцезе Марије у Солуну, да после тешке ране добијене 5. септембра на Кајмакчалану, проведем још месец дана на боловању, да проходам, да бих се могао вратити на фронт, Милан Недић ме је позвао да станујем код њега у Саобраћајном одељењу Врховне команде да не бих трошио новац за хотел.

На неколико дана пред мој повратак на фронт у 17. пешадијски пук, Милан Недић ме је позвао у своју собу и рекао ми да је потребно да више младих официра оде у Француску да би постали старешине у ђачкој

чети (не сећам се да ли је била једна или више) која је тамо требало да се образује.

- Ти си дао доста и за последњих годину дана, два пута си рањен и можеш са правом да уђеш у позадину.

Ја сам одлучно одбио рекавши да ја желим да се вратим међу своје војнике и да ме у томе нико не може спречити.

Милан Недић је наваљивао да се примим, говорећи ми да је мој други ујак, потпуковник Милутин Недић, који се налазио у Министарству војном на Крфу већ спремио у томе смислу распоред.

- Ја се враћам на фронт па макар то било по цену живота, био је мој последњи одговор.

Тада ми је мој ујак ставио руку на раме и његов глас увек снажан и заповеднички одједном је постао топао:

- Морам ти признати да сам очекивао такав одговор од тебе и да си примио нашу понуду, разочарао би ме. Ја сад могу теби да кажем колико је мени тешко што морам да седим овде у Солуну док ви освајате нашу Србију. Ја завидим теби и твојим друговима да можете да живите на српском тлу, да се на њему борите, да дишете ваздух наших планина. Ја сам тражио да ме упуте на фронт чим је офанзива на њему почела, али су ме увек одбили говорећи да сам овде неопходан. Али знај да ћеш ме видети тамо код вас пре него што последња битка за повратак отпочне...

Први пут сам видео Милана Недића узбуђеног, њега који је увек био закопчан и резервисан и никад ни пред киме није показивао своје осећаје.

У лето 1917. дошао сам поново у Солун, овога пута као курир - то је била нека врста награде за нас младе официре - и опет сам, као са правом, дошао да се настаним за неколико дана у Саобраћајном одељењу. Када сам тада срео свога ујака његове очи су светлеле од задовољства.

- Жао ми је што ћеш у будуће изгубити овај наш пансион, јер ја напуштам Врховну команду и одлазим на фронт. Најзад се и моја највећа жеља остварила. Нико није незаменљив.

На моја питања рекао ми је - јер је он са мном био доста отворен:

- Имао сам један тежак тренутак. Хтели су, а то је Перино масло (Недић и Петар Живковић нису се трпели) да ме одреде за судију да ја изричем пресуду мом најбољем другу. Зар су могли да мисле да бих ја што тако примио? Онда су ми одговорили: „Добро, онда значи да на вас више не можемо да рачунамо. Пошто сте већ давно тражили да идете на фронт, испунићемо вам жељу". И ја сада идем међу моје Тимочане. Ето како су ме казнили. Учинили су ми највишу част која ми је тако дуго била одбијана.

Ја сам добро знао ко су то „они" о којима је мој ујак говорио, јер је он увек имао - па чак и у овом сукобу схватања - највеће поштовање и оданост регенту Александру и никад у читавом моме животу, изузев овог тренутка, нисам га чуо да је и најмању критику према њему изразио. Регент, потом краљ Александар, био је за Недића изван сваке критике и он му је у истини био његов верни војник.

То је био фамозни Солунски процес против пуковника Димитријевића-Аписа и осталих чланова тајне организације "Уједињење или смрт" боље познате под именом „Црна рука".

Са положаја начелника саобраћајног оделења Врховне команде. Милан Недић, тада већ генералштабни пуковник, био је одређен за комавданта пука у Тимочкој дивизији. Када је стигао на фронт, то је била права сензација. То је било први пут у историји српске војске да један од главних шефова из Врховне команде долази на фронт да командује пешадијским пуком. И официри и војници на Солунском фронту гледали су са мало злурадости и потсмехивања једну оваку промену, јер сви они из ровова сматрали су да они у штабовима у позадини, а нарочито у Солуну и не знају шта је рат. Када је Милан Недић примивши пук дошао у ровове, официри су добацивали један другом:

- Да видимо како ће наш генералштабац сада да се снађе на фронту.

Није требало да прође ни недељу дана, а да цео пук буде одједном испуњен дивљењем према своме новоме команданту. Увек, и дању и ноћу, међу војницима у првим рововима под ватром бугарских бацача мина, одлазећи чак и на објавнице избачене испред самих ровова, изједначивши потпуно услове свога живота са оним који су и најнижи официри водили, са великим разумевањем за душевно стање људи који су живели већ више од годину дана у тим кртичњацима усред пусте планине, стално под ватром тешке артилерије и ваздушних мина, Милан Недић је освојио срца својих потчињених.

- Оваквог команданта још нисмо имали, говорили су и официри и војници.

IV

КОМАНДАНТ СЛАВНЕ ТИМОЧКЕ БРИГАДЕ

Држање Милана Недића на фронту, релације које су долазиле из дивизије и II армије у Врховну команду пуне похвала за новог команданта пука биле су такве да је Регент Александар, осетивши да је био и сувише строг према своме оданоме, али и карактерноме официру, код кога другарство и пријатељство нису били празна реч, наименовао га је за команданта Тимочке бригаде, тј. целокупне пешадије Тимочке дивизије.

Са овом својом јединицом Милан Недић је у великој септембарској офанзиви исписао многе славне странице у историји српске војске, која никада није оскудевала у брилијантним командантима и јуначким војницима. Уствари сви успеси које је за време пробоја Солунског фронта и гоњења потученог непријатеља имала Тимочка дивизија, то су у ствари били успеси Тимочке бригаде којом је Недић командовао.

Када је другог дана отпочета офанзива за пробој фронта, 2/15. септембра 1918., у тешким борбама на Кравици и Кравичком камену француска 17. колонијална дивизија, која је била у првом борбеном реду, наишла на жилав и упоран отпор Бугара и претрпела тешке губитке, бачена је у борбу Тимочка дивизија и Недићева Тимочка бригада, нарочито 13. пешадијски пук, однели су једну од првих победа у пробоју освојивши на јуриш Облу Чуку и Јежа и заробивши 240 бугарских официра и војника и целу једну батерију. Одмах после тога Тимочани су прешли у напад на главне бугарске положаје на Козјаку, заједно са Југословенском дивизијом, док су Шумадинци наваљивали на Ветерник. Врата Србије су била пољуљана из темеља, да би већ сутра дан била широм отворена. Тополац, Студена Вода и огромни освојени бугарски бастион одбране Блатец били су нови триумфи Недићеве Тимочке бригаде, која је сада ишла из успеха у успех, у оквиру опште победе однете над непријатељем од стране I и II српске армије ојачане са 17 колонијалном и 122 француском дивизијом.

Пробој Солунског фронта је у потпуности био успео и док се савезничка команда Источне војске у Солуну устезала да прими ризик да се српске трупе нађу у дубини бугарских положаја, истакнуте и саме, јер остали делови фронта нису се били покренули, дотле су обе српске армије необзирући се на усамљености и пуне елана надирале све даље

напред. Већ седмог дана офанзиве, 8/21. септембра 1918. Тимочка бригада Недићева са осталим јединицама II армије, избила је на Вардар код Демир Капије и пресекла железничку пругу Скопље-Ђевђелија, где су Бугари не само увек држали своје старе положаје, већ су били чак поразили и потисли у назад енглеске и грчке дивизије, којих је било више него целокупна српска војска.

„Ја сам имао пред очима један циљ: да ступим први са својим Тимочанима на тло Бугарске и да им праведно платимо све оно што су они у нашој земљи починили, говорио ми је касније Милан Недић. Ово је била жеља сваког мог војника пре него да види свој дом и своју породицу. Требало је дати једну егземпларну казну кривима, а не бугарском становништву".

Већ дан касније по преласку на леву обалу Вардара Тимочка бригада се пробија у јединственом елану у правцу бугарске границе кроз Серте планину вододелницу између Вардара и Лакавице, чувене из борби у 1913. години. Овде се Недићеви Тимочани боре не само против бугарских дивизија већ и против делова XI немачке армије, која покушава да помогне Бугарима.

Српске трупе, међу којима су Недићеви Тимочани најистакнутији у правцу Бугарске сваки дан се све више приближују бугарској граници и Тимочка бригада прешавши долину река Лакавице избија на планину Пљачкавицу - граничну међу - у тренутку када бугарски парламентарци тајно преговарају у Солуну са савезницима о потпису примирја.

Епопеја две српске армије је на своме зениту. Ослобођен је Велес, Французи продиру ка Скопљу, ослобођени су и Радовиште, Штип и цело Овче поље и док Шумадијска дивизија хита да поседне граничне положаје на Осоговским планинама, Недићеви Тимочани избијају на границу на гребени-планине Пљачкавице. Бугарска је пред њима. У истом тренутку тога дана, 17/30. септембра трубачи објављују обуставу ватре. Бугари су потписали у Солуну са савезницима, без учешћа и знања Срба, примирје у коме је једна од најважнијих тачака за њих била да се не дозволи српским трупама да уђу на бугарску територију, већ ако то буде неизбежно да то учине савезници симболично.

У тренутку када је саопштено потписивање примирја цела II армија, а у њој у првоме реду Тимочани Недићеви, стајали су пред уласком у Бугарску да пресеку главну и једину комуникацију којом су се могле повући бугарске трупе са Струме, пут Петрич - Џумаја - Дупница - Радомир - Софија.

Саопштење које је командант савезничке Источне војске генерал (каснији маршал Француске и војвода југословенске војске) Франше д'Епере доставио српским армијама 17/30. септембра 1918. гласило је:

„1) Према конвенцији која је потписана, непријатељства с бугарском војском престаће у понедељак, 30. септембра у подне. Известите бугарске трупе преко парламентара. 2) Савезничке трупе које су продрле у Бугарску, зауставиће се на месту и држаће окупирани део. 3) Прва армија упутиће се хитно Нишу ради реокупације земље и 4) Накнадна наређења следују".

„Гледали смо Бугарску пред нама и стајали већ на првим стопама бугарске земље, очекујући да овог дана баш будемо окупатори оних који су нас на превару два пута окупирали, када нам је стигло ово наређење. Опет, баш као оно у 1915, савезници су нам спречили да решимо за увек питање наших и бугарских односа и да не будемо вечите жртве њихових лукавстава. Моји војници који су пуни узбуђења очекивали да они једанпут уђу као победиоци у Бугарску, јер увек су нас заустављали на самом прагу, - и да донесу Бугарима не осветy, јер се ми нисмо никада светили, већ један морални реванш да виде да Србија ипак постоји и да она увек на крају побеђује, били су, саслушавши ову наредбу из Солуна, тако утучени да су неки чак плакали. „Зар сада да нас зауставе када смо их смрвили и када је дошао наш ред да у њихову земљу уђемо?" - говорили су они пуни огорчења".

Ово ми је причао Милан Недић у једном дугом разговору који смо много касније водили о свим догађајима пробоја Солунског фронта, у трнутку када сам ја писао своју књигу „Наше последње победе".

Место у Бугарску, где је очекивао да ће ући у Софију, Милан Недић са својом Тимочком бригадом упућен је у правцу Новопазарског Санџака и Босне и његова је бригада била прва која је ушла у Сарајево објављујући коначну слободу Босни и Хрцеговини.

И ако час великог опроштаја још не беше дошао, пун дивљења за високе квалитете команданта и одлучност и храброст човека, Регент Александар одликовао је пуковника Милана Недића, као команданта Тимочке бригаде орденом Карађорђеве звезде са мачевима III реда, јер га је већ раније одликовао овим орденом IV реда. За две недеље свога командовања у великој Солунској офанзиви Милан Недић је добио највеће српско ратно одликовање које је један пуковник дотле за све ратове добио. Уз то је за ове његове подвиге дошло и ново енглеско и нова француска одликовања за ратне заслуге и личну храброст.

*

Велика солунска офанзива завршена је не само капитулацијом Бугарске и Турске, већ у брзо и саме Аустро-Угарске, којој је као последица следовао и немачки захтев за примирјем и који је довео до саме немачке капитулације.

„Пробој и солунска офанзива су ремек дело у историји ратне вештине, онако као што су била ремек дела Наполеонова у сличној ситуацији: пробој аустријског фронта 1796. у Италији код Лођи; пробој аустро-руског фронта 1805. код Аустерлица у Чешкој итд", пише Милан Недић у своме делу „Српска војска и Солунска офанзива" и изводи даље закључке који се тичу саме српске војске и њене улоге у њој.

„а) Велика дела успевају само, кад их изводе команданти великог карактера, људи који не презају од одговорности и не знају за колебање. Такву моћ показали су наши команданти (Врховни Командант и команданти армија) 19. септембра, кад је било доведено у питање даље напредовање српске војске због неуспеха енглеско-грчких дивизија код Дојрана и непредузимања офанзиве француско-грчких снага код Битоља и на Вардару. Други је сјајан пример случај команданта I армије да је напао Аустро-Немце код Ниша 10. октобра иако су ови били два пута јачи од њега и још на положајима добро организованим;

б) нарочито при гоњењу време се не сме губити. Разбијени и непријатељ мора се гонити без престанка, до последњег даха човека и коња и потпуног уништења његове војске. Иначе догод је и најмањи део њен организована целина, опасност постоји. Наполеон је изрекао да после битке и мртваци ускрсавају, што значи да треба гонити до истраге. Савезници се овом филозофијом нису користили ни код Куманова, када смо изгубили три дана око неких преговора са побеђеним Бугарима; нити, пак, онда, када смо имали да гонимо Аустро-Немце преко Саве и Дунава;

в) солунска офанзива је још један документат више о великој вредности српског војника и српског народа. Она је унела у светску историју још једну бриљантну страницу о српском војнику као оличењу најлепших ратничких особина. Бити у сталној борби с непријатељем, пројурити за четрдесет и шест дана 600 километара и стићи на обале Дрине, Саве и Дунава, то је подвиг који се мора претпоставити оном подвигу Наполеонове војске која је гонила, после Јене 1806, разбијене Прусе и прелазила у току од 22 дана 17 км. дневно.

Војевати гладан, го и бос у јесење доба, под сталном кишом и на раскаљаном путу, трпети одозго и кишу од непријатељских граната и шрапнеле и гинути и од непријатеља и од епидемија, то су искушења која је могао да поднесе само српски војник, створен и одгојен и морално и национално у средини једног скроз демократског народа и народа навикнутог на слободу и жртве. А српски народ, онај народ који је у позадини непријатељској тлачен до истебљења, скочио је на оружје. Путеви, шуме па и сама села беху пуна устаника. Пушку је дохватило све што се Србином звало. Ни жене ни деца изостали нису. Леп доказ животне снаге нашег народа, његове воље и свести о праву.")

V

„ОБАВЕШТАВАМ ВАС ДА СУ НАШИ ТОПОВИ УПЕРЕНИ НА ЗАГРЕБ”

Прва војна команда која је успостављена у Загребу после ослобођења и уједињења, била је Мисија за реоргнизацију југословенске војске којој је на чело био стављен пуковник Милан Прибићевић. Ја сам у то време био водник у 2-ом батаљону 5-ог пешадијског пука који је први и једини од српске војске, долазећи са Солунског фронта ушао на Ријеку пре италијанских трупа које су тек биле продрле у Истру. По наређењу савезника наш батаљон је морао да напусти Ријеку и да пређе у Краљевицу, док је Ријека била поседнута такозваним Међусавезничким окупационим корпусом, који се састојао из целе једне италијанске армије од 25.000 људи и по једног батаљона француског, енглеског и америчког. Да би и српска војска била заступљена у тој окупацији, припала је част мени да уз савезничке генерале и адмирале ја, поручник, будем упућен на Ријеку да представљам српску војску. Био сам придодат штабу 17-те колонијалне француске дивизије генерала Трание и био нека врста делегата Србије. Мој сукоб са италијанским војним властима, због њихових поступака према нашим војницима и нашим грађанима, при чему је дошло до интервенције самог команданта италијанске армије на Ријеци генерала Грациолија, имао је за последицу да ме Врховна команда у децембру 1918. премести у Загреб да будем ађутант пуковника Милана Прибићевића. На томе положају затекло ме је формирање штаба IV армијске области, који је дошао на место укинуте мисије пуковника Прибићевића. За команданта IV армијске области постављен је седи генерал Божа Јанковић, дугогодишњи председник Српске народне одбране, а за његовог начелника штаба пуковник Милан Недић. Како је генерал Јанковић у дубокој старости највећи део времена побољевао, то је стварни командант армије био Недић.

Са мога положаја ађутанта пуковника Прибићевића ја сам одређен за ордонанс-официра команданта армије, али ми је пуковник Недић - уз ово почасно занимање - доделио одмах и једно врло одговорно. Одредио ме је да будем официр за шифру. Сви извештаји које је штаб армије од фебруара па до маја 1919. упутио Врховној команди или командантима

дивизија били су шифровани од мене. То је био најтежи посао кога сам имао у целом своме животу.

Хрватска је у то време била у сталном кључању. После побуне Хрвата, бивших аустријских војника против Југославије и Београда, 5. децембра 1918. у Загребу, завладала је у Хрватској, у одређеним круговима, атмосфера конспирције.

Влада у Београду ослањала се на извештаје које су слали полицијски органи из Хрватске Министарству унутрашњих дела. Треба знати да је управни апарат у Хрватској био састављен од аустро-угарских чиновника који су се већином и затекли сваки на свом положају у тренутку слома Аустро-Угарске монархије. То су били већином франковци, формирани у оданости Хабсбуршкој монархији. За њих су Срби били непријатељи, а српске трупе - окупатори. Имао сам прилике да се уверим у личним разговорима са многим од њих, колико су били неповољно расположени према новој држави и да су извештаји оваквих административних органа покривали и прећуткивали сваку акцију хрватских незадовољника. Београд је плански био успављиван пред завером која се образовала. Иза те завере стајала је Италија која је била незадовољна стварањем Југославије којој је припала Далмација, а коју је Италија очекивла према одредбама Лондонеког уговора из 1915.

Од самог почетка свога рада штаб IV армијске области добијао је свакодневно извештаје органа војне обавештајне службе, као и команданата дивизија у Хрватској и других војних јединица о акцији која се водила и по градовима и по селима у циљу спремања преврата којим се имала прокламовати независна хрватска република и то у тренутку када у Версаљу почну преговори о миру, те да се тако привуче пажња светске јавности на хрватско питање. Италија је овде давала хрватским сепаратистима обећања да ће их подржати у њиховој акцији као и да ће амерички председник Вилсон, који се изјаснио за самоопредељење народа, усвојити хрватску сепаратистичку тезу у борби против Југославије.

Сви добијени извештаји, веродостојни и базирани на конкретним чињеницама, били су још проверавани у штабу са другим обавештењима (било је истакнутих Хрвата југословенски оријентисаних који су лично давали податке о припреманој завери), били су шифровани од мене и одлазили за Београд.

По наређењу регента Александра штаб армије је имао да најбрижљивије прати догађаје и да обавештава најхитније Београд.

Десило се у априлу 1919. једне суботе - не сећам се датума - да ме је пролетње сунце - после целе ноћи проведене са кључем шифре пред очима - навело да побегнем на два три сата у зеленило изван града. Чим сам у подне завршио посао у канцеларији - имајући три сата слободних

пред собом - „узајмио" сам ауто начелника штаба и његовог шофера - разуме се без знања Недићевог - и пошао да ручам у једној гостионици за излете 30 км од Загреба. Свакако да нисам био сам. Рачунао сам да ћу стићи тачно у радно време. По несрећи, изненадна провала облака однела је мост преко кога смо морали да пређемо на повратку и требало је чекати два сата док је вода опала и док смо нашли прелаз.

Затекао сам армијски штаб у узбуни. За мном су биле на све стране послате потернице, јер је код мене био једини кључ од касе у којој се налазила шифра. Недић када ме је видео, био је изван себе. Узалуд сам ја објашњавао провалу облака и однети мост.

- Па зар се овде спрема револуција, а ти правиш излете? Бар да си оставио кључ од касе, ја бих шифру послао.

Још онако мокар сео сам за сто и после неколико сати отишао је за Београд велики извештај. У исто време су упућене депеше свима јединицама у Хрватској и Недић је наредио хитну концентрацију пешадијских и артилеријских пукова око Загреба где је у року од 5 или 6 дана требало да избије револуција са проглашењем републике. Овог пута извештај је добијен из саме околине Радићеве од једног од његових сарадника који је претпостављао сарадњу са Србима оној са Италијанима.

Већ 48 сати касније пет пешадијских и један артилеријски пук, уз више деташованих тешких хаубичких батерија, затворили су Загреб у челични обруч.

У истом тренутку, чим је извештај примљен у Београду, Недић је био позван хитно да лично дође на 24 часа у престоницу. То је било то драматично суочење са Протићем пред Регентом - јер Протић није имао појма о оном што се догађало - али ја детаље тог сусрета тек сам касније сазнао и то не од Недића.

Одмах по повратку у Загреб Недић је позвао десетину истакнутих хрватских политичких људи из свих странака, мислим да је ту био и градоначелник Загреба и стојећи, кратко као војницима саопштио им је у врсти ултиматума:

- Обавештавам вас да је Загреб опкољен са свих страна, да су топови уперени на сваки део вароши. Примите то к знању и управљајте се према томе.

За мудрога је било доста.

Да извештаји које је штаб IV армије - дакле Недић - слао Врховној команди и Регенту нису биле денунцијације ни против Хрвата ни против Стојана Протића, како то износе неки нови српски Недићеви критичари у емиграцији, сведоче многобројна документа објављена и пре и после овога рата као и само саслушање Радићево за време његовог хапшења и истраге када је признао за припремање тог преврата.

Још 3. фебруара 1919. Стјепан Радић је упутио меморандум Конференцији мира са 150.000 потписа - бар је он тај број тврдио, јер нико потписе није бројао - у коме је тражио хитно „успостављање хрватске сељачке независне републике". Овај меморандум Радићев изнео је из Загреба и доставио у Париз један официр италијанске војне мисије у Љубљани. Овај детаљ потврђује чак и сам наследник Радићев др Мачек у својој књизи издатој скоро у Сједињеним Америчким Државама „In the Strugle" на стр. 82.

У својој књизи „Др Анте Трумбић - Проблем хрватско-српских односа" коју је Анте Смит Павелић издао у Минхену 1959. преко „Књижниде Хрватске Ревије", говори се о том Радићевом меморандуму, чији је текст више пута објављен, и писац вели:

„Али и да је ова Радићева тврдња била тачна, Вилсон се не би осврtао на овај меморандум, говорио је касније Трумбић, јер је ‚Вилсон знао да је Радић слао у Трст неком талијанском шпијуну своје изасланике', што код америчког Предсједника није могло створити симпатије за хрватску ствар... Трумбић је обиљежио поступак Радића као нешто ‚срамотно, смијешно што не би направило ни једно дијете', односно као његову ‚прву велику погрешку'."

Ја сматрам да су и др Анте Трумбић и др Анте Смит-Павелић, син првог председника Народног већа „Државе Словенаца, Хрвата и Срба" у Загребу, др Анте Павелића, зубног лекара, свакако бољи Хрвати него што то на сваки начин хоће да буду неки Срби у емиграцији који, и поред очигледне историје и истине утврђене документима и судском истрагом, хоће да докажу да у пролеће 1919. није било никакве акције за превратy у Хрватској - јер бивши аустријски сресни начелници о томе нису Београд извештавали - и да је то више мање измислио Недић служећи се „денунцијацијама и шпијунажом" како се то усудио да напише један бивши југословенски официр, по несрећи још Србин.

Ја који сам био тих дана лично на лицу места у Загребу знам тачно да је само баш Милан Недић, коме је Регент дао слободне руке, својом одлучношћу, енергичним војним мерама спречио у зачетку само избијање превратa, који би, да је до њега дошло, морао да се угушује у крви.

Историјске чињенице су утврдиле да је Милан Недић и овде био заслужан за свој народ и своју Отаџбину.

VI

ГЕНЕРАЛ НЕДИЋ ПОСТАЈЕ КОМАНДАНТ АРМИЈЕ У СКОПЉУ

Од када сам у мају 1919. преведен у Краљеву гарду, престао сам за дуги низ година да будем блиски сарадник Милана Недића. Најчешће ја нисам могао ни да из близа пратим његов живот. После Загреба Милан Недић је доведен на свој стари положај начелника Саобраћајног одељења Главног генералштаба на којем је и унапређен у чин дивизијског генерала. У исто ово време он је био и професор Војне академије у којој је предавао стратегију и историју ратне вештине. Потом је наизменично заузимао високе командне положаје или био у највећим војним инстанцијама, те је тако био командант Тимочке дивизије, у којој се прославио у пробоју Солунског фронта, затим шеф секретаријата Савета Земаљске одбране и онда командант дивизије у Приштини.

Најзад, како је стање у Јужној Србији било увек пуно узнемирености и несигурности услед и ако знатно умањених акција ВМРО - Македонског комитета -, како је требало да на највиши војнички положај у овој за Србе најдрагоценијој покрајини дође не какав насилник, али ни слабић спреман за сваки компромис, већ човек одлучан, чврст и пун ауторитета, то је Краљ Александар, који је за Јужну Србију имао највећу љубав и разумевање за жеље и потребе њеног становништва, поставио Милана Недића за команданта III армијске области у Скопљу.

Пре овог наименовања Краљ је био позвао Недића у аудијенцију која је била дуга и срдачна и за време које је Краљ изнео Недићу своје директиве и своје погледе шта треба да се у Јужној Србији уради, не толико да се сломије акција бугарских комитаџија, јер је она већ била на издисају, већ да би се становници ове колевке српске историје осетиле равноправним грађанима заштићеним од сваке самовоље и злоупотреба какве, на жалост, нису биле ретке, јер је једно дуго време за државну администрацију Јужна Србија била „југословенски Сибир" - како ју је назвао књижевник Драгиша Васић, у који су слати по казни баш они најнеспособнији и најслабији морално.

Постављајући пре тога генерала Јована Наумовића за великог жупана у Скопљу, а пуковника Мићу Михајловића за великог жупана у Штипу,

Краљ Александар је хтео да стави у неку руку Јужну Србију под непосредну контролу војске и Милан Недић је требао да обједини ту нову политику.

Овај сусрет у тренутку постављења је био први дуг и пријатељски разговор између Краља Александра и Милана Недића, изузев неколико службених реферисањау току дугих година од Аписовог процеса. Недић је изашао са ове аудијенције веома узбуђен и када сам га неки дан касније видео, дошавши до њега да му честитам нови положај и том приликом му поменуо један мој разговор са Краљем Александром кратко време пре тога у Скопљу, а који се односио на прилике у Јужној Србији, о којој је Краљ хтео да буде детаљно обавештен, Недић ми је рекао:

- Не зато што ме је поставио на овај положај, који ми је доиста најдражи баш због места у које одлазим, јер бих од од свих ово прво пожелео, већ зато што сам видео из његових речи колико је искрена и дубока његова љубав за наш Југ, за ту колевку наше славе, осетио сам да ми је сада указао највеће своје поверење. Ја сам овим високо почаствован и поносан, јер је Јужна Србија срце и живо језгро српског народа и судбина наше будућности је баш на Југу.

Тако како ми је први пут говорио одушевљено о покрајини чији је највиши војни шеф постао, тако је Милан Недић и радио на своме новоме лоложају.

Ово одушевљење Недићево у тренутку када је постављен за команданта армије у Скопљу потсетило ме је одмах било на оно друго из 1917. године када ми је саопштио да одлази да прими команду пука на фронту. Доиста и овог пута је Недић отишао на национални фронт на коме се годинама водила једна неприкидна тајна, скоро подземне битке за тадашњу и будућу судбину српског народа, његов централни и пресудни положај на Балкану и за његову водећу улогу.

У тој нашој Јужној Србији сваки Србин је умео да буде комита, хајдук и јунак увек у тренутцима судбоносним по њега, по његово село или град и по нашу општу народну будућност. Али је било потребно да и Србија и њен центар Београд и цела југословенска држава покажу да разумеју и потребе и жеље становништва и схватају и њихов урођени понос, који многи од несавесних бирократа нису ни разумели, ни поштовали и чак врло често вређали.

Одлазак генерала Милана Недића је била залога коју је Краљ Александар дао овој ризници наше славе и величине да јој шаље не војног гувернера већ заштитника и браниоца. И Недић за читаво време свога петогодишњег командовања у Скопљу је то у ствари и био и становници Јужне Србије су нашли у њему једног достојног високог претставника државе и војске, пуног човечанског разумевања и једне несломљиве одлучности која је за њих била најбоља заштита.

*

Већ у првом времену свога командовања III армијском облашћу генерал Милан Недић је имао прилике да јавно манифестује у коме су правцу оријентисани његови осећаји када се тицало савезништва, пријатељства и сарадње са којом страном земљом. Једини страни језик, којим је Недић савршено владао, био је француски. Једина страна земља, у којој је он употпунио своје војничко формирање, била је Француска. Једини народ, који је он стављао одмах после српског, био је француски и он је то и у својим списима и у својим актима увек јавно исповедао и показивао.

У септембру 1928. падала је десетогодишњица пробоја Солунског фронта и Поали д'Ориан, стари француски ратници са Солунског фронта хтели су да свечано прославе на самоме месту догађаја, на тлу Јужне Србије, ту славну годишњицу величанственог војничког подвига који се урезао у историју првог светског рата и који је одлучно, дефинитивно утицао на његов свршетак: победу савезничку. Али у лето 1928. одиграо се антентат у Народној скупштини, Стјепан Радић је подлегао последицама ту задобијених рана у августу 1928., хрватско питање је било поново отворено у свој својој затрованости. Зато је југоловенска влада учинила корак код француских ратника објашњавајући им да моменат није за ове манифестације, за које је сваки Србин хтео да буду што величанственије. Федерација Поали д'Ориан је тада одложила своје ходочашће у Југославију и бојишта солунског фронта за следећу годину.

За ову прославу десетогодишњице пробоја Солунског фронта, која је у ствари била једанаестогодишњица, влада Југославије је образовала специјални комитет за дочек, коме је ставила на чело дивизијског генерала Војина Чолак-Антића, инспектора коњице, који је имао да организује боравак око 300 бивших француских ратника у Југославији, али у Јужној Србији домаћин је био генерал Милан Недић, који је све учинио да се ова посета старих ратних другова претвори у изванредно величанствену манифестацију француско-српског пријатељства и братства по оружју.

У вече 28. августа 1929. године стигао је у Битољ специјални воз са француским ратницима који су долазили од Солуна, преко Лерина. Цео Битољ је изашао на улице да их дочека, а станица је била прекриљена свим званичним преставницима, којима су на челу били у име владе генерал Чолак-Антић, а у име III армијске области генерал Недић. Почасна чета, војна музика, маса официра поред грађана давала је такав свечани крактер овоме дочеку, да ни један страни суверен да је стигао

у овај гранични град не би могао бити достојније, али не и тако срдачно дочекан.

Под заставама, транспарентима, триумфалним луковима, засипани цвећем стари француски ратници су доживели свој други триумфални улазак у овај град мученик кога су баш они 13 година пре тога ослободили, док су се српске трупе тукле дивовски у планинама Моглена.

И већ у томе првоме контакту, то исто вече на банкету који им је у име своје армије приредио генерал Милан Недић, овај верни пријатељ Француске, могао је да јавно отвори своје поштено јуначко срце. Говорио је на француском те су његове речи дејствовале непосредно на наше једине искрене савезнике:

„Драги другови, Поали д'Ориан,

Ја сам срећан да вас поздравим вечерас у име официра, подофицира и војника III армије. Ја вас поздрављам са узбуђењем, другови са Струмице, са Битоља, са Црне реке и Вардара. Долазећи код нас, ви сте дошли у свој дом. Ви познајете сваки педаљ ове земље, коју сте ви натопили својом крвљу, где сте оставили своје отргнуте удове, где су зрна одузела вид толиким од вас. Будите добродошли, драги Поали д'Ориан, у нашу измучену земљу. Ова отаџбина вас воли, она вас грли као своју сопствену децу, јер она дугује вама да данас може да дише и да живи.

Трећа армија вам каже:

Добро нам дошли ви који сте нас помогли да победимо, ви који сте нас научили да упознамо и волимо Француску".

На ове речи свих 300 Поали д'Ориант, као и сви други присутни дагли су се као један човек и последње речи Недићеве биле су покривене заглушним аплаузом и клицањима. Када се после неколико минута ово одушевљење стишало, Недић је наставио:

„Ја се окрећем сада вама, ви мајке и удовице, које претстављате овде оне безбројне мајке и супруге оних који су пали за Француску, који су пали за Југославију, за општу ствар и ја вас уверавам да ваши драги почивају у нашој земљи као у земљи своје сопствене отаџбине, и да су они нераздвојна веза наше верности, нашега братства и наше захвалности".

И овде је Недић подигао чашу и изрекао здравицу Француској, слави њене војске, части њене заставе, француском народу и његовим ратницима са Солунског фронта.

И када је војна музика у томе тренутку засвирала Марсељезу Недић ју је певао заједно са свим присутним француским ратницима који су били у дубоком узбуђењу и свако од њих хтео је да захвали команданту III армије на овом прокламовању нераздељиве везе између два братска народа и две братске војске.

Сутра дан, 29. августа Поали д'Ориан су кренули на прави циљ свога ходочашћа, на прослављену планину Кајмакчалан, 2525 метара високу и на све околне, обилно српском, а негде и француском крвљу заливене положаје Влашке колибе, Кочобеј, Флоку, Старков гроб, Султанију Кулбелери, коју смо у херојским данима 1916 у челичним бурама ми називали у оном „хумору испод вешала" Јулком Кулбелери, задовољни што лежимо на њој, а не испод њене земље. Најзад су француски ратници учинили овде под небом које је било сведок толике славе и јунаштва своје поклоњење трагичној Сивој стени, коју су 17. септембра 1916. четници војводе Вука заузели на бомбу и бајонет, пошто их је више од половину остало да виси на бодљикавим жицама.

Генерал Недић је узео лично учешћа у овоме ходочашћу уз француске ратнике, пошто је већ преко својих једаница III армије осигурао савршену организацију транспорта и исхране француских гостију. У име српске православне цркве Поали д'Ориан је пратио у обиласку бојишта битољски владика, каснији скопски митрополит Јосиф, стари четник још пре Балканских ратова.

Дубоко узбуђени овим правим братским дочеком и од саме владе Краљевине Југославије, а нарочито од страсне војске, коју је овде престављао генерал Недић, француски ратници нису знали како да искажу своју захвалност и један од њих, песник Р. Балди, написао је ту, на самим стенама Кајмакчалана песму о Поали д'Ориант који су пали „за племениту Србију" и који су „стопили своја тела, српски народе, са твојом земљом, а своје душе са твојом заставом".

Ову песму Балди је посветио генералу Милану Недићу и предао му је. Недић веома дирнут, загрлио је песника - ратника.

Триумфални поход француских ратника кроз Јужну Србију је потом настављен уз Недићево присуство преко Прилепа, Градског да би се завршило у Скопљу, свугде уз славолуке, заставе, цвеће, клицање, уз присуство целокупног грађанства и свих трупа III армије постројених у својим гарнизонима дуж пролаза Поали д'Ориан да им даду поздрав.

И дан данас они француски солунски ратници, који су још у животу, а који су узели учешћа у овоме ходочашћу кроз Јужну Србију и Југославију са највећим узбуђењем се сећају тих дана и за њих генерал Недић живи у успомени као легендарна и херојска фигура српске војске.

Увек касније када сам у разговорима са Недићем сећао се тих момената из француског ходочашћа, где сам и ја лично узео учешћа пратећи Поали д'Ориан, он ми је са одушевљењем говорио о француским „Солунцима" називајући их „наша француска браћа" и увек додајући „једини који су нам остали верни и у добру и у злу били су Французи, сви остали били су увек готови да тргују са нашом кожом".

*

За време свога командовања III армијском облашћу Милан Недић је, пред сам свој одлазак на положај начелника Главног генералштаба, као крунисање своје службе на Југу организовао највеличанственију манифестацију коју је Јужна Србија познала од свога ослобођења 1912. године. То је била прослава двадесетогодишњице првих регрута из Јужне Србије, који су већ у првим данима Светскога рата узели учешћа у борбама против непријатеља уз осталу српску војску. Тих првих пет пукова са нашега Југа: Вардарски, Брегалнички, Битољски, Косовски и Ибарски својим јунаштвом су задивили чак и своје другове из Србије, прекаљене у огњу рата.

Краљ Александар је са одушевљењем прихватио предлог генерала Недића да се та двадесетогодишњица прослави на најсвечанији начин. Удружење ратника из Србије и Јужне Србије образовало је један одбор, који је у сагласности са Недићем имао да припреми ту прославу српства Јужне Србије. И дан тог славља, 15. април 1934. године био је у истини дан националног заноса целе Јужне Србије онакав какав га никада више ни пре ни после тога није доживела. То је била права национална мобилизација на коју се одазвали не само сви преживели ратници са Југа, већ још десетине и десетине хиљада других становника који су се слегли у Скопље из свих места Јужне Србије. Може се рећи да су као васкрсли пет јужносрбијанских пукова дошли комплетни на ову велику смотру војничке солидарности и националног сведочења. Негдашњи војници ових пет славних пукова били су постројени у кару на падинама Скопске тврђаве, све у своме народном или цивилном оделу, али сви са српским шајкачама и сваки са српском кокардом на грудима, као највећим одликовањем уз многа друга која су у рату стекли.

Када се генерал Милан Недић појавио на почасној трибини не само као командант III армије, већ као и Краљев претставник и када је поздравио ову пуну ратну дивизију славе и јунаштва нашег Југа, од громогласног одговора војничког „Бог ти помогао" затресли су се зидови тврђаве Душанове.

А када је Милан Недић у говору поздравио постројене ратнике Југа и са гласом који се проламао преко многих звучника изразио своје и њихово српско национално Вјерују, то је настало велико одушевљење и цело се Скопље проламало од одјека клицања десетине хиљада присутних.

Најзад сви присутни ратници, а њима се придружили без изузетка десетине хиљада других окупљених грађана, са руком дигнутом у вис и

прстима скупљеним на крштења, положили су још једном заклетву непоколебљиве верности Краљу и Отаџбини. Људи су плакали од узбуђења.

Жалим што немам више код себе говор којим је Недић тада као лучом запалио срца јужносрбијанских ратника који су дошли да манифестују своје српство и верност своме Владару и својој држави. Како сам ја читаво ово време пре прославе био у Јужној Србији као члан одбора и скоро свакодневно био са генералом Недићем, на неколико дана пре прославе дуже сам разговарао са њиме о последњим припремама. Он је био пун одушевљења за старе регруте, који су се већ тада са свих страна јављали да ће доћи на збор у Скопље. И тада ми је он изложио своје дубоко веровање у велику националну мисију Јужне Србије. Те речи које ми је он тада изговорио он је углавном и унео у свој говор, али сам и ја, покушао да ту његову националну веру пренесем у једном великом чланку који је требао да огласи ту нациналну прославу. Тај чланак „Чујте!" био је објављен на насловној страни листа „Време", у ускршњем броју за 7-10. април 1934. Осећам да морам да се извиним да у делу о Милану Недићу доносим макар и део једног мога чланка, али то је само зато што и ако су речи у њему моје, садржај, дух и његова вера су у потпуности Милана Недића, те ја и објављујем овде баш само онај део чланка за који ми је он био директни иницијатор и инспиратор:

„И да дођемо још ближе, после оног победоносног елана који је пукове Краљевине Србије однео преко Куманова и Прилепа до Елбасана и Драча, до Скадра и Једрена, после Брегалнице и Жедилова онда када су никли батаљони, први пукови слободнога југа: Вардарски, Битољски, Брегалнички, Косовски и Ибарски, онда када је сура униформа краљевске војске заменила бело одело поречких устаника и мрке кабанице четника са Козјака и Бабуне.

Онда када је заблистала, више оштрих ножева Вардараца, зора победе код Смедерева, онда када су у смртоносном вртлогу нестајале целе чете братске верне, Шумадинаца и Старосрбијанаца на Мачковом камену, онда када су најверније одбрана Београда били јунаци са Југа.

Ту на Гучеву и Ади Циганлији, крај Деспотовог града на Дунаву и на Руднику и Сивој Стени и Соколу решен је за вечност тај тако звани „македонски проблем".

Па ипак и после свега тога било је још увек необавештених, било је увек злонамерних, било је оних који су хтели да створе утваре...

И данас, када се навршава двадесет година од историјског дана ступања првих регрута из Јужне Србије у српску војску, они преостали јунаци који су имали срећу да први понесу војничку униформу Краљевине Србије, после векова робовања и устаничке борбе, они желе да данас у име Јужне Србије дају одговор свима.

За нас тај одговор није потребан. За нас који смо своју младост провели по црним и славним горама Јужне Србије у којима је земља румена и клизава од крви младићске, за нас који смо научили да сврстани у заједничке редове, у заједничкој борби, чујемо јасно откуцај срца Јужне Србије.

За нас не, али за све оне који још сумњају, који још блуде, који још не верују, који још живе у лажи и обмани.

И зато чујте сви одговор Јужне Србије.

Чујте када загрми глас оних које је труба са Душановог града опет позвала на војнички збор ...

Ви који сте непрестано вређали Јужну Србију, називајући је „Македонијом", ви сви који сте тражили и стварали проблеме онде где их није било, ви сви који сте бацали клевете о мањинама, дођите на велику смотру у Скопљу да својим очима видите и својим ушима чујете шта је ЈУЖНА СРБИЈА.

Дођите, да вам они који су Југославију стварали својим патњама и својом крвљу, својом младошћу и страдањем, и они други мртви, који су легије, кажу да су они са нама са Севера: ЈЕДНА ДУША, ЈЕДНО ТЕЛО, ЈЕДАН НАРОД".

То је била велика идеја Милана Недића да је Јужна Србија са својим српским становништвом једна душа, једно тело, један народ са Србијом створеном од Карађорђа и Кнеза Милоша, идеја која је у истини на томе величанственом војничком скупу у Скопљу добила своју најубедљивију и најдокументованију потврду, идеја која је жива и данас упркос нових речника, нових језика нових народа и нових република.

Политички и национални одјек ове ратничке смотре у Скопљу био је огроман и Краљ Александар, одушевљен као ретко када за време своје ни мало лаке владавине, оптерећене мучним унутрашњим проблемима, хрватским питањем и спољним опасностима, од којих је у то време била највећа од Италије, позвао је генерала Недића да му изрази своје задовољство и своју личну захвалност за овакав прави национални рад. У исто време му је саопштио да га је изабрао да буде начелник Главног генералштаба, који је Недић мало дана по томе и примио да би убрзо у њему имао ту болну и трагичну улогу да на сахрани Краља убијеног у Марсељу носи за његовим ковчегом највиши симбол Краљевске власти: Краљеву круну.

VII

НАЦИОНАЛНО ВЈЕРУЈУ МИЛАНА НЕДИЋА

Као командант III армијске области Милан Недић је написао и издао своју прву књигу „Српска војска и солунска офанзива", коју је штампао 1932. у Скопљу, а коју је издала београдска књижарница „Напредак". Ово своје дело Недић је посветио:

„Победнику-српскоме војнику
из све душе армијски ђенерал Милан Недић".

Ова књига Недићева, као и она друга „Српска војска на албанској Голготи", коју је издао пет година касније, данас је недоступна, јер их је обе комунистички режим уништио не само у колико су могле још да се нађу у слободној продаји, већ и по библиотекама јавним и приватним у колико су биле конфисковане. За комунистичке руководиоце било је врло значајно да остане њихова етикета прилепљена на дело, живот и смрт Милана Недића, етикета „ратног злочинца, колаборатера и издајника".

Ја се специјално задржавам на његовим књигама, јер су оне лично посмртно сведочанство Недићево о његовом великом родољубљу и то - ово се мора подвући јер је истина - о његовом фанатичном српском родољубљу које је за цело време његовог постојања осветљавало његов живот и његов рад, то родољубље које је он схватио као животну мисију и њу је он спроводио са одлучиошћу, храброшћу, са мудрошћу, а ако је требало и са лукавошћу онаквом каквом су морали некада да употребљавају његови претци са Орашца и из Зеока у неимарским тешким данима стварања слободне Србије из подјармљеног београдског пашалука. И баш као сви прави витезови Милан Недић је умео и јуначки да умре.

У овој својој књизи о Солунској офанзиви у уводу, који је он назвао *Пропратна реч*, Недић исписује и прокламује и своје национално Вјерују, коме је увек следовао до своје мученичке смрти, и које је донекле и његов национални тестамент написан и објављен на 16 година пре његовог исчезавања са историјске позорнице српског народа.

И тај његов тестамент трепти од бескрајне љубави за српски народ и српског војника. Недић ту вели:

„Данас, када се у иностранству, после 14 година, понова покушава од непријатеља наших, па чак и од неких пријатеља да се исход светског рата солунска офанзива потцени; и да се улога и значај српске војске у томе покрету окарактерише ‚ситном услугом савезницима', - дужност је нас, учесника у томе делу да најпозванијем судији за оцену овога покрета - Историји ставимо на расположење своју реч истине.

Такву реч наћићете у овој књизи.

Она ће вас обавестити:

- о солунској офанзиви и значају њезиноме за исход светског рата;
- какву су улогу у томе покрету имали Срби;
- колико је и каквих жртава поднео и на томе делу српски народ;
- ко је на томе послу био уз нас, а ко против нас; и
- колико су нам пријатељи били корисни, а непријатељи штетни.

Из сазнања о томе доћи ћете и сами до сазнања да је овај велики покрет с југа на север углавноме дело нас Срба, дело - народа епскога витештва, велике вере, великих патња и великих страдања, - народа који је био три године погребен под тешком плочом Аустро-Немаца и Бугара, - народа који је 1918. успео да разбије ту плочу и да последњим напорима својим прокрчи пут остварењу свога вековног сна и постигне своје ослобођење и уједињење.

Поколење које је то велико дело прихватило од ратничког народа - то смо ми.

На нама је да ове тековине народа, вечито пушкараног и вешаног, али никад непобеђеног, сачувамо за све и за свагда онако једноставно и онако недељиво, како их је наш ратнички народ замишљао и хтео, када је 1918. поново с обала Јегејског мора хитао - у смрт.

Ми који смо једном изгубили отаџбину, јели горак изгнанички хлеб и окусили сву раскошну свирепост судбине, знамо да се љубав према отаџбини не може степеновати ни замењивати. Отаџбина се воли изнад свега и више од свега. У животу се налазе ствари које усхићују око и срце, али се никад нису могле наћи и ствари којима би се могла заменити отаџбина.

Они, пак, који друкчије мисле и раде, нека прочитају ову књигу. У њој ће наћи дубоког смисла за живот и најјачег уверења да се отаџбини најбоље служи, када се чувају и поштују дела оних који су и живели и умирали за будућа поколења и за будућа материјална и духовна добра народа свог.

Скопље августа 1932. МИЛАН Ђ. НЕДИЋ"

*

Овај чисти родољуб који се у 1941. примио, на оштрици ножа, једног положаја који му је био најодвратнији, само зато да би и својим понижењем и својим блаћењем и својом смрћу могао да сачува и тадашња и будућа поколења српског народа, и колико је могуће његова материјална и духовна добра, да би зато био вређан, прљан не само од непријатеља већ и од оних којима је својим присуством и својом акцијом директно живот спасао, као да је имао пред очима ту будућу трагичну визију када је писао последње редове своје „Пропратне речи".

Уосталом, Милан Недић је упутио свој национални тестамент српском народу, ономе витешком сељачком народу чија се реч никада не чује, али чија се велика дела увек виде, а не изгубљеним бесвесним и бесавесним појединцима, заслепљеним својим незнањем, стављајући свакога на своју сопствену моралну висину и који тобож борећи се против комунизма све посматрају кроз црвене наочаре, а најтрагичнију српску историју мере комунистичким аршином.

И у овој истој књизи, поред овог свог националног „Кредо", Недић је јасно обележио и своја политичка схватања, па чак и опредељења, и те његове речи секу као оштрица челика све оне гнусне лажи о његовом „германофилству", и то „германофилству" под немачком окупацијом, коју, по неким његовим инфамним клеветницима, скоро да је прижељкивао у неком необјашњивом мазохизму. Јер у нормалним приликама мира свако има право да бира своје пријатеље, своје узоре или своје симпатије, све док тај избор не иде на штету његове земље. Али чак ни ову демократску слободу мишљења Недић није користио јер је баш био на супротној страни. И, ево, шта он вели:

„Пробој солунског фронта и солунска офанзива 1918. године ту су нашли свој крај. У тим великим војничким радњама српска војска имала је главну улогу и сме се изрећи без устезања да је она допринела активно и непосредно распаду централних сила. Усамљеној Немачкој која малаксаваше под ударцима наших савезника на западноме фронту, није остало ништа друго, но да и она погне главу и моли за мир. Молила је и прихваћена је. Учињено је опет нешто на штету човечанства и доброг свршетка светскога рата.

Изгледа да у редовима савезничких политичара и војника не беше онда и људи с далекосежним погледима. Све као да је гледало на ондашње ствари с девизом: од данас до сутра. Због тога се уговори о миру и изигравају, од пријатеља праве непријатеља, оборени се дижу и деле Европу за и против ревизије уговора о миру. У првом табору су, с Немачком на челу, Италија, Аустрија, Мађарска, Бугарска, а у другом, с Француском на челу, Југославија, Пољска, Чехословачка, Румунија. У позадини са неизвесношћу у ствар стоје Русија и Енглеска. Шта ће из свега овога да изађе? На ово питање није тешко одговорити и поред

хумане мисије Друштва народа и поред свих пактова и дипломатских игара око разоружања".

Је ли овако говори и пише један „германофил"? Милан Недић овде, предвиђајући као војник оне догађаје који су се догодили од 1939., седам година касније, док још Хитлер није био на власти, жалио је што су савезници прихватили немачку понуду за мир, јер је он био за Наполеоново начело да се непријатељу улази у престоницу и гони се док се не смрви.

За немачку војску, као коректног противника каква је била у Првом светском рату, Милан Недић је имао уважавања, али не и за немачку освајачку политику. Зато он у закључку вели:

„У солунској офанзиви срели смо се по други пут с немачким командовањем и немачким војником. Једно укорењено поштовање, још пре светског рата, било је код нас према Немцима, њиховој организацији, њиховој војсци и њиховој истрајности. То се поштовање поновило 1915., када смо се са њима тукли до истраге. Тада смо могли утврдити да се српски војник, са својим урођеним ратничким особинама, може мерити с Немцем и ако му недостаје оно што немачког војника чини јаким: техничка надмоћност и тешка артилерија".

Али док овде као прави војник и витез одаје признање своме противнику кога је победио, дотле Милан Недић неколико страница касније упозорава на опасности немачке политике и пише:

„Ми Југословени можемо с уздигнутом главом и ведрог чела да корачамо у сусрет бољој будућности. Али на томе путу морамо имати увек на уму да и ако је нестало Аустро-Угарске, и ако је сломљена Бугарска, а Немачка тренутно умирена, још увек живи, па ма са које стране она сада долазила, мисао ‚Drang nah osten' (Проширити се на Исток)".

Материјално увек незаинтересован, иако штедиша и врло скроман у своме личном животу, али увек готов да све што има да за велике националне циљеве, Милан Недић није хтео да се користи приходима које му је ова књига донела, да му не би пребацили да је користио положај команданта армије за њен успех и продају. Целокупан приход, који му је пао, он је положио за подизање једног маузолеја-костурнице у Скопљу у којој су требале да буду сахрањене кости палих српских ратника при пробоју Солунског фронта, за које је маузолеј био образован један народни одбор коме је он сав тај свој новац предао.

VIII

„НАША ЈЕ КУЋА НА ДРУМУ”

Погибија Краља Александра у Марсељу била је тешки душевни ударац за Милана Недића, који је за свог Врховног команданта имао право обожавање, али који је исто тако знао да је марсељски антентат највећа катастрофа за српски народ и државу са недогледним даљим последицама. Он, као начелник Главног генералштаба, био је за хитне мере и стављање на међународну оптуженичку клупу организатора и иницијатора овог злочина, фашистичке Италије. Међутим, државна политика је била тада принуђена, притисцима споља, да уопште пред Друштвом народа и не помене Италију у својој оптужби против међународног тероризма који је се манифестовао овим краљеубиством.

Уз искрену тугу Милан Недић је био испуњен и једним огорчењем пред овим узмаком, скоро капитулацијом пред италијанским уценама. Неколико дипломатских говора, удешених да никог другог не увреде осим жртву злочина, одржаних у Друштву народа већ на издисају, били су епилог смрти Краља-Витеза.

Револтиран овом политиком коју је називао капитулацијом, и како се још у то време на положају министра војске и морнарице налазио његов давнашњи противник генерал Петар Живковић, који је овај портфељ узео у влади Бошка Јевтића, Милан Недић је убрзо напустио положај начелника Главног генералштаба и био постављен за члана новоформираног Врховног војног савета, чија су остала два члана били армијски генерали Милан Ж. Миловановић и Емило Белић. Овај савет је требао да буде највиша саветодавна војна инстанца, која је имала да расматра сва питања која су се тицала војске, да ставља своје предлоге и да даје мишљења о другим поднетим пројектима и намераваним војним мерама.

„Ставили су ме на споредни колосек”, рекао ми је једног дана, по овом своме новоме наименовању, Милан Недић.

Као члан Врховног војног савета Милан Недић је довршио своју другу књигу „Српска војска на албанској Голготи”, коју је штампао, као своје издање, у Београду 1937. године. И док се за живота Краља Александра у првој својој књизи о солунској офанзиви Милан Недић уздржавао да ма чиме рељефно истиче фигуру Врховног команданта Престолонаследника Александра, да се његово историјско сведочење не би сматрало

као неко куртизанско ласкање, задржавши ту сву своју хвалу и величање за српског војиика, дотле, сада када је Краљ био мртав, нашавши насилну смрт у пуној својој владарској мисији, Милан Недић је могао без устезања да отвори своје срце. Тако он посвећује ову другу своју књигу:

„Челноме сапутнику
и највећем страдалнику на овоме путу
блаженопочившем КРАЉУ АЛЕКСАНДРУ I
Писац"

У самој књизи он приказује оне величанствене моменте, којима је био лични сведок, када је тешко болесни Престолонаследник одбио да се и за тренутак одвоји од своје војске, већ је остао до краја да са њоме дели судбину, повлачећи се пешке ка Драчу, о чему смо већ раније изнели.

У својој пропратној речи, писаној на Петровдан 1936., Милан Недић је објаснио зашто се при издавању ове две своје књиге није држао хронолошког реда, већ прво писао о 1918., а тек онда о 1915-1916. години:

„Што ова књига о повлачењу није, по иначе своме природном реду, и претходила оној о офанзиви, то је било независно од нас. Догађаји после рата захтевали су да се на овом послу поучимо и ми саветима великог ратничког вођа, Картагињанина Ханибала који је још онда проповедао да иза рата треба говорити прво о успесима, па онда о узроцима.

Ако и ова наша књига о повлачењу буде ма и најмање корисна нашим државним и националним циљевима, стручним потребама наше војске и грађанском и моралном васпитању нашег света, - то ће бити наш највећи успех у овом послу".

На крају, пак, ове своје књиге Недић износи на десетак страница „Поруке и савети иза наших патњи", које најбоље осветљавају не само његово бескрајно родољубље и бескомпромисну љубав за српски народ и српског војника, већ и његово дубоко демократско схватање, далеко од сваког тоталитарства или диктаторских тежњи.

Говорећи о Албанији, чији су становници хушкани аустријским агентима убијали изнемогле српске војнике Недић пише:

„Историја српског народа уписаће име твоје и дела твоја према нама у црне листове. Оно што си ти од нас починила за шест месеци знаће и памтиће поколења наша.

Памтиће, али само великодушно, ми нити хоћемо нити желимо да се теби враћа оно што си ти нама приредила.

Наш случај с тобом и поучио нас је. Он нам је створио нову веру и донео бољу срећу. Ми смо после распећа на твојој Голготи, постигли своје васкрсење и убедили те да су наши мртви, што ипак остадоше на твојој Голготи, дали снаге за нов живот.

Албанијо, колико си нам била штетна, била си нам исто толико и корисна. Ми смо знали да су дуги и мучни путеви кроз које иде један народ. Нисмо се надали да ће судбина наша да буде баш толико свирепа према нама да нам одреди да за природна права човечанства и једног народа: права на слободу и једнакост, пронесемо свој мученички крст кроз своју земљу и најзад га изнесемо на врх твоје Голготе. Народ који је и то поднео и без тебе, Албанијо, има у историји својој неколико црних векова, јер су и његова страдања и његова искушења трајала столећима. Он је то јуначки издржао и савладао. Тебе, Албанијо, тај народ поднео је и најједнодушније и најсавесније. Сложно и крајњим напорима својим победио је он и тебе, своје највеће зло и своју највећу несрећу. На теби се поучио да у будућности само слогом свију и свакога од првога па до последњега савлађује невоље, искушења и зле удесе.

Што је тебе поднео и савладао, то је успех његовог великог демократског духа који је тај народ гајио и чувао од Орашца па до своје албанске катастрофе читаво једно столеће. У својој великој несрећи синови тог демократског народа, као орлови у гори, скупили су се уз свог изабраника и вођа блаженопочившег Краља. Ми смо слушали глас Његове заповести као речи светиње. Ишли смо напред, падали, дизали се, борили и умирали за победу слободе и једнакости.

Све што је стекао српски народ, а стекао је дуго и много, стекао је само натчовечанским мукама и натприродним напорима и жртвама. Ништа му није никада ни од кога поклоњено. Ту срећу имали су други народи на Балкану. Српски народ био је источник све своје славе и свеколике величине своје. Поколења су давала своју крв, да би се постигло све оно што си ти у нама видела и осетила, Албанијо. Томе народу мораш признати, као што и други хтели не хтели морају признати, да је у својој несрећи био велики: јунак и душеван, послушан до дивљења, истрајан до самоодрицања, охол на своју реч и достојанствен у делима својим. Њега су у његовим великим делима од искони покретали само свест и добра мисао. Он је од постанка свога борац за право, јунак за славу. Он је био и његин заточник. Слава је сунце мученика. Што се његова трагична судбина понављала више пута, није само његова кривица. Има много кривице и до других. Ако има до њега кривице, његова је највећа та што је срдачан, наиван и лаковеран.

Српски народ зна да у политици има и грешака и испаштања. Он је баш зато и испаштао, што је много веровао. Он је веровао неограничено и савезницима и савезима. (Савезу са Грчком). Никад он није ни помислио да ће они који су позвани да га помогну допустити да он, кад брани свој дом и своје огњиште и слуша савете својих протектора - буде плен крвожедних непријатеља. А кад се и то десило, он је у својој великој несрећи изгледао савезничку помоћ са свих страна. Очекивао је Русе

долином Тимока, Французе и Енглезе из Солуна долином Вардара и Италијане из Албаније. Надао се и у својој простосрдачности спремао им дочеке, китио железничке станице и своје градове. Он није хтео да зна да се у политици само онолико вреди, колико се може да да. Кад се не може ништа да да, онда се и не вреди ништа. Вредност једног народа мери се његовом снагом: док се има велики број и добрих бајонета, дотле се и вреди; кад се нема, онда постаје „количина без вредности", ситницом и тако нешто. Ти си, Албанијо, дошла да нас баш ти убедиш да нам је била потребна само сопствена велика оружана снага, снага која би обухватила цео народ. Наша је кућа на друму. О њу се чешу сви пролазници од северо-запада и југо-истока. Нама је потребна велика оружана снага и због тога што се све више и више истиче значај источног дела Средоземног мора, као једне од најважнијих тачака на земаљској кугли, на ставама три континента: азијског, афричког и европског. Они који би хтели да обиђу водени пут, морају, као што су то и у прошлости чинили, ударити преко наше отаџбине.

И судари политички и војнички које смо имали у твојој земљи, Албанијо, са својим пријатељима, уче нас много чему, више свега да у својој наивности не допустимо да будемо успавани лепим речима и обећањима... Нама за црне дане који - историја тврди - претстоје, треба да имамо добро наоружани народ".

Зар нису језиво пророчанске и видовите речи и мисли које је Милан Недић писао 1936., пет година пре 27. марта створеног само зато што је опет преовладала та наивност српског народа те је допустио да буде успаван „лепим речима и обећањима", тим циничним славопојкама да је „нашао своју душу"?

Зар није чемерно горка истина тог Недићевог закључка добијеног на обалама албанским да један народ вреди „у политици смо онолико колико ко може да да", закључак објављен седам година пре Техерна када су „велики демократски савезници" издали и продали и покрет отпора генерала Драже Михаиловића - кога су само неколико месеци раније славили као првог герилца Европе, и свог несрећног савезника, оданог и верног, Краља Петра II и српски народ који је због вере и савезничке обавезе, заборавивши 1915., извршио национално самоубиство, и, најзад, и целокупну Краљевину Југославију најсигурнију базу слободе на тлу Балкана, само зато што им се у том тренутку учинило да комунистички партизани и њихов шеф Тито могу да им даду нешто више, ако ништа друго, а оно благонаклоност Стаљинову и једну његову пријатељску здравицу уз вотку, не питајући се за катастрофалне последице те своје трговине судбинама народним?

Зар у овим сазнањима живе, преживљене историје, које је он другима истицао и на њих друге упозоравао, није и објашњење, документовање,

или оправдање, ако је и то потребно данас после свега што се десило, зашто се Милан Недић, родољуб, крути и верни војник, витез без страха и мане одлучио да се прими тешке, прокажене и за њега недостојне улоге администратора једне од непријатеља окупиране и мрвљене земље?

Баш зато што је у својој војничкој и државничкој далековидости знао последице, зато што је дубоко и болно размишљао над народном несрећом, што није био „шупљоглавац", пун амбиције да му се пљеска као творци 27. марта, па макар иза таквог и због таквог пљескања лила непотребно народна крв потоцима, зато што је свим својим слабим човечанским снагама, али челичном вољом хтео да српски народ, његов народ кога је волео више од свега на свету, не постане за вечност „количина без вредности". Милан Недић је уложио без обзира и без осврта и своје светло име и своју војничку и ратничку част и свој живот, поред свога поноса који је био велики, да свим сретствима спречи да српски народ не постане „количина без вредности", да му као свети пламен одржи његову животну мисију на Балкану и у Европи, да својим минималним сретствима, али великом душом, онемогући да коалиција свих српских душмана „не поједе панаију српском народу" - како је често под окупацијом Недић говорио - и да га преко црвеног мора крви изведе на обалу спасења, ону на којој се у завршној фази сваког рата одлучују судбине народа и њихова улога у будућности.

Настављамо са још неколико, тих закључака које је Милан Недић изнео из тешке албанске катастрофе:

„Ти си, Албнијо, сведок очевидац колико може српски народ да трпи и сноси, и да опет, слушајући глас своје савести, нађе себи прави пут.

Ти си, Албанијо, видела и осетила демократско убеђење тога народа, убеђење које ни све буре тешког времена нису могле уздрмати, а још мање порушити. Та српска држава, у којој је брат уз брата увек, у невољи као и у доброме, то је наше највеће благо, благо које нам нико није могао одузети, ти понајмање. Та организација однеговала је народу синове, достојне по врлинама њиховим легенде и епа. Синови тог народа пребродили су тешко и бурно осмогодишње ратовање, па и тебе, Албанијо, преживели. Она је дала после тебе и снаге и живота синовима тога народа да почине чудеса, којима се свет и сада диви ...

У тој демократској организацији највећа је тековина њена народна војска. Војска која је повесници дала и такав пример да се под тешким условима осмомесечног повлачења са Саве, Дунава, Дрине и Тимока, па до твог бедног приморја, Албнијо, умела сачувати од нереда, од побуна и међусобног разрачунавања.

Та се војска повлачила на хиљаду километара, пролазила кроз своја родна места; кроз села, лугове и шуме, тукла се за сваку стопу своје

земље, и под најтежим условима, са половином своје снаге и великим бројем својих старешина стигла најзад на обале твога нездравог приморја, на Јадранско море. За тебе, и за оне који нас знали нису, то је био велики наук: трпети, истрајати и победити. Послушност и дисциплина те војске и вера у старешине са којима је та војска ишла као добро стадо за својим пастиром, донели су јој ту снагу и те успехе. Примере пожртвовања, дружељубља, високе дисциплине, душе и свести показала је та војска и на свом самртничком маршу кроз тебе, Албанијо. У том је и загонетка њене моћи и њене отпорности. Слушали су и покоравали се подједнако и војник и старешина. Заједно су делили и зло и добро. У овој великој несрећи српског народа, почев од Краља па до простог војника, свако је вршио само своју дужност.

Ти си, Албанијо, видела како се и стари Краљ Петар и његов син, престолонаследник Александар, не одвајају од своје војске. Куда је и како она пролазила, то је све исто и њих чекало. Али је то могла да од себе да и учини само династија из народа, потомци вожда српскога народа, бесмртнога Карађорђа...

Све то могла је да да само једна демократска Србија...

Албанијо, ти си наш мученички крст, Голгота српског народа, али ти си у исто време и историјски документат нашег поноса и наше величине и у мучењству твоме. Ти си нам пред историјом сведок очевидац свега онога што на твоме тлу доживесмо и преживесмо...

Наша способност за живот великог народа, наше преголеме жртве за нов ред ствари на Балкану и у средњој Европи дају нам и права и дужност да останемо раме уз раме са најдостојнијим и да захтевамо и бољи и сигурнији живот за себе и своју будућност.

После свега, што нам је и као држави и као народу претило преко главе, једно је сигурно за сва времена да је нашој државној и националној безбедности потребна добра и здрава оружана снага народна, снага која ће бити у стању да заувек сачува тековине једнога поколења које је за добро своје и свога потомства умирало и васкрсавало."

*

Овај глас, који долази с оне стране гроба, је ли то глас једног „народног непријатеља", једног „издајника"? Јесу ли то речи и поруке једног „туђинског агента", једног окупаторовог „колаборатера" који је једва чекао да му највећи непријатељи, они против којих се и он херојски борио, покоре земљу, уништавају српски народ, да би у томе крвавом хаосу он постао - шта? - туђински роб? Он, Милан Недић који је живео и умро да његов, српски народ не би био умањен, да не би изгубио оно своје високо место које је заузео на томе светскоме друму дуж долине

Мораве и Вардара, заузео га борбама и умирањем, жртвовањем целих својих поколења, која су како је то рекао песник била „за песму створена".

Зар претешка историјска мисија Милана Недића у истини није била тачно следовање онога наука који је он из албанског страдања извукао: ТРПЕТИ, ИСТРАЈАТИ И ПОБЕДИТИ.

Милан Недић, са много трпљења, истрајности и упорства успео је да доведе сачувану живу снагу српског народа до оног тренутка када се указивала победа. Што је та победа српскоме народу отета, продана, издана, ту није кривица Милана Недића, који је као Касандра указивао на могућност, па чак и вероватност те издаје оних због којих смо сви скочили у крвави понор уништења и самоуништења.

Навели смо овако опширно ове речи Милана Недића писане једне пет, а друге девет година пре избијања Другог светског рата на нашем тлу, да би га, иако отсутног у редовима живих, извели да сам лично изложи свој националси став, своју улогу, свој морални значај и своју животну мисију у историји српскога народа.

IX

МИЛАН НЕДИЋ УЗАЛУДНО УПОЗОРАВА НА ОПАСНОСТ НОВОГ „ПРОШИРЕЊА НА ИСТОК”

Од 1936. године, када сам по одлуци тадашњег председника владе др Милана Стојадиновића, који је купио све акције „Времена”, престао да будем директор овог дневног листа, па све до јесени 1939, када сам почео да издајем свој лист „Телеграм”, ја сам заузимао положај помоћника уредника „Ратника”, званичног органа Главног генералштаба, чији је титуларни уредник био начелник обавештајног одељења, генерал Чедомир Шкекић. Овај посао ми је у толико пре био додељен, јер сам у исто време био постављен за члана Института земаљске одбране, коме је на челу стајао генерал Војин Максимовић, а у коме је било и нас неколико цивилних лица, али сви резервни официри, као представници финансија, народне економије, штампе, радиа, филма, Сокола итд.

Баш на овоме положају, доста изузетном за некога који није активни официр, био сам сведок једне акције Милана Недића, која је сама по себи већ један еклатантан деманти свих оних ниских подметања комунистичких, - али са којима се несвесно утркују и неке назови националисте - о Недићевом „германофилству”.

У марту 1938. догодио се „Аншлус” Аустрије. Годину дана касније, у марту 1939. дошла је Хитлерова окупација Чехословачке. Баш тих дана позвао ме је Милан Недић, тада члан Врховног војног савета и предао ми један већи рукопис који је носио наслов: „НОВО ‚ПРОШИРЕЊЕ НА ИСТОК‘.”

- Носи то Шкекићу и реци му да сам га молио (Шкекић је био бригадни, а Недић армијски генерел, моја примедба) да то објави у „Ратнику”. Ја знам да је то у пуној супротности са данашњом званичном спољном политиком, али то је војна студија која треба да упозори наш официрски кор на опасности које предстоје нашој земљи и народу, а да укаже влади на мере које треба хитно вршити. Погледај ако треба да додаш коју тачку и запету, али ни једну реч да ниси променио.

Однео сам рукопис кући и прочитао га. То је био савршен војнички експозе ситуације у Европи угроженој новим немачким милитаризмом, оствареног кроз политички фанатизам, и где се је опет појавила непо-

средна опасност за Југославију избијањем Трећег рајха на њене границе. За Недића је аншлус био само прва етапа Хитлеровог продирања не само у југо-источну Европу и Балкан већ и даље ка Блиском Истоку. По њему Хитлер, прихватајући и оживљавајући стратегијске замисли царске Немачке, имао је у годинама које долазе да се сјури на Мађарску, Југославију, Бугарску и Турску и да покуша да он оствари сан немачких освајача да избије у Багдад и на Суецки канал. Ова реална опасност захтевала је - излагао је Недић у чланку - прилагођавање војне политике Југославије према новоме непријатељу, како у погледу наоружања, утврђивања, распореда база ратних резерви и комуникација, тако и дислокације трупа, имајући у виду будућу концентрацију ратну. Не сећам се више свих других детаља те велике студије једног правог стратега.

Предао сам чланак генералу Шкекићу и рекао му:

- Доносим вам једну „бомбу". „Ратник" није ревија за сензације, али ово ће да буде једна.

Када сам Шкекићу рекао у неколико речи садржај чланка и Недићеву молбу да га објави што пре, по могућству у следећем броју, он се ухватио за главу:

- Па ако је унутра то што ви мени кажете, чланак може да изазове највеће дипломатске компликације.

Узео је чланак да га однесе кући на читање. После два дана ми је рекао:

- И поред свег поштовања које имам према генералу Недићу и поред тога што је ово сјајна ствар, са којом се потпуно слажем, ја не смем ово да објавим док пре тога не консултујем министарство спољних послова.

Министар спољних послова био је др Александар Цинцар-Марковић.

Прошло је неколико дана када ме је генерал Шкекић позвао и сав збуњен рекао ми:

- Молим вас обавестите генерала Недића да и поред своје најбоље воље нисам у могућности да овај чланак објавим, јер је министар спољних послова ставио на њега изричну забрану не желећи да помути добре односе који владају између Немачке и Југославије. Уосталом, његов рођени брат, Мића (тада министар војске и морнарице, моја примедба), је консултован и он ће свакако обавестити свог брата о немогућности да се оваква ствар сада објави.

Када сам ово саопштио моме ујаку, он је већ знао за одлуку од свога брата са којим је имао објашњење, и махнуо је руком:

- Наши људи боје се истине, али нас то неће спасти опасности као ни ноја када забије главу у песак.

Рекао ми је да задржим рукопис код себе:

- Једног дана он ће ипак бити објављен и видеће се како су рђаво виђени у Југославији људи када хоће да указују на опасност и да бране интересе своје земље.

Тај сам чланак чувао код себе помишљајући да ли ће догађаји потврдити Недићева предвиђања.

Када је дошла окупација и нарочито када је Недић био образовао владу, ја сам се сетио чланка и извукао га из писаћег стола где сам га чувао и ставио у унутрашњост једне старе књиге из XVII века у великом формату ин-фолио, коју сам ставио поребарце у дну једног ормана моје библиотеке тако да је била маскирана другим књигама, јер сам помислио да би било врло опасно ако би Немцима пало на памет да изврше какав претрес код мене - у то време ме је Гестапо два пута саслушавао. У тренутку када сам у септембру 1944. требао да напустим Југославију тај ми је рукопис увек био у глави и нисам се усудио да га носим са другим документима у Немачку јер је он био такав доказ Недићевог непријатељског става према Немцима да би његово падање у руке немачкој полицији довело до депортирања у концентрациони логор и Недића и мене код кога би се рукопис нашао. Зато сам ставио тај рукопис са још више мојих личних докумената, као и неких Недићевих својеручних забележака које ми је у разним приликама дао као директиве за рад, у један кофер који сам оставио код своје таште уз друге све ствари.

Када је моја ташта, госпођа Милица Михајловић, у јесен 1947. најзад дошла у Париз, одмах сам је упитао, знајући да су комунисти све моје ствари, библиотеку, збирке, слике, иконе, намештај, одело конфисковали и кућу испразнили, шта се десило са ковчегом у коме су била документа.

- Када сам била случајно погледала - срећом пре уласка комуниста - и видела да су то већином Недићеви рукописи, све сам папире до последњег спалила. Ваљда нисам требала да чекам да то партизани нађу.

X

НЕДИЋ МИНИСТАР ВОЈСКЕ И МОРНАРИЦЕ У ВЛАДИ ЦВЕТКОВИЋ-МАЧЕК

Када је 26. августа 1939, после закључења српско-хрватског споразума, Драгиша Цветковић образовао нову владу, познату под именом Влада Цветковић-Мачек, у њу је као министра војске и морнарице узео армијског генерала Милана Недића, који је тако на овом положају наследио свога млађег брата Милутина-Мићу Недића.

Остварење српско-хрватског споразума је било форсирано због судбоносних догађаја чије се примицање осећало у целој Европи. Само пет дана после образовања владе Цветковић-Мачек избио је Други светски рат нападом Хитлерове Немачке на Пољску. За све, а нарочито за војнике, било је јасно да је ово само прва етапа у остварењу Хитлеровог мегаломанског сна доминације над Европом, а, можда, и над светом. У тим тренуцима, када је свака земља била у опасности да буде угрожена у своме постојању и својој независности и слободи, југословенска војска нашла се без потребног модерног наоружања, онаквог какво јој је било потребно да се одупре војсци ма које велике силе, а поготово силама Осовине чије су армије у погледу модерног оружја биле на првом месту у Европи. Ни борних кола, осим оних за школску употребу која су датирала још од краја првог светског рата, ни против-колске артилерије, ни довољно контра-авионских топова, а ни јаке авијације ловачке и бомбардерске није имала југословенска војска. Њено наоружање било је све дотле остваривано у оквиру искуства из ранијих ратова и тежило се углавном да се појача број аутоматског оружја ручног и тешког, као и артилерије, нарочито тешке и далекометне.

Сећам се једног разговора са једним нашим генералом, специјалистом за артилерију, који сам водио у доба највеће затегнутости између Италије Мусолинијеве и Југославије у 1933. или 1934. години, када ми је рекао:

- Ми смо сада добили од Шкоде тешке топове чији је домет 16 км. какве Италијани немају. Када нас већ овако изазивају, сада је моменат да их нападнемо, јер смо у наоружању надмоћнији од њих.

Али овај генерал је био заборавио на бескрајну надмоћност италијанске авијације, на италијанске блиндиране дивизије и на потпуно отсуство у нашој војсци и борних кола и оружја за одбрану од њих.

Пред Миланом Недићем стајао је један огроман и веома тежак задатак. Нису ту биле само тешкоће финансијске, јер за модерно наоружање у том тренутку читав буџет Краљевине Југославије не би био довољан, већ су недостајала тржишта за набавку оружја. Већ и пре избијања Другог светског рата и Велика Британија и Француска нису биле расположене да извозе оружје, када га нису имале довољно за своје сопствене армије, које је требало хитно наоружавати да би се приближиле Хитлеровом и Мусолинијевом ратном потенцијалу. Наше је наоружање долазило у главном из Чехословачке, али њеним разбијањем у јесен 1938. од стране Немаца, а потом и пуном анексијом и тај је извор пресушио. Како је највећи део југословенског извоза, више од три четвртине, ишао у Немачку и Италију, то је већ и из тога разлога било највише финасијске могућности, поред техничке, да се из те две земље набави најнужније наоружање, уколико оне буду пристале да га дају. Како су обе ове тоталитарне силе биле спровеле своје базично наоружање, то су оне скоро једине биле у могућности да оружје извозе у оне земље за које су сматрали да им нису непријатељски расположене, верујући да ће моћи да рачунају на њихову неутралност.

Милан Нелић, који је увек, у свакој прилици, истицао потребу модерног наоружања југословенске војске, сада је долазећи на положај министра војске и морнарице требао да то наоружање спроведе у најкритичнијем тренутку и под најнеповољнијим приликама. Раније и као командант армије и као начелник Главног генералштаба и као члан Врховног војног савета Недић је увек инсистирао на потреби модерног наоружања. Он је то и у многим чланцима објављеним у „Ратнику" увек прокламовао. Ево шта је још 1937, далеко пре свих заплета у Европи, пре чехословачке кризе, пре аншлуса Аустрије, Милан Недић писао о потреби модерног наоружања југословенске војске:

„Не треба се заносити уверењем да ће убудуће моћи само тај морал и велика душа народна да одолевају новим невољама и новим искушењима; да ће и убудуће поучавати песникова филозофија да ‚бој не бије евијетло оружје, већ бој бије срце у јунака'. То учење данас не одлучује; данас поред срца јуначког мора бити и доброг оружја и сретстава модерне технике". (Армијски генерал Милан Ђ. Недић, „Српска војска на албанској Голготи", Београд 1937, стр. 298-299)

У тренутку када је већ избио и почео да бесни Други светски рат могућност за спровођење тога наоружања једне војске која није имала у земљи модерну ратну индустрију, постало је не само још теже, већ скоро немогуће, али је Милан Недић, како је знао и умео, тражио на све стране

шта ће од кога моћи добити. Од Француза се могло извући - и то само делимично - неколико десетина борних кола Рено старог модела, тешких, спорих; од Енглеза нешто авиона Спитфајер, још раније наручених. Од Италијана су добијени такође авиони у врло малом броју, те је највећи део наоружања могао и морао да буде добијен од Немаца. Ту се радило, поред авиона, нарочито о противколској артилерији, од којих је излиферовано више од двадесетак батерија, као и о аутоматском оружју израђиваном у фабрикама Чехословачке, сада у немачким рукама. Али, како од тренутка закључења уговора за куповину оружја па до његове израде или лиферовања прођу многи месеци па и године, брзина са којом су се развијали политички и војни догађаји није дозволила да се поручено оружје и добије, јер је у међувремену дошао и пуч од 27. марта, који је одмах прекинуо све испоруке, да би потом десет дана касније довео и до напада немачких, италијанских и мађарских армија на Југославију.

Недостатак у модериоме наоружању требао је да буде донекле надокнађен оним што је сама земља могла да да, а то је било подизање модерних бетонираних утврђења и противколских препрека. Свугде у позадини иза границе италијанске и немачке, у Словенији и потом дуж немачке и мађарске границе у Хрватској и Војводини, изграђивана су утврђења и препреке анти-тенковске, те је тако то била нека југословенска линија Мажино у минијатури. Али је за блокхаузе, који су представљали најважније центре те утврђене линије, недостајало против-колских топова, те су они најчешће били наоружани само митраљезима већег калибра. Све се морало да импровизира и да се измешају сви типови и модели наоружања, што је нарочито чинило тешкоће у правилном снабдевању муницијом и резервним деловима на случај рата.

Улазак Италије у рат против Француске и њен пуни ратни савез са Хитлеровом Немачком створио је нову опасност за Југославију, јер је италијанско присуство у Албанији било једна осетна претња за најважнију везу Југославије са слободним светом, Вардарску долину и излаз на Солун.

Још пре него што је Мусолини напао на Грчку, војна обавештајна служба југословенска знала је да Италијани врше масовну концентрацију трупа у Албанији, да ту довлаче велике количине муниције и хране, али се једино није знало против кога намерава Мусолини да своју албанску армију употреби, да ли против Југославије или против Грчке.

Сем опасности са севера и запада створено је овде још једно опасно огњиште и југословенска оружана сила је морала да ствара сада и према Албанији бараж који би требао да заустави евентуални италијански напад.

О ситуацији створеној концентрацијом италијанских трупа у лето 1940. у Албанији - које су се после тога сручиле на Грчку - и о ставу који је у томе тренутку имао према Италији и у опште према Осовини, Милан Недић, даје нам једно драгоцено сведочанство један мериторни сведок-очевидац, у чије речи нико не може да сумња, јер је тај сведок др Милан Гавриловић, последњи посланик Краљевине Југославије у Москви, шеф Земљорадничке странке, човек чије је родољубље светло и беспрекорно.

Када је 29. априла 1961. године био приређен у Чикагу, у Сједињеним Америчким Државама, парастос и комеморативна академија у славу Милана Недића, др Милан Гавриловић, председник Српског народног одбора у емиграцији, спречен да лично узме учешћа, упутио је организаторима ове комеморације писмо које је најлепши епитаф стављен на мученичку успомену Милана Недића и еклатантан деманти оних лажи које несавесни и несвесни колпортирају и дан данас кроз мутне емигрантске редове, у којима се често не зна зашто се ко налази у избеглиштву. То писмо гласи:

„Поштована Господо,

Хвала Вам на обавештењу да сада у недељу дајете помен генералу Милану Недићу. Ви кажете да бисте се радовали ако бих вам рекао и свој лични став према пок. Недићу. Ево га:

У патриотизам пок. генерала Милана Недића нисам никад сумњао. Довољно је да поменем само оно што још није објављено, бар не уколико је мени познато.

У лето 1940, пред сам мој полазак на дужност у Москву, Кнез Павле је сазвао један ужи састанак. Рекао је присутнима, да је имао извесне разговоре са мном и да жели да ја своје мишљење изнесем и овде на овом састанку. У свом излагању ја сам полазио са гледишта да ће нас Хитлер напасти и учинио сам извесне предлоге. Сећам се одговора. Недић је рекао дословце:

„Ако се усвоји предлог г. Гавриловића, ја молим Ваше Височанство да ме разреши дужности министра војске и одмах врати на моје место командовања армије у Скопљу, да прво бацим Мусолинијеве Талијане из Албаније у море, и онда да се окренем према Немцима, и под борбом одступим ка Грчкој."

У тешкој ситуацији која је настала за српски народ под окупацијом, генерал Недић је образовао владу потпуно свестан жртве коју чини. Краљевска влада у избеглиштву одмах се јавно десолидарисала с њиме. Али је пратила његов рад и оценила његов рад, нарочито на спасавању и прихватању Срба из усташке хрватске сателитске државе.

У свом извештају Краљевској влади у Лондону, одмах по паду Италије, генерал Недић каже, да он тамо у земљи, посматрајући Немце, тачно зна да су сами Немци свесни да су изгубили рат и да је његово

уверење да га сигурно губе. Зато он моли Краљевску владу да све учини да дође до споразума између њега и генерала Михаиловића. Овај је споразум, каже генерал Недић у извештају, од битног интереса за српски народ. На крају он је додао да он не бежи ни од каквог суда у ослобођеној земљи, да он прима и суд српског народа и суд историје.

Он је пао без суда и пресуде. Пао је од зликовачке комунистичке руке. Али је српски народ свој суд изрекао. Он му је захвалан. И у гробу, непознатом и необележеном, Недић може тим судом бити задовољан. Суд историје, и не само српске, само ће потврдити суд српског народа."

Ово је било право осећање и расположење генерала Милана Недића, који је сматрао, са правом, Мусолинија и фашистичку Италију као директне инспираторе и организаторе убиства Краља Александра у Марсељу и за које је имао исту онакву мржњу какву је гајио према Павелићу и усташама.

За Недића је фашистичка Италија била предодређен непријатељ Југославије и убица њеног Врховног команданта, коме је био одан и веран оном оданошћу и верношћу какве се искивају само у огњу бојног поља. То су ти моменти непојмљиви за односе мирнога доба, када се војник свесно жртвује за свога команданта, када се врховни шеф сматра као носилац оног идеала за који се живи, за који се бори и за који се умире.

*

И за време последњих месеци Краљевине Југославије и у периоду окупације, и сада у доба емиграције, много се говорило, а и писало о меморандуму који је генерал Милан Недић као министар војске и морнарице био поднео лично Кнезу Намеснику.

Тај меморандум је у ствари писмо које је министар војске и морнарице генерал Недић упутио 1. новембра 1940. године Кнезу Намеснику Павлу и Министарском савету и у коме је рекао:

„Пала ми је у део част да у овом тренутку, кобном по даљи опстанак наше државе, поставим извесна питања и да дам потребног потстрека за наш даљи политички и војно-политички став у данашњој европској ситуацији.

Очигледно је да ми живимо на предвечерју највећих политичких догађаја за које је везан даљи опстанак наше земље. Мислим да није још сувише касно. Ми морамо да донесемо једно прецизно и одлучно решење о путу којим ћемо морати даље да идемо. Стално политичко оклевање, до сада опортуно, не може и не сме у будуће да се даље спроводи без катастрофалних последица по наш народ. Од ових одлука зависи наша војна политика која може довести до деморализације ако се не

донесе дефинитивно решење, јер 14 месеци сталне неизвесности довешће војну и народну снагу, војничке активе и резерву као и њихове старешине до краја њихових моралних снага, што неће остати без рђавих и то врло опсежних последица. Стално позивање и отпуштање војника и држање активних јединица постало је широко поље рада за комунистичку пропаганду и пропаганду осталих субверзивних елемената, а тиме је опао морал. Не сме се и не може више говорити о нашој неутралности. Сада хоћемо да поставимо себи ова питања:

Хоћемо ли ићи са Немачком и Италијом или против њих? Ако хоћемо ићи с њима, морамо напустити дефинитивно све односе и кокетирање са Енглеском. Ако ћемо напротив ићи са Енглеском, онда морамо да предузмемо друге мере и које ћу доле предложити. Ми не можемо да затварамо очи и да превидимо стварност. Против нас се врши очевидно стратегијско заокружавање, које ће се у најкраће време свршити тактичким ограничавањем и НАШОМ СРАМНОМ КАПИТУЛАЦИЈОМ.

Доласком Немаца у Румунију, пољуљао се наш утврђен северни и западни фронт. Он нам неће много користити. Премештање немачких моторизованих и оклопних трупа у Бугарску може се десити сваког тренутка и то ће нас довести у безизлазан положај на истоку. Држање Бугарске је перфидно и диктирано из Немачке. Премештањем бугарских трупа на грчко-бугарску границу са фронтом Струма-Места, издаје се отворено кооперација са италијанским снагама које ће у најкраће време заузети Грчку. Грчка нема ни оклопних ни моторизованих јединица нити довољно ваздушних снага, а њена копнена снага је релативно мала. Помоћ Енглеске не може да буде ни ефективна ни од спаса за Грчку. Може да се деси да Италија заузме северну Грчку и да продре до Солуна, да се тамо споји са Бугарима и да тиме заврши наше стратегијско заокружавање. Онда ће нам заповедати да положимо оружје. Ми смо потпуно усамљени. Нико нам не може нити озбиљно нити довољно помоћи.

Ако продужимо досадашњу политику и ако хоћемо да избегнемо потпуно заокружавање, морамо да мобилишемо целокупну војску и да дођемо Грцима у помоћ тако да би заједно са Грчком спречили своје стратегијско заокружавање и продор Италијана према Солуну. Шта ће бити с нама ако то учинимо? Одговор је једноставан. Напашће нас Немачка, Италија, Мађарска, Румунија и Бугарска. Можемо ли да се одупремо? НЕ, КАТЕГОРИЧКИ НЕ. Ми ћемо постати плен ових џиновских непријатеља и бићемо распарчани пре краја овог другог светског рата. Ако нећемо да дођемо у такву ситуацију, шта треба да учинимо да бисмо је избегли? По моме мишљењу морамо да испитамо да ли има још каквог излаза и могућности. Једина могућност би била војни савез са Русијом. Са Русијом онаквом каква је данас, с њеном данашњом политиком, са њеним плановима за будућност, с њеним тешким стратегијеким положа-

јем, не би се могло. Русија се налази у тешком стратегијском положају притешњена између Немачке и Јапана. Положај Русије се још погоршао уласком Немаца у Румунију, где ће они проширити свој опсежни фронт и напасти Русе из Буковине са продором у средиште Украјине и Беле Русије. Данас имају Немци 100 првокласних дивизија уперених против Руса од Балтичког до Црног мора. Немачка војска је опробано ратно оруђе, победоносна и са одличном Врховном командом. Све то недостаје Русији. Њена војска и њено вођство много је неспособније, и ако би хтели да нас у војном погледу помогну, неће моћи, јер је Русија далеко од Балкана.

Хоћемо ли да тражимо ову помоћ? На ово питање мора да одговори наша дипломатија и наша унутрашња политика. Преостаје нам треће јасно питање: да ли да приступимо Осовини? Мислим да још има времена. Немачка је заузела цео европски континенат и постала је његов неограничени господар са својих 80 милиона Немаца. Осим тога Немачка је наш моћни сусед. Природно је што узимамо у обзир и ову могућност. Ако се на то одлучимо, шта постижемо тиме? Прво, продужићемо себи живот; друго, ограничићемо захтеве наших пожудних суседа и, најзад, ако изгубимо на крају извесне делове наше земље да би задовољили своје суседе, у сваком случају нећемо изгубити толико као кад бисмо били њихов непријатељ и када би нам то било силом отето. Напротив, изгледа ми да ће српски народ поред Југославије имати највише да плати.

Ако прихватимо ову одлуку, онда морамо према томе да управимо нашу спољну, унутрашњу и војну политику. Ако ћемо прихватити једну од ових одлука, свеједно коју, морамо то одмах учинити. За мене, као Министра Војске и Морнарице, врло је важно то да знам. Зато ово пишем и стављам вам на знање у овим судбоносним тренуцима нашег опстанка."

Текст који овде доносим био је објављен у једном летку који је био подељен међу српским официрима у заробљеничким логорима у Немачкој 1941. године.

Ја нисам никада имао прилике да тај меморандум прочитам или видим, али ипак делимично знам за његову садржину по ономе што сам о њему чуо био од пуковника Масаловића било лично од Недића.

Овај, као министар војске и морнарице, није могао нити је за то био позван, да предлаже ни Краљевској влади, чији је био члан, а још мање Краљевском намесништву ма какву политику, па ни војну, коју би Југославија требала да води у то доба Другог светског рата, а тек најмање да предлаже које би савезнике требало изабрати, јер је Југославија имала утврђене савезе. Али како се одбрана, или сама војна безбедност једне земље не може импровизовати, то је Милан Недић молио у томе

меморандуму да се он, као одговорни министар за државну одбрану, јасно обавести какву је политику Краљевско Намесништво, а самим тиме и Краљевска влада изабрала за земљу, да би крема томе могао да благовремено спроведе потребне војне мере: евентуалну делимичну мобилизацију, концентрисање трупа и ратних сретстава, поправљање комуникација, да би се тако обезбедиле максималне шансе политици која се жели да спроведе.

Теоријски, Југославија је могла да заузме само једао од ова три становишта:

1. Да остане за читаво време рата, или бар у тој фази која је тада трајала, потпуно неутрална.

2. Да убрзо или у једном каснијем моменту ступи на страну западаих савезника.

3. Да ступи у рат на страни сила Осовине.

Разуме се да се ова трећа хипотеза постављала само теоријски и да је била практично искључена и да је нико није предвиђао.

Свака од ових могућности изазивала је друге војне мере и министар војске и морнарице хтео је да зна шта треба да ради, да земља не буде изненађена догађајима.

Колико се сећам из разговора о том меморандуму, мислим да је он указивао на недостатке у модерном наоружању и предлагао најхитније мере у том правцу, као и да је упозоравао на непоузданост оних елемената у војсци - хрватских - који су били потпали под усташку пропаганду из иностранства и из земље - и који су угрожавали државну одбрану. То је био познати случај побуне 105. пешадијског пука у Карловцу, који је био састављен цео од хрватских војника и која побуна, само благодарећи брзим мерама, није узела шире размере, већ је локализована. Војничко је правило да се при таквим побунама коловође стрељају, а некад се ишло и до стрељања сваког десетог бунтовника, али присуство у влади др Мачека и других хрватских министара није дозвољавало такве строге мере, које би свакако биле примењене да се таква побуна десила у једној ерпској јединици. Побуњени пук је био разоружан и одмах упућен за Ђаковицу, с тим да су војници били у издвојеним возовима, док је оружје транспортовано другим железничким композицијама, а муниција, пешадијска, митраљеска и друга, трећим.

Због овог случаја Недић је предвиђао извесне мере у погледу националног састава појединих војних јединица, чиме би се сличне опасности избегле.

Оригинал овог Недићевог меморандума налази се и данас у личној архиви Њ. Кр. Височанства Кнеза Павла и у њему је цела истина, која мени до детаља није позната.

*

У кампањи која је вођена против Недића у емиграцији говорило се и о томе како је Недић, као „германофил", утицао на владу да прихвати Трипартитни пакт. Колико се овде ради о једној безочној лажи, не упуштајући се у то да ли је пакт био неизбежан и неопходан или не, види се из самих хронолошких момената.

Да Милан Недић, који је 8. новембра 1940. године напустио положај министра војног није могао да има никакав утицај на Пакт који је потписан 25. марта 1941. доказ даје сам Драгиша Цветковић из чијих се успомена види, а то свако зна, да је захтев Хитлеров да Југославија приступи Пакту постављен 14. фебруара 1941, дакле три месеца пошто је Милан Недић престао да буде не само министар војске већ да заузима ма какав положај у југословенској војсци и државној политици осим оног почасног да буде "министар на расположењу", и, узгред буди речено, да га Управа града Београда држи под полицијском присмотром, јер су два агента Управе града од 8. новембра 1940. до 27. марта 1941. стално стајала пред Недићевим станом и бележила сваког ко је улазио и излазио, а ни један корак није могао да начини, а да га „његове сенке", како их је он и преда мном називао, не прате у стопу.

Да је званично Југославији постављен захтев за приступање Пакту 14. фебруара 1941. ево доказа:

„Састанак југословенских и немачких представника заказан је за 14. фебруар (1941. - моја примедба), у Берхтесгадену, у присуству Хитлеровом, а истог дана одржан је претходни састанак с Рибентропом, у Фушлу. Уз Рибентропа налазио се посланик фон Херен; с наше стране, поред мене, био је др А. Цинцар-Марковић..."

Ово објављује бивши председник југословенске владе Драгиша Цветковић у „Гласнику српског културног друштва Његош", Чикаго, у свесци за децембар 1960. и износи цео свој разговор који је том приликом имао са Хитлером као и захтев вође Немачког Рајха да Југославија приступи Трипартитном пакту. Ту се вели:

„У своме даљем излагању, Хитлер је подвукао да он жели јаку Југославију, да нема никаквих освајачких намера према нашој земљи и да је готов да гарантује нашу независност, интегритет наше територије и гаранцију према свима суседима, под условом да се Југославија прикључи Тројном пакту.

„На овај отворени предлог, др Цинцар-Марковић и ја погледом смо се споразумели и у исти мах дали одговор, да немамо овлашћења да на овој бази преговарамо и да ћемо о захтеву Немачке о приступању Тројном пакту, реферисати Краљевском намесништву и Краљевској влади...

„По повратку из Салцбурга, 15. фебруара, поднео сам са др Цинцар-Марковићем извештај Краљевском намесништву, а затим и ужем кабинету Владе. Одлучено је да министар спољних послова дипломатским путем затражи подробнија обавештења о немачком предлогу у вези Тројног пакта".

Дакле, пошто је захтев Немачке Југославији да приђе Тројноме пакту постављен 14. фебруара 1941, а први пут та Хитлерова тражња достављена министрима Цветковићеве владе, и то ужем кабинету, 16, фебруара 1941, како је онда Милан Недић, који је престао да буде министар 8. децембра 1940. и који од тада више ниједном приликом није видео ни Кнеза Намесника ни председника владе Цветковића, могао да на ма који начин, позитивно или негативно, утиче на одлуку Југославије у погледу приступа Пакту?

*

На дан 6. новембра 1940. био сам примљен од председника владе Драгише Цветковића у његовом кабинету у Председништву владе. Требало је да му као генерални директор Радио Београда реферишем о набавкама потребног материјала за радио станицу које су биле у току, као и о другим неопходним мерама да се ово моћно средство за обавештавања најширих маса подигне на достојну висину.

Усред разговора изненада је зазвонио специјални телефон, на коме је председник владе имао директне везе са својим министрима, без посредништва шефа кабинета. Већ после првих речи које је чуо, председник Цветковић је одједном изменио дотле насмејани изглед лица.

- Шта Битољ? Је ли било жртава?

Одговоре разуме се да нисам чуо, и после још неколико литања председник је рекао своме саговорнику:

- Добро, добро, то ћемо сада одмах видети. Известићу Кнеза.

Спуштајући слушалицу окренуо ми се:

- Ево Недић ми јавља да су италијански авиони мало час бомбардовали Битољ. Извините што ћемо разговор одмах да прекинемо, јер је ствар врло озбиљна и морам одмах да пођем код Кнеза.

Шта се после тога догодило, какве су мере требале да буду предузете, какав је био став Недићев по овоме случају, ја никада о томе нисам од њега ништа сазнао пошто је Недић био крајње затворен и дискретан у свему што се тицало његових односа са Кнезом Намесником, према коме је гајио исту лојалност и оданост као према Краљу Александру. Неколико таквих његових манифестација искрене оданости, коју је он имао за све чланове Карађорђевог дома, лично су ми познате из других случајева.

Два дана касније, 8. новембра 1940, дошло је саопштење да је генерал Милан Недић поднео оставку на положај министра војске и морнарице, која му је уважена и да је на његово место постављен армијски генерал Петар Пешић, војник-дипломата.

Један једини закључак који сам могао да извучем о атмосфери у којој је дошло до Недићеве оставке био је тај да када сам два или три дана касније био дошао до њега да га видим у његовом стану у Немањиној улици, где сам на улазу видео два полицијска агента, које сам познавао, али нисам томе придавао никакве важности. Недић ми је већ у самом почетку, скоро после поздрава, рекао:

- Молим те, избегавај да долазиш код мене, јер би било глупо да због мене изгубиш тај лепи положај који имаш. Видиш да мотре на све који код мене долазе, као да сам какав опасан завереник, што никада у свом животу нисам био.

Ја сам онда, поводом тога, испричао Недићу мој случај са др Корошцем.

После 6. јануара 1929, када је шеф словеначке људске странке отишао у опозицију, и нарочито онда када је објавио своје чувене пунктације, управљене против самог принципа шестојануарског, њега су на сваком кораку пратили агенти Управе града Београда. Тадашњи генерални директор штампарско-издавачког предузећа „Време", Милутин Стефановић, био је један од најинтимнијих Корошчевих пријатеља, коме ништа није сметало да и у доба његове немилости настави са њиме свакодневне вечерње седељке, баш као и раније када је овај био на власти. Редовно су њих двојица седели сваког вечера код „Касине" на Теразијама, у колико касније нису отишли у какав други локал и ја сам знао да ћу увек ту наћи свога шефа кад год сам требао хитно да са њиме одлучим што о броју „Времена" од следећег дана.

Већ кад сам први пут био дошао да нађем Стефановића, Корошец који је са њиме седео, а који ме је добро познавао још од 1923. када смо заједно ишли у Пољску, и који ми је потом 1925. пребацивао моју кампању против Стјепана Радића, рекао ми је:

- Видите, млади пријатељу, онај што тамо седи за другим столом већ вас је убележио у списак који ће сутра поднети Управнику града, а овај своме министру. Избегавајте да долазите, јер можете ни крив ни дужан да угрозите свој положај у „Времену".

Када је Корошец касније постао опет министар, и то унутрашњих дела, ја сам га једног дана подсетио на те сусрете у „Касини" и рекао му:

- Ако ме неки ваш агент упише у свој рапорт да сам био са сумњивим политичким људима, сетите се „Касине" и не верујте да било с киме правим заверу.

И Милан Недић се на ову моју причу насмејао баш исто онако као Корошец кад је био министар.

*

У вези оставке генерала Милана Недића на свој положај министра војске и морнарице, Радоје Кнежевић, који је био професор Њ. В. Краља Петра II, а потом од 27. марта 1941. министар Двора све докле је постојала Краљевина Југославија, пише да је примајући дужност у Двору нашао у канцелари свога претходника Милана Антића многобројне политичке забелешке и његов дневник. У једној забелешци, која је носила датум 6. новембра 1940, тј. дана када је Недић поднео оставку, Антић је забележио свој разговор који је тада имао са аташеом за штампу немачког посланства у Београду Берге-Хрибовшеком. У тој забелешци - пише Кнежевић - дословце се вели:

„Г. Хрибовшек каже да је нађен добар претекст за одлазак г. Недића, али да је добро што иде".

Постоји и један други документат, који се налазио лично код Недића, о коме ћу говорити касније, и који потврђује ово немачко задовољство што је генерал Милан Недић напустио положај министра војске и морнарице.

XI

ЈЕДИНАЦ СИН НЕДИЋЕВ ГИНЕ СА ЦЕЛОМ ПОРОДИЦОМ

Био је топао, сунчани дан 5. јуна 1941. Изузетно, ради неких набавки, изашао сам из свога стана у Краљевића Томислава улици и пошао поред Карађорђевог парка ка Славији. Већ недељама нисам излазио из куће, живећи у некој врсти кућног добровољног затвора. Онај тешки државни и национални слом, кроз који смо прошли у марту и априлу, бомбардовање 6. априла, када је немачка ваздушна торпеда од једне тоне пала баш у близини мога стана, и добрим делом га разорила, али уз то побила скоро све моје суседе чије сам делове тела гледао као језиве украсе по дрвећу Карађорђевог парка, осећај да више нисам слободан човек већ туђи роб, све је то донело слом мојим нервима и нисам желео да дођем ни на који начин у додир са црном стварношћу. Уз то никако нисам желео да се нађем у једном немачком заробљеничком логору од кога сам једва успео да умакнем. Када сам хитао да се вратим у Србију, сазнавши у Спужу, 15. априла за капитулацију наше војске, и да не бих пао у руке италијанским фашистима код којих сам од 1932. године био на црној листи, ја сам у једном кланцу између Мојковца и Плеваља, у зору 17. априла био заробљен, разоружан и избачен из свог аутомобила, који су ми узели, од претходнице једне немачке оклопне дивизије која је ту изненада на нас наишла. Ја сам тада био заједно са једном моторизованом групом од 40 ваздухопловних официра, подофицира и војника, које је водио из Никшића натраг у земљу резервни ваздухопловни мајор, Милош Мартић, доцент Техничког факултета Београдског универзитета (који данас живи у Паризу), Немци, који су нам одузели сва кола, поседали у њих и продужили пут за Црну Гору, наредили су нам да се упутимо пешке у Плевље, 17 км удаљено, и да се тамо пријавимо немачкој команди која прикупља ратне заробљенике. Требали смо да ту будемо стрпани иза бодљикавих жица, па потом спроведени у какав заробљенички логор у Немачку. Али како ми нисмо били Немци, који аутоматски извршавају наређења, већ Срби који све наредбе и насилна акта изигравају, у Плевљу, у ноћи, место да се јављамо Немцима и да добровољно улетимо међу заробљенике, ми смо изабрали планину и у

току четири дана пешачења, изван путева којим су јуриле немачке моторизоване колоне, пребацили смо се на Златибор, у Чајетину, где непријатељ није био ушао, и одавде, пошто смо набавили цивилна одела, у Ужице, да се најзад, као избеглице од бомбардовања вратимо у Београд, сишавши на Чукарици да не би пали у руке немачкој контроли на београдској железничкој станици. Због тога такође, да не бих својим сусретима и препричавањима између познаника око овог бекства убацио мушицу у уши немачким окупационим властима, ја сам се више недеља затворио у свој стан, чекајући да се све ово заборави.

Али овога дана, 5. јуна, морао сам да пођем у варош. Само што сам дошао до Опсерваторије када је далеки потмули тресак, као пробуђени вулкан узнемирио све нас који смо се затекли на улици. Сви су се пролазници окретали и гледали како се тамо северо-западно од врха Авале диже један црно-бели облак у небо.

Пола сата касније један мој познаник, кустос Народног музеја, пришао ми је узбуђен:

- Смедерево је одлетело у ваздух. Експлодирале су тоне муниције и све је уништено.

Моја прва мисао је био мој рођак, мој ратни друг и пријатељ Димитрије Љотић. Појурио сам у његов стан у Његошевој улици. Био је срећом у Београду и сав узрујан због несреће о којој је неколико минута пре тога био обавештен спремао се да пође у свој унесрећени град.

Мало по мало појединости о катастрофи су стизале. Дан или два касније сазнао сам, са болом, да се међу путницима воза који се у тренутку експлозије налазио у смедеревској железничкој станици, баш пред зидинама града, налазио и мој брат од ујака Душан-Бата, јединац син генерала Милана Недића, заједно са својм младом женом и ћерчицом од годину дана. Сви путници до последњег били су изгинули. Са ужасом сам помишљао какав ће ово бити страховити ударац за мога ујака Милана Недића видео сам последњи пут 2. априла 1941. Био ме је позвао, јер је то вече полазио, исто као и његов млађи брат Милутин-Мића Недић да приме своје ратне команде: Милан групу армија у Јужној Србији, Милутин-Мића групу армија око Бијељине, која је требала потом да се концентрише на северу.

Милан Недић је, поред свога најмлађег брата Бошка, председника Удружења ратних инвалида, хтео да се опрости и са мном и тада на растанку нам је рекао:

- Наша је земља у смртној опасности. Рат сваког тренутка може да избије. Не знамо колико нам још времена остаје. Ми идемо на наше дужности да учинимо све што се може да се непријатељ, када нас нападне, заустави. Али вас двојица треба да знате да од овог тренутка нема ни за кога више политике, нема више расправљања да ли је био

бољи пуч Симовићев или пакт. За нас све постоји сада само једна дужност да бранимо своју Отаџбину свим нашим силама, ако можемо да је спасимо од уништења.

Загрлили смо се и више од тада нисам видео ни једног ни другог ујака. По моме повратку у Београд сазнао сам једног дана да је Милан Недаћ доведен у престоницу, да се налази интерниран у своме стану, али да је у немогућности да ма кога види, јер је његова кућа под немачком стражом. Моји покушаји да дођем са њиме у везу остали су безуспешни, па чак и када сам после ове несреће покушао да преко супруге Миће Недића, који је у истој кући имао стан, бар дођем да изјавим саучешће ујаку, нисам могао никакав контакт да поставим.

Неколико дана касније када су раскрчене рушевине у Смедереву и изгинули путници извађени из разнетих вагона, пренети су лешеви породице сина Недићевог у Београд да се сахране. Надао сам се да ћу бар на Новом гробљу видети свога ујака да му стегнем руку јер су све речи биле празне пред оваквим губитком. Маса рођака и пријатеља се окупила око гробнице, сахрана је извршена, али Милана Недића на њој није било. Разишли смо се и тек сам после сазнао да је он доведен у немачком полицискоm аутомобилу, чуван од два гестаповца, тек када је и последњи учесник са сахране отишао, да може само да види гроб свога јединца, своје снаје и своје унуке. Доведен је кад је већ падала ноћ.

*

Тек сада после рата случајност је хтела да у Минхену сазнам од једног Немца, кога дотле нисам познавао, али чије је име било познато у Београду за време окупације, један детаљ који више него ма шта друго показује од каквог су људског челика били исковани душа и карактер Милана Недића.

Овај Немац, високи функционер Гестапоа у Београду у 1941. години, који је живео и раније у Југославији те говори српски и добро је знао ко је генерал Милан Недаћ, дознавши из извештаја да се међу жртвама експлозије у Смедереву налази и јединац син генералов заједно са супругом и ћерчицом, хтео је, покренут човечанским осећањима, јер и то се дешава чак и код људи из Гестапоа, да учини један гест којим би генералу Недићу показао своје саосећање у његовом тешком губитку.

Ево шта је тај Немац (који због функције које је имао не жели да му се име помиње и да се на њега потсећа) сада испричао:

„Чим сам ово сазнао, похитао сам у генералов стан у коме је он био интерниран. Када ме је генерал Недић примио, а он ме није познавао, ја сам му рекао своје име и мој положај и додао:

- Дошао сам да Вам ставим на расположење аутомобил да можете да пођете у Смедерево. Ја знам да сте обавештени о тешкој несрећи која је задесила Вашег сина, па би тако могли да на лицу места њега видите и уредите све што желите да се уради.

Недић ме је погледао мутним очима и одговорио ми је кратко, стегнутог грла:

- Не могу, господине.

- А зашто, господине генерале?

- Дао сам своју војничку реч Вашем капетану који ме је довео у мој стан да се ни за корак нећу из њега удаљити.

- Молим Вас, господине генерале, Ви можете слободно да пођете на моју одговорност, рекао сам му ја.

Недић је остао непоколебљив:

- Господине, то је немогуће. Ја имам само једну реч и од ње ме може решити само онај коме сам је дао.

И овај Немац је отишао из Недићевог стана испуњен дивљењем према овом српском генералу који и онда, када му јединац син гине, држи се непоколебљиво своје дате речи.

Мој саговорник ми је још тада рекао:

„Напустио сам генерала Недића узбуђен и испуњен највећим поштовањем према томе јединственом човеку који ми се чинио један од оних античких хероја карактера какве је описивао Плутарх".

XII

НЕДИЋ ОДБИЈА ДА ПОТПИШЕ АПЕЛ ПРОТИВ КОМУНИСТА

Од напада Хитлеровог на Совјетски Савез, 22. јуна 1941, отпочело је комешање и узнемиреност и у Београду, који је дотле био миран и без инцидената. Сваког дана скоро извршена је једна акција саботаже: паленье немачких аутомобила, потом и целе немачке гараже у Гробљанској улици, сечење каблова, док су у унутрашњости земље вршене саботаже пруга, сечени телефонски стубови, паљена жита. И једновремено отпочеле су и немачке одмазде. Почевши од 5. јула скоро да није било дана да београдски листови нису доносили немачка саопштења са списковима лица „стрељаних због саботаже и насиља". Број стрељаних, а потом и обешених је се стално пео: 13, 16, 28, 90, 122... у Београду, у Обреновцу, у Смедеревској Паланци, у Великом Бечкереку ...

Једино где сам још одлазио у зажареним данима који су у јулу почели, биле су „Шест топола" на Сави да тамо нађем своје познанике из предратних дана. Али ни то није дуго трајало. Сваког дана пловило је средином реке више трупаца, отсечених дрва, балвана, није се знало шта је. Пливачи који су ишли до средине реке враћали су се без даха, лица избезумљеног:

- То су све унакажени лешеви ...

То су биле људождерске пошиљке усташа Београду: поклани и на мукама уморени Срби, људи, жене и деца, често везани у језиве гроздове једни за друге, обично око неких греда или импровизованих сплавова.

Престао сам да одлазим и на Саву. На улицама зидови излепљени немачким погребним објавама: САОПШТЕЊЕ. На реци поворке унакажених људских тела. После рата са незнатним жртвама, земља је почела да нагло тоне у крв.

Једног од првих дана августа дошао је неочекивано код мене један мој новинарски колега и позвао ме је да пођем са њиме у известан сервис комесарске управе Милана Аћимовића да бих потписао апел српском народу за борбу против комуниста.

Када сам овоме моме новинарском другу то кратко одбио, рекавши му да се под окупацијом не бавим политиком више, он се зачудио:

- Па ви сте бар увек били против комунизма.

- Да, али у мојој слободној земљи и када је то био израз мог слободног убеђења.

Неколико дана касније, 11. августа у „Обнови" - чији је директор био Владислав Рибникар, чије су ми комунистичке везе биле добро познате, и у „Новом Времену" угледао сам на првој страни, између два званична слогана немачке пропаганде: „Викторија! Немачка побеђује на свим фронтовима" и „Викторија! Немачка победа - победа Европе" велики наслов: АПЕЛ СРПСКОМ НАРОДУ. Његов текст је био доста кратак, али је зато била врло дуга листа потписаних. Он је гласио:

„Српски народ доживљава тешке дане. У овим судбоносним часовима, дужност је сваког Србина, сваког правог родољуба, да свим својим снагама помогне да се у земљи сачува мир и ред, јер је само тако могуће да се успешно изврши велико дело националне обнове отаџбине и нашем напаћеном народу обезбеди боља будућност.

У тренутку када огромна већина нашег народа јасно увиђа да је то једини пут нашег националног спасења, шака туђинских плаћеника и саботера по наредбама злочиначког бољшевизма својом безумном акцијом доводи у питање све напоре на сређивању наших прилика и намерно покушава да у земљи изазове пожар уништења и истребљивања, у варљивој нади да ће тиме нешто помоћи својим господарима.

Разбојничке банде, састављене од комуниста и одбеглих робијаша, који су се одметнули од власти, упропашћују народну имовину, убијају и пљачкају наше сограђане и угрожавају животе невиних жена и деце.

Овим својим неделима ти злочинци доводе у питање опстанак целокупног нашег становништва, целе српске нације.

Сваки трезвен и паметан Србин, сваки добронамеран син ове земље који мисли својом главом, схвата опасности које нам прете. Њихова су страховања оправдана када се имају на уму опасности којима је једна побеђена земља изложена када се у њој помути мир. Његово је гнушање изазвано нарочито када се на понуду победника за лојалну сарадњу, одговара пуцањем из заседе. Овакав мучки и недостојни начин борбе не одговара витешком духу нашег народа и баца тешку љагу на цео српски народ.

Наш народ није комуниста, нити има ма какве везе са овим међународним рушиоцима најсветијих тековина европске културе. Због тога не смемо више скрштених руку гледати како нас они на наше очи гурају у понор.

Не смемо допустити да услед њихових злочина и овај део наше земље, ово острво спасења целокупног српског народа буде угрожено, а наш народ десеткован и прогнан из својих домова.

Куцнуо је последњи час да се пренемо и устанемо у одбрану свога опстанка.

Дужност је сваког правог српског родољуба да свим силама настане да се онемогуће намере комунистичких злочинаца.

Зато позивамо целокупан српски народ да одлучно у свакој прилици и свима сретствима помогне наше власти у борби против ових злотвора српског народа и његове будућности.

ОВАЈ АПЕЛ СУ ПОТПИСАЛИ:

Епископ нишки др. Јован; епископ зворничко-тузлански Нектарије; епископ будимљански Валеријан; викар Њ. Св. Патријарха, др Коста Кумануди, бив. претседник Народне скупштине; др Мирослав Спалајковић, посланик у пензији; Александар Цинцар-Марковић, бивши министар иностраних послова; Јосиф Костић, сенатор и армијски ђенерал у пензији; Петар В. Косић, армијски ђенерал; др Велизар Јанковић, министар у пензији; Драгутин Пећић, бивши министар; Александар Мијовић, бивши министар; Милан Аћимовић, бив. министар; др Светислав Поповић, бив. министар; Душан Летица, Димитрије Љотић, бивши министар; Риста Јојић, бив. министар; др Лазар Марковић, бив. министар; Жика Рафајловић, бив. министар и бан; Ђура Јанковић, бив. министар; Спасоје Пилетић, бив. министар; Панта Јовановић, бив. министар; Војислав Ђорђевић, бив. министар; Васа Јовановић, бив. министар; Душан Пантић, бив. министар; Угрин Јоксимовић, бив. сенатор; др. Јован Радонић, сенатор и члан Српске Краљ. Академије; Момчило Јанковић, адвокат и бив. народни посланик; Таса Динић, пуковник и бив. народни посланик; Ђура Котур, бив. сенатор; Јован Радуловић, бив. народни посланик; Милан Стојимировић-Јовановић, бив. народни посланик; Драгомир Стојадиновић, бив. народни посланик; др Александар Белић, претседник Српске Краљевске академије наука; Летар Мицић, ректор Универзитета; Русомир Јовановић, претседник Касационог суда; Милан Н. Јовичић, претседник Апелационог суда; Драгиша Леовац, заменик претседника Државног савета; Миливоје Пурић, претседник Главне контроле; др Милан Радосављевић, гувернер Народне банке; Тома Роксандић, вајар и ректор Уметничке ликовне академије; др Александар Јовановић, ректор Економско-комерцијалне школе; Летар Коњовић, ректор Музичке академије; др. Мирослав Стојадиновић, претседник Београдске општине; Никола Беловић, претседник Трговачке омладине; др Јован Мијушковић, потпретседник Лекарске коморе; Влада Илић, претседник Индустријске коморе; Михаило П. Ђурић, претседник Трговачке коморе; Милан Стојановић, ташнер и претседник Занатске коморе; инж. Душан Глишић, претседник Инжењерске коморе; Иван М. Милићевић, потпретседник Београдске огпптине; Бошко Богдановић, помоћник министра просвете у пензији; Вељко Петровић, књижевник и члан Српске Краљ. академије

наука; Ђока Јовановић, вајар и члан Српске Краљ. академије наука; Ранислав Аврамовић, помоћник министра у пензији; др. Лаза Станојевић, професор Универзитета; др. Светомир Ристић, проф. Више педаг. школе; Велибор Јонић, професор; др. Михајло Илић, проф. Универзитета; др. Љубомир С. Дуканац, проф. Универзитета; Радивоје Николић, држ. сав. у пензији; др. Милош Радојковић, проф. Универзитета; др. Милош Московљевић, проф. Више педаг. школе; Радоје Јанковић, министар на страни у пензији; Милош Лазаревић, министар на страни; Бранко Лазаревић, министар на страни; др. Милан Хорватски, пом. министра; Мирко Косић, проф. Универзитета и бив. нар. посланик; Никола Станаревић, директор Поштанске штедаонице; др. Милан Кашанин, књижевник и директор музеја; др. Светислав Стефановић, књиж.; инж. Милосав Васиљевић; др. Стева Иванић, пом. министра; инж. Станислав Јосифовић, помоћник министра; Буде Цвијановић, пом. министра; Алекса Матановић, државни саветник; Драгиша Живковић, држ. саветник; Добра Петковић, члан Др. контроле; др Коста Луковић, књижевник и новинар; Јован Тановић, новинар и претседник издавачког предузећа „Политика" А. Д.; др Иван Арновљевић, проф. Универзитета; инж. Ђорђе Мијовић, проф. Универзитета; др. Реља Поповић, проф. Универзитета; Владимир Велмар Јанковић, књижевник; Ђорђе Перић, новинар; Сима Пандуровић, књижевник; Ратко Парежанин, књижевник; Дамјан Ковачевић, књижевник; др Виктор Новак, проф. Универзитета; Дарко Петровић, инж.; др. Милан Будимир, проф. Универзитета; др Љубиша Вуловић, проф. Универзитета; др Воја Младеновић, проф. Више педаг. школе; Теофан Ристић, доцент Економско-комерц. школе; Милорад Димитријевић, инж.; Душан Васић, протојереј; Милорад Михаиловић, протојереј; Божидар Прокић, судија Апелац. суда; Милан Божић, судија Апелац. суда; др Ђорђе Пешић, претседник „Југораса"; Алекса Поп-Митић, трговац; Рада Димић, индустријалац; Радомир Пуљевић, трговац; Лазар Петровић, трговац; Никола Симић, трговац; Михаило С. Швабић, директор Хипотекарне банке Трг. фонда; Миливоје Костић, извозник; Свет. Ј. Јелић, директор Извозне банке; Димитрије Богојевић, директор Трговачке банке; Јован С. Обрадовић, дир. Осигуравајућег друштва „Дунав"; Илија Богдановић, грађевинар; Милутин Поповић, посл.; инж. Драг. Петровић; Јован Милосављевић; Миодраг. Кузмановић, адвокат; Фрања Галијан, адвокат; Слободан Д. Суботић, адвокат; Драг. Савчић, инж.; Влад. А. Богдановић, претседник Савеза угоститеља; др Бранимир Малеш, нач. Министар. Просвете; Владимир Вујић, књижев.; Петар Ј. Одавић, књижевник; Светозар Спанаћевић, новинар; Љубомир Алексић, нач. Мин. просвете; Стеван Станковић, секр. Акад. ликовне уметности; Синиша Кордић, књиж. и дир. гимн.; Милан Недељковић, дир. школе за прим. уметност; Михаило Поповић, протојереј; Илија М. Паранос, дир. „Дириса"; Момир Вељковић,

управ. Нар. позоришта; Момчило Мидошевић, управник Државне штампарије; др Јован Гашић, главни секретар Београдске берзе; др Цветко Грегорић, главни секертар Савеза Индустријалаца; Никола Петровић, трговац; Никола Живковић, трговац; Атанасије Урошевић, трговац; Маринко Грујичић, извозник; Петар Младеновић, директор Чиновничке банке; др Јосип Шпољар, директор осигуравајућег друштва; др Милош Тривунац, декан и професор Универзитета; др Михаило Радовановић, професор Више педагошке школе; др Павле Вујевић, професор Универзитета; др Боривоје Г. Милојевић, професор Универзитета; др Станко Шкерљ, професор Универзитета; др Вукић Мичевић, ванредни професор Универзитета; др Димитрије Антић, професор Универзитета; др М. Видаковић, професор Универзитета; др Филип Медић, професор Више педагошке школе; др Слободан Поповић, проф. Универзитета; др Младен Тодоровић, проф. Универзитета; др Драг. Аранђеловић, проф. Унив.; др Ванлић, проф. Више педаг. школе; Милутин Јовановић, директор банке; Васа Петровић, директор банке; Милан Дивјак, индустријалац; Ђорђе Анђелковић, штампар; Драгутин Урошевић, трговац; Р. Јовановић, извозник; Љубомир Сарачевић, извозник; М. Крсмановић, протојерej; др Бранислав Крстић, директор Женске учитељске школе; инж. Андра Поповић; инж. А. Петровић; Сергије Балтић, приватни чиновник; др Душан Узелац, директор Народне банке; др Милоје Стоиљковић, професор Универзитета; др Ђока Слепчевић, доцент Универзитета; др Јован Ђорђевић, професор Универзитета; Стеван Јовановић, начелник Министарства просвете; Панта Аранђеловић, начелник Банске управе; др Јован Ердељановић, професор Универзитета; др Милутин Миленковић, професор Универзитета и члан Српске Краљевске академије; др Тома Живановић, професор Универзитета; др Ђорђе Тасић, професор Универзитета; др Миодраг Ибровац, професор Универзитета; Ђурђе Стојановић, приватни чиновник; Никола Б. Јовановић, генерални секретар Удружења глумаца; Владета Драгутиновић, члан Народног позоришта; инж. Душан Ђорђевић, оперски певач; Никола Цвејић, оперски певач; др Адам Богосављевић, виши саветник Мин. просвете; Михаило Вончина, трг.; Стеван Шкорић, претс. Удруж. трг. млеком; Јездимир Милосааљевић, трг.; Душан Лазић, трг.; Риста Ракочевић, школски надзорник; Тодор Димитријевић, управитељ школе;Миодрсп Јаковљевић, управитељ школе; Владан С. Лапчевић, управитељ школе; Драган Додош, трговац; Александар Богојевић, даректор банке; Димитрије Милосављевић, трговац; др Велимир Михаиловић, управник Опште државне болнице; др Никодије Благојевић, шеф Оделења Опште државне болнице; др Миодраг Марковић, лекар; инж. Светозар Матијашевић; инж. Никола Лалић; инж. Васа Тодоровић; др Миодраг Врачаревић, лекар; др. Жика Марковић, лекар; др Властимир Ивковић, лекар; др Милица Мићић-

Иванић, лекар; др Сима Илић, лекар; др Милан Влаинац, професор Универзитета; др Никола М. Поповић, професор Универзитета; др Војислав Мишковић, професор Универзитета; др Сава Јанковић, приватни доцент; Миодраг А. Матић, управник Главног телеграфа; Никола Радовановић, заменик директора пошта, телеграфа и телефона; Вељa Павловић, инспектор; Чеда Радојковић, вице-гувернер Народне банке; Славко Теокаревић, индустријалац; Милан Јаношевић, трговац; Бранислав Јаношевић, трговац; Лука Солдатовић, трговац; Драг. А. Штула, индустријалац; Бранко Стојановић, трговац; Мило Сеферовић, виши саветник; инж. Петроније Јокић, саветник; др Ж. Миладиновић, виши саветник; др Лазар Мирковић, професор Универзитета; др Боривоје Ж. Милојевић, професор Универзитета; др Љубомир Бајаловић, проф. Економско-комерцијалне школе; инж. Драгомир Јовановић, професор Универзитета; др Иван Ђаја, проф. Универзитета; др Илија Пржић, проф. Универзитета; др Душан Поповић, проф. Универзитета; др Милосав Лутовац, проф. Економско-комерцијалне школе; др Мил. В. Јовић, проф. Економско-комерцијалне школе; др Симеон Гаћеша, проф. Економско-комерцијалне школе; др Фехим Барјактаровић, професор Универзитета; др Јован Ловчевић, професор Универзитета; др Душан Глумац, професор Универзитета; Светислав Петровић, професор Више педагошке школе; др Бранислав Станојевић, професор Универзитета; др Мгслан Фотић, професор Универзитета; др Владимир Р. Петровић, професор; др Милоје Милојевић, професор Музичке академије; др Радослав Брашован, професор Универзитета; др Душан Борић, професор Универзитета; др Гојко Ружић, проф, Универзитета; др Милан Владисављевић, проф. Универзитета; др Јован Туцаковић, проф. Универзитета; др Бранислав Шљивић, проф. Универзитета; Божидар Стојковић, професор Више педагошке школе; др Илија Ђуричић, проф. Универзитета; др Радослав Грујић, проф. Универзитета; др Растислав Марић, проф. Универзитета; Душан Милоуковић, начелник министарства; Станоје Протић, члан Главне контроле; Влад. Бублик, директор Осигуравајуће банке; Спасоје Спасојевић, трговац; Живко Шајновић, трговац; Јован Костић, виши инспектор Народне банке; Антон Вошић, трговац; Петар Младеновић, трговац; Бор. Јанковић, чл. фирме Маричић и Јанковић; Мил. Стокић, члан фирме Тодор Мраовић; Жежељ Андреј, инспектор; Радуловић Бранко, виши саветник министарства; Васа Јовановић, потпретседник Индустријске коморе; Божа М. Вићентијевић, адвокат; др Ст. Нижетић, лекар; др Бора Поповић, лекар; др Добривоје Максимовић, лекар, шеф оделења Опште државне болнице; Света Јовановић, управник поште; Илија П. Зарзевић, управник поште; др Милош Радојчић, доцент Универзитета; инжењер Ђорђе Димитријевић, доцент Универзитета; др Никола Константиновић, проф. Економско-комерцијалне школе; Бори-

воје Јоксимовић, школски надзорник; Тодор Лилић, професор; Димитрије Поповић, директор гимназије; Никола Поповић, професор; Спасеније Прице, директор гимназије; Никола Кужељ, професор; Живојин Ђорђевић, директор гимназије; Даринка Станојевић, директор гимназије; инж. Бранислае Којић, доцент Универзитета; др Риста Песарић, доцент Универзитета; инж. Милош Мартић, доцент Универзитета; Панта Шобајић, директор гимназије; Д. Л. Спасић, директор Осигуравајућег друштва; Милош Петровић, трговац; Т. Тутуновић, трговац; Радослав Павловић, учитељ; Душан С. Томић, професор Универзитета; Стеван Стевановић, доцент Универзитета; инж. Сима Милутиновић; инж Александар Дамјановић, универзитетски доцент; Јордан Петровић, инжењер; Душан Витас, инжењер; др Милош Мисирлић, лекар; др Владимир Чавка, лекар; др М. Јовчић, лекар; шеф оделења; др. Стевановић Цупара, асистент; Јован Поповић, инжињер; Лаза Савков, инжињер; др. Стојан Васојевић, лекар; др Милован Банић, лекар; др Петар Мартиновић, лекар; Велислав Томашевић, инжињер; Милутин Максимовић, инжењер; Павле Ђорђевић, инж.; др Јованка Маговчевић, лекар; др Павле Туцаковић; др Павле Радосављевић, лекар; др Душан Грегорић, лекар; Душан Костић, инжењер; Јелена Ђорић, инжењер; Богдан Лалковић, инжењер; Стеван Христић, професор Музичке академије; К. Манојлоеић, професор Музичке академије; инж. Симеон Керечки, асистент Универзитета; Радивоје Галић, школски надзорник; Боград Поткоњек, управитељ школе; Даринка Митрановић, директор гимназије; Коста Николић, директор гимназије; Катарина Јовичић, директор гимназије; Паеле Вујић, студент права; Младен Вучковић, студент права; Момчило Кнежевић, студент ветерине; Милан Васовић, канд. инж.; Векосав Мандић, студент; Мијо Пушић, радник; Љубомир Максимовић, графичарски радник; Љубомир Младенковић, машински радник; М. Коларић, трговац; Ранко Стојановић, трговац; Милан Мојић, трговац; Васа Васиљевић, трговац; Драгутин Милићевић, трговац; Мил. С. Милошевић, учитељ; Стеван Петровић, учитељ; Драг. Милановић, управитељ школе; Растимир Јевђевић, учитељ; Србислав Петровић, учитељ; Драгах Грбић, управитељ школе; Влад. Пишчевић, студ. права; Душан Вуковојац, студент; Жарко Чакић, ст. права; Миладин Јевтић, механ.; Милорад Ђуришић, радник; Милан М. Микић, граф.; Јевта П. Колаковић, радник; Душан Ћирић, обућ. радн.; Б. Тадић, тргов.; Д. Марковић, учитељ; Драг. Митровић, учитељ; Милан Поповић, музич.; Фрања Пожарковић, приватни намештеник; Бранко Дивјак, раднnк; Драган Додоги, радник; др Павле Вукасовић, лекар; др Сава Шаулић, лекар; др. Бојан Пирц, лекар; др Владимир Коростовац, лекар; Предраг Анић, учитељ; Милан Шапинац, управитељ школе; Драг Ђорђевић, управитељ школе; Александар Попоеић, учитељ; Тихомир Јевтић, учитељ; Ђорђе П. Јеличић, управи-

тељ школе; Чеда Вуковић, трговац; М. Радивојевић, трговац; др Надежда Станојевић, лекар; др Милорад Чортановић, лекар; Витомир Миленковић, управитељ школе; Душан Бркић, трговац; Марко Лазаревић, трговац; Живадин С. Богдановић, референт; др Влад. Пилетић, начелник Санитетског оделења; Цветко Цветковић, в. саветник; др Никола Белосавић, лекар; др Ст. Новаковић, лекар, шеф оделења; Ратомир Милићевић, економ; Љуба Марковић, трговац; Чедомир Нешковић, радник; Васа Мучибабић, радник; Војислав Јелеиковић, Тоша Недељковић, радник; Александар Николајевић, радник; Милорад Вујичић, радник; Љубомир Шмеглић, радник; Миле Јовановић, трговац; Павле Жарић, трговац; Петар Борисављевић, инжињер; Ђура Илкић, предузимач; Мића Димитријевић, новинар; Тоша Милетић, трговац; Бранко Карановић, индустријалац; Милан Креманац, адвокат; Драгиша Стефановић, индустријалац; Душан Ђурић, маински официр у пензији; Александар Дамјановић, инжињер; др Димитрије Гостимировић, лекар; О. Рош, привредник; Миливоје Димитријевић, ресторатер; Јован Петроеић, трговац; Сава Ђурашиновић, типограф; Бора Матић, јувелир; В. Полић, трговац; С. Б. Цвијановић, књижр; Сава Сарић, трговац; Р. Д. Тодоровић, трговац; Антон Грубер, књиговезац; Јован Жмвадиновић, књижар; Мгсомир Синобад, директор гимназије; др Младен Мирковић, доцент Универзитета; др Лаза Костић, проф. Економско-комерцијалне школе".

*

Касније, када сам имао прилике да разговарам са Миланом Недићем и када се том приликом повела реч о овоме апелу, ја сам га запитао како то да нису и од њега тражили потпис, када знају шта би његово име ту значило. Он ми је рекао:

- Како не. Долазио је један представник Аћимовићев, са немачким одобрењем. Он је, сматрајући да ће то бити сигурније, дошао код Јелице.* Када јој је изложио због чега је дошао, и када се она попела код мене, поручио сам преко ње да каже том изасланику следеће: „Ја сам узео обавезу својом речју према Немцима да нећу напустити свој стан нити да ћу ма какву посету примити, а још најмање да ћу ја ма какву политику водити. Реци му нека иде и нека скупља потписе од оних који су на слободи, а ја сам интернирани ратни заробљеник, који ни у какву акцију не улази." Јелица му је то саопштила. а ти знаш како она уме да буде кратка и овај је одмаглио као из пушке.

(* Јелица, рођена Хркстић, сестра Бошка и Стеве Христића, супруга млађег Недићевог брата, генерала Милутина-Миће Недића, становала је један спрат ниже у Немањиној улици, испод спрата на коме је био стан Милана Недића и она је једина имала право да долази у додир са интернираним братом њеног мужа.)

XIII

ПОД ВЕШАЛИМА

Два месеца су прошла од погибије Бате Недића и његове сахране. Одједном 16. августа 1941. моја ујна, супруга Милутина Недића, телефонирала ми је први пут од како је Београд био окупиран.

- Твоме ујаку је најзад дозвољено да може да прима своју породицу. Дођи одмах јер Милан жели да те вида.

Када сам неколико минута касније срео Милана Недића у једној малој соби стана свог млађег брата - јер ме је ту примио - ни он ни ја нисмо имали речи, јер ме је његов изглед скаменио. Тај храбри, чврсти човек као од гранита изрезан, био је тако потонуо у најдубљу тугу да је она извирала из њега и паралисала све његове рефлексе. У његовим крупним тамним очима није било ни једне сузе, јер је ту он био још увек тврд, али ме је његов тако измењени израз потресао да су низ моје лице сузе лиле.

Из његовог изгледа видело се да је изгубио све што је више од свога живота волео: слободу своје Отаџбине и свог јединца, раскомаданог са целом породицом.

Када смо после неколико минута почели да говоримо, као да смо се обојица бојали речи, од којих се свака зарива у груди, рекао ми је:

- Ми смо сада само робови и нисмо више господари ни своје воље ни својих осећаја. Пошто су ме држали као какву ретку звер затвореног овде четири месеца одједном им је сада пало на памет да ми дозволе да могу да видим своје најближе. И зато сам вас одмах позвао, тебе и Бошка. Рекли су ми да ћу чак моћи од сутра да излазим и на улицу, али да избегавам сусрете и разговоре са свима онима који нису најближи чланови моје породице. Прекосугра ће се, можда, сетити да ме пошаљу у логор. Али док је сада овако, дођи сутра пре подне да изађемо заједно да видим наш несрећни Београд јер сам само пројурио кроз њега два пута: када су ме овде довели и кад су ме водили на гробље.

Сутрадан био је 17. август 1941. И ако је био топао летњи дан, једна лака магла дизала се то јутро са београдских улица, али још више, као да је из зидова и асфалта извирао неки дах неспокојства и страве. Или је то био одблесак погледа људи које сам сретао идући ка стану свога

ујака у Немањиној улици, код Славије, и који су сви изгледали као испуњени паником и страхом.

Најзад један мој познаник кога сам срео, заверенички се нагао ка мени, не задржавајући се и добацио ми је шапатом:

- На Теразијама су вешала.

То је било све што сам знао када сам ушао у стан Недићев и рекао му то своје сазнање.

- Онда ћемо поћи тамо да видимо шта нам душмани спремају.

Људи које смо сретали у Краља Милана улици, видећи Милана Недића у грађанском оделу, скидали су шешире поздрављајући га, али нико се није задржавао као да су сви бежали од Теразија.

Од Старог двора угледали смо људска тела како висе на канделабрима теразијским. Погледао сам ујака и видео како његово лице постаје не бледо већ сиво од узбуђења. На стубовима који су носили жице трамвајског саобраћаја и где су била улична светла висило је пет људи о дугачким конопцима, али ипак изнад висине трамваја који су туда пролазили. Двојица су били у сељачком оделу. Између обешених затезало се велико платно које је објављивало „Трке код Цареве ћуприје" за следећу недељу. Радио звучници су преносили, као на кермесу, неку музику Радио Београда - немачке војничке станице. Пред Дифранковом „Атином" седели су неки људи и жене, као и сваке друге недеље, и сркали своја пића. Породице, недељно обучене, заустављале су се пред овим призором и мајке су држале за руке своју децу која су лизала на врућини корнете сладоледа и гледала зачуђено у обешене. На средини Теразијског сквера била је велика табла са иницијалима мученика, са њиховим занимањима - један студент, два радника и два сељака, један из Парцана, а други из Дрлупе, оба из среза космајског, и дела за која су их оптуживали. Поред сваког имена било је назначенон да је „комунистички герориета".

Испод укоченог леша сељака из Парцана - звао се Велимир Јовановић - дрвене коцке калдрме и трамвајске шине биле су покривене црном локвом усирене крви која се слила низ цело његово одело од трбуха који као да је био разнет.

Тек дан два касније дознао сам од рођаке моје жене, оперске певачице Меланије Бугариновић, која је становала на Теразијама у кући Викторовића, да је била пробуђена то јутро у рану зору вешањима која су ту вршена. Чула је тог сељака како очајнички виче: „Ја сам невин, не убијајте ме". Као одговор, један гестаповац му је сручио у стомак рафал из свог машинског пиштоља и смртно рањеног су га обесили.

Милан Недић је корачао ћутећи преко Теразија и његов поглед је нетремица гледао у обешене. Мишићи на његовој вилици поигравали су као у грчу.

Тек кад смо изашли из оквира овог јавног губилишта и већ се примакли „Албанији", он се окренуо мени:

- Е мој Сташо! Јадан је овај мој први излазак на београдске улице, па право под вешала. Ти несрећници што ту висе за мене то нису комунисти, већ Срби које душмани хоће да истребе. Али даће Бог да доживим да видим како на истом овом месту висе ови швапски гадови.

Из Милана Недића је у овом тренутку говорио поробљени и прогоњени Србин који није познавао ниједног другог непријатеља осим окупатора.

Из званичних докумената објављених после рата види се да су од обешених само она два радника били чланови Комунистичке партије.

Окренули смо другим улицама да не прођемо још једном испод вешала и ћутећи се вратили у Немањину улицу. Наша прва заједничка шетња је била брзо завршена. Пред уласком у своју кућу Недић ми је рекао:

- Извини што те нећу моћи да позовем код себе. Тешко ми је и онда највише волим да се затворим сам и да размишљам о нашој највећој несрећи. Али дођи сутра до подне, јер, још у ствари, нас двојица нисмо ни разговарали.

Само што сам избио на угао Краља Милутина и Краља Милана улице када сам се скоро сударио са Митом Љотићем који је долазио из свог недалеког стана у Његошевој улици. Рекао сам му да сам се баш неколико тренутака раније растао са Миланом Недићем, са којим сам први пут тада био изишао на улице Београда. Љотић је узвикнуо:

- Ја баш треба по сваку цену најхитније да говорим са Миланом. Можеш ли да ме одведеш до њега?

Обећао сам му да ћу питати сутра ујака када га будем видео и да ћу потом доћи код њега у стан да му јавим када ће моћи код њега да дође.

Када сам сутра дан, 18. августа, дошао код Недића и рекао му да Љотић жели да говори хитно са њиме, он се зачудио:

- Шта то има да говори са мном? О чему?

- Немам појма, али ми је само рекао да је ситуација у Србији критична и да хоће да се са тобом посаветује.

- Шта ја могу коме данас у овој несрећи помоћи и какав савет данас вреди?

Али потом, као да је осетио да је био скоро нељубазан, додао је:

- Ја увек волим да видим свога брата Миту, нека дође.

Да бих искористио ово његово одобровољавање, рекао сам му да ме Љотић чека у своме стану и да бих га могао одмах довести.

- Добро, доведи га сада и онако има цела вечност како га нисам видео.

После десетак минута дошао сам поново, сада са Љотићем. Он се пољубио са Недићем и изјавио му саучешће, жалећи да није могао раније да га види.

- Хвала ти на свему што си урадио за мене у овој несрећи, брате Мито, и ја ти то нећу заборавити.

Љотић је као изванредни комесар за обнову Смедерева, постављен од Аћимовићеве владе на тај посао одмах после катастрофе, лично руководио радовима на проналажењу жртава и он је пренео смртне остатке Недићевог сина и његове жене и ћерчице у Београд у једном камиону.

У једном тренутку Љотић је почео да излаже Недићу трагичну ситуадију у којој се налазила Србија тих дана, сва у немирима, одмаздама, где су спаљивана села, стрељани и вешани становници места у чијој се близини догодио напад на Немце и са комунистичким партизанима код Белих Вода испред самог Београда.

- То све би требало рећи Симовићу, а не мени, скоро јетко га је прекинуо Недић.

- Не, Милане, само ти можеш данас још да спасеш српски народ. Симовић је његов гробар и њему нема шта више да се говори, нити њега у Јерусалиму и Лондону ово интересује.

Поглед Недићевих увек тако светлих очију, у којима је стално блистала једна челична воља и огромна снага, био је сада сасвим потамнео и скоро укочен.

- Ја сам у затвору, заробљеник. Видиш, први пут су ме пустили јуче да изађем и шта сам могао да видим: вешала и обешене. Мени Немци не верују, нити су глупи да не знају шта ја о њима мислим. Ја нисам политичар и ти добро знаш да ни у својој слободној земљи ја нисам никада хтео да чујем ни за какву политику. Ја сам био и остао војник и ништа ме друго не интересује... Ви сте политичари зато да откувавате када се закувало. То је ваш посао ...

Потом, као бојећи се да је био скоро груб са својим братом од тетке, додао је изненада тихо:

- А, у осталом, од како је Душко страдао ...

Зауставио се и први пут се једна суза слила низ његов образ.

Био сам узбуђен и осећао сам се неугодно у овој изненадној дискусији. Верујући да ће Љотићу бити лакше да Недићу изнесе своје мишљење и жеље у четири ока, опростио сам се с њима и отишао.

Све до овог тренутка нисам имао појма да ма ко помишља да узима Недића у ма какву комбинацију У вези са све тежим и црним догађајима који су се одигравали у и око окрвављене Србије.

Ја сам живео потпуно повучен као пустињак у своме дому у Краљевића Томислава улици, и ту, иако су од бомбардовања врата још увек

била ишчупана из својих рамова, метални застори на прозорима искривљени и откинути, таванице обијене, налазио сам једино мир. Читајући старе путописе гледао сам да не мислим на стварност пуну уништења и страхоте. Ђаволови шегрти су покренули страховиту лавину која нас је све покопала.

Љотићев разговор са Недићем вратио ме је у тадашњу стварност. Бећ следећег дана, 19. августа, отишао сам опет код Недића и он ми је скоро са врата, чим је ушао, рекао:

- Да сам знао да ће мој брат Мита - тако га је увек звао - доћи да ме наговара да образујем неку владу, не бих ти рекао да га доводиш. Зар може неко да помисли да бих ја могао да се бавим политиком? И то у окупираној нашој земљи? Ја не спавам и знам да је невоља претешка и да је пропаст над нама. Али шта ја ту могу? Нека политичари сада то сами размршују.

Видећи да ја хоћу да га прекинем и осећајући шта бих могао да му кажем, он ме је предухитрио:

- Ти би хтео да ме потсетиш да је све ово закувао један генерал, онај шупљоглави Симовић, Али ја немам његове болесне амбиције да образујем владе, па чак и да је земља слободна...

Рекао ми је потом да га је Љотић молио да га овог дана по подне још једном прими са тадашњим председником комесарске управе Аћимовићем и да је најзад то примио да би могао и Аћимовићу да каже да на њега у том погледу не рачунају.

Видећи колико се мој ујак узрујава око ових разговора, решио сам се да неколико дана и не долазим код њега.

XIV

ПРОГЛАС ВОЈВОДЕ КОСТЕ ПЕЋАНЦА

Пре подне 27. августа пошао сам у варош ради неких куповина и силазећи Шумадијском улицом ка Славији одједном сам према рушевинама Учитељског дома угледао на зиду једну велику белу плакату, која није сећала на оне свакодневне немачке „Укоре" (Bekantmahunge) и око које се окупила прилична гомила света. Пришао сам ближе и видео на њој печат двоглавог орла са натписом „ЧЕТНИЧКО УДРУЖЕЊЕ - ЗА СЛОБОДУ И ЧАСТ ОТАЏБИНЕ" и на дну прогласа црвени потпис војводе Косте Пећенца.

Помислио сам у себи:

„Шта ово треба да значи? Шта то стари Коста пише?"

Около људи су мрмљали нешто кроз зубе тако да је то више личило на зујање у кошници него на повољне или неповољне примедбе.

Нагао сам се и почео да читам плакат, који је гласио:

„КОМАНДАНТ СВИХ ЧЕТНИЧКИХ ОДРЕДА У ЗЕМЉИ

Ч. Бр. 567.

27. августа 1941. године

ПРОГЛАС ДРАГОМЕ НАРОДУ

Из свих крајева наше намучене земље, свакодневно добијам тужне вести. Неодговорни елементи руше и пале наше домове, убијају и оно мало Срба што нам још у животу остаде. Пљачке на све стране. Силују мале кћери и наше жене. Све то чине под светлим именом Српских четника, на чијем челу ја стојим. Каљају нам образ и часно име живих и мртвих четника, који ни у прошлости ни у садашњостгг никада нису имали везе са пљачкашима и разбојницима.

Својим ауторитетом успео сам, а по жељи целог нашег народа примио сам се свете дужности да у нашој земљи заведем ред, то јест да браним животе нашег народа, њихову имовину, слободу рада како у пољу тако и у вароши, уједно и нашу свету традиционалну четничку част.

Браћо и сестре,

Моја прошлост и рад на националном пољу познати су вам. Одговорност, коју ја у овим претешким данима примам за мене велика је, те и

поред моје старости ја тај тежак терет примам на своја старачка плећа, свестан да ће тек будућа Историја дати свој суд о томе раду.

Да би овај тежак посао могао на време да свршим, да вас све родољубе и патриоте заштитим

НАРЕЂУЈЕМ:

1. Сви они који се налазе скривени у шумама, а нису под мојом командом, имају се у року од 8 дана од дана прокламације вратити својим кућама и своме редовном послу. За њихову безбедност јамчим ја, уколико нису извршили злочина дела.

За неизвршење предњег казниће се смрћу.

2. Од данас, када ја примам одговорност пред нашим народом казниће се смрћу сваки ко буде покушао да државне и самоуправне објекте, железнице, мостове, путеве, државне зграде и приватну имовину штети и уништава.

Ја сам свестан да цео наш поштени народ зна да је побеђен и да зна како се треба држати према победиоцу. Али сам исто тако свестан да одбегли робијаши, нерадници, пљачкаши и олош не мисле на опште добро напаћеног народа, него у овој нашој тешкој несрећи раде само за своју личну корист и задовољство.

Поштеном и национално исправном нашем народу кажем БОГ ЈЕ СА НАМА.

Скитницама и пљачкашима као и олошу поручујем: ДА ЋУ ИМ ЗА СВАКИ ЊИХОВ ЗЛОЧИНАЧКИ РАД СУДИТИ.

На посао Браћо! Требите губу из својих торова! Браните животе и имовину своју! Уништавајте своје злотворе који хоће да под светлим четничким именом пале, пљачкају, силују и убијају наш народ. Зато неверујте злонамерним лажним обавештењима, која ће појединци покушати да протуре, већ са пуним поверењем приступите спасилачком раду нашег народа.

Свако лице, које буде ширило овакве гласове, противник је народа. Сви збратимљени и загрљени помогнимо се у овим тешким и судбоносним данима па ће нам и Бог помоћи.

ВОЈВОДА
КОСТА ПЕЋАНАЦ, с.р.”

Баш као и они други људа окупљени око плаката - који су били прави путоказ, јер се судбина целог становништва окупиране земље одигравала у тим хартијама залепљеним на зидовима - питао сам се шта ово треба да значи. У име кога, са каквим мандатом, од кога добијеним упућује Коста Пећанац овај проглас српском народу.

Ја који сам случајем знао још више него остали ту окупљени, једног тренутка сам се запитао да ли место генерала Милана Недића, који је то одбио, можда војвода Коста Пећанац треба да образује владу Србије

под окупацијом, али сам одмах одбацио овакву могућност и поред најлуђег времена у коме смо живели.

„Ово је неки нов Костин блеф", био је мој закључак, знајући колико је овај у истини храбар човек био и болесно амбициозан за власт и командовање. Јер војвода Коста Пећанац био је мој стари познаник. О њему сам прво имао прилике да пишем у „Времену", када је 1927. године прослављана десетогодишњица Топличког устанка, коме су на челу стајали војвода Коста Војиновић и војвода Коста Пећанац, када га је један француски авион пренео са Солунског фронта у његову Топлицу, да потоне у крви и пламену. Овај акт очајања поробљеног и тлаченог српског народа у овоме крају, који је дао најславнији пук српске војске II „Гвоздени" пешадијски пук - стао је становништво Топлице и Косанице 30.000 живота људи, жена и деце. У њему је Коста Пећанац не само моментално освојио Прокупље, Крушумлију, Лебане, Власотинце и Соко Бању, већ је био пошао и на Ниш, али су овде Бугари и Немци довели три дивизије са тешком артилеријом и разбиле 16.000 побуњених Топличана и Јабланичана, које су злочини бугарског окупатора и покушај да их регрутују за бугарску војску нагнали на овај крајњи акт очајања. Чак и после пораза код Ниша са преживелим устаницима и четницима, Коста Пећанац се одлучио да нападне непријатеља на његовој сопственој територији. Дошао је на невероватну намеру да зароби сам штаб бугарске Врховне команде који се налазио негде у близини Босиљграда. Крећући се само ноћу успео је да изненадним нападом заузме Босиљград и да га спали, али су највећом брзином биле доведене нове бугарске трупе са свих страна да су га нагнале на хитно повлачење, јер се свугде око њега стезао обруч. Са последњим преосталим устаницима Пећанац је успео да се докопа Копаоника и да се одавде пребаци у околину свог родног краја, Пећи, где је четовао прелазећи и у Црну Гору и у Херцеговину, док најзад у јесен 1918, после пробоја Солунског фронта нису стигле српске и француске трупе и у његов крај где им се придружио.

У време док се Пећанац пробијао ка Пећи, после повлачења из Бугарске, војвода Коста Војновић, опкољен на Копаонику у једној воденици, херојски је пао бранећи се против многобројне бугарске потере све до претпоследњег метка. Последњи је испалио себи у главу.

Ова велика, јуначка и крвава, страховито крвава епопеја Топличког устанка донела је, по ослобођењу, Кости Пећанцу производство у чин резервног капетана, Карађорђеву звезду са мачевима, поред готово свих ратних савезничких одликовања, као и репутацију једног од најпознатијих и најхрабријих четничких војвода. Али је ова ратна, очајничка авантура, која је била претворила Топлицу и Јабланицу у непрекидни низ мучилишта, губилишта и сваки педаљ земље у њима у гробља - сваки бунар је био пун лешева - донела је Пећанцу, једноставном човеку

из народа и једно скупо плаћено искуство: колико је уништавајући по опстанак народа, по његову крв, животе и имовину, један устанак под окупацијом. Вероватно је да је то сазнање и руководило сваки рад Пећанчев под новом окупацијом Србије, оном од 1941-1944. године.

Све ове своје доживљаје и стечена искуства из 1917. године Коста Пећанац ми је лично причао и изложио када сам га први пут упознао у 1927. години.

Касније сам о Пећанцу писао и у својој књизи „Пламен четништва", те ми је цео његов живот био познат као и његова личност и његово гледање на догађаје и на људе. То је била једна легендарна фигура бунтовника, устаника, осветника, борца, ковдотијера из српског четничког покрета, лукавог и довитљивог српског сељака који се родио у ропству те му је непрекидна борба за опстанак и преживљавање веома јако формирала смелост и необичну лукавост, довитљивост и крајње неповерење. Када се са њим разговарало увек се могло да примети како, тобож немарно гладећи своју рашчупану браду, он пажљиво мери и испитује сваку реч свога саговорника. Он је увек био на опрези као некада у планинама Јужне Србије у славној Скопској Црној Гори и на Козјаку где је свака увала, свака стена, свако стабло могло да буде заседа и погибија.

Био је рођен пре првог српско-турског рата, негде у 1871. години у селу Ђураковцу, каснијем срезу источком у Метохији недалеко од Пећи. Када су Арнаути у једном од периодичних покоља над српским становништвом побили један део његове породице, он је имајући 12 година побегао у Србију и настанио се у околини Куршумлије, близу старе границе где је живео као свако сеоско дете све док није ступио у Подофицирску школу у Београду. Када се у 1904. разбуктао четнички покрет широм целе Јужне Србије, Коста Миловановић, како му је било рођено име, напустио је касарну и у сукненом оделу комите, сав искићен бомбама и реденицима, прешао је српско-турску границу да постане скоро одмах војвода Коста Пећанац.

Овај бистри и врло проницљиви човек, који је тек у Србији свршио основну школу, пре Подофицирске, волео је да пише од самог почетка своје ратничке акције. Када је у јануару 1904. постао војвода над Скопском Црном Гором, његов први акт је био да упути писмо бугарском војводи Јордану Софијанцу, који се налазио у селу Мирковцима. То његово писмо - које већ показује стил човека који је 1941. издао овај проглас - гласило је:

„Јордане, покушаш ли да се спасаваш изгубићеш главу, јер муња да си, сјај би ти се изгубио од ватре мојих пушака. Дођи и поклони се пред силом, а ја ћу покушати да се лепим начином споразумем с тобом. Дођи

како желиш, било с оружјем, било без њега, поведи кога хоћеш и колико хоћеш, од мене ти је тврда реч да вам бити ништа неће.

Српски војвода ПЕЋАНАЦ"

Уз то је Пећанац научио и гласника који је однео писмо и сељаке Србе да саопште бугарском војводи да је село са свих страна опкољено небројеним српским четницима. Овај психолошки трик је успео и Јордан је дошао и предао Пећанцу оружје, које овај није хтео да прими већ га је загрлио и начинили су споразум о ненападању и заједничкој акцији против Турака и Арнаута. Али када је касније Јордан видео да је био преварен, да Пећанац није имао у тренутку његове предаје више од осам четника, он му је начинио заседу у селу Бањану где су имали заказан састанак. На његову несрећу у међувремену војвода Довезенски је послао Пећанцу знатну помоћ, те када су бугарске комите отвориле ватру на Пећанца и његове четнике, они су били брзо потучени, заробљени и разоружани и Пећанац је ударио свакоме по десет батина, а Јордану, као војводи, двадесет и пет и опет их је све пустио на слободу. То је био Коста Пећанац.

Овај храбри ратник је случајем био постао и нека врста мога новинарског сарадника. Када сам у мају 1932. отворио, због напада италијанске штампе на Југославију, жестоку кампању против фашистичке Италије и Мусолинија, коју су београдски левичари окупљени око „Политике", која је у тој акцији видела опасност да јој „Време" преотме тираж, прогласили „фашистичком", иако је то била једино акција уперена против јединог фашизма који је постојао - италијанског - и којој се Пјер Крижанић, недавно преминуо, злурадо потсмехнуо у својој карикатури „Будилник", за коју тврде да му је најбоља што ју је начинио, а којој сам се и ја сам смејао - тада је дошао једног дана Коста Пећанац у редакцију листа, чији сам био директор, и рекао ми:

- Хоћу и ја да напишем један чланак против Италије.

Његово име је значило много у редовима српских бораца за слободу и десетине хиљада старих четника признавале су га за свога шефа, али ја нисам имао поверење у његово перо, и поред оног писма војводи Јордану, и упутио сам га своме најбољем сараднику Драгану Алексићу да му Пећанац исприча своје идеје за чланак, а да га Алексић напише. Добро се сећам да га је овом приликом Пећанац потписао налив-пером са црвеним мастилом баш као и овај проглас из 1941. Када сам га упитао зашто је ту боју изабрао, он ми је одговорио:

- Ја сам у четништву своје поруке и писма потписивао својом крвљу.

Сутра дан изашао је у „Времену" на првој страни сензационални чланак Пећанчев (читај Алексићев) под насловом „На окуп, овде војвода Коста Пећанац".

Италијанска штампа је страховито реагирала на овај чланак сматрајући га провокацијом њихове земље и њиховог Дучеа. Неки су листови доносили и факсимил четничког печата са мртвачком главом и укрштеним костима да би приказали српске четнике као некакву сицилијанску мафију.

Свега овога сам се сетио када сам прочитао овај „Проглас драгом народу", питајући се шта у ствари иза овог стоји и који је био Алексић, који је овај проглас стилизовао.

Мало времена после тога сазнао сам да је Коста Пећанац у последњем тренутку, на две недеље пре него што је овај проглас објавио, још једном имао луду срећу да избегне да не буде стрељан, овог пута баш од Немаца, против којих је сматрао да ни мало није време за устанак.

Када је по окупацији Југославије Дража Михаиловић створио свој центар покрета отпора на Равној Гори, он је међу првима покушао да дође у везу са Костом Пећанцем и да га привуче на сарадњу са њиме, знајући да би стари Коста могао да доведе са собом стотине четовођа и десетине хиљада старих ратника и герилаца. Скоро једновремено су стизали код Пећанца и други гласници, ови изаслани од генерала Љубе Новаковића, који је створио себи штаб у Букуљи, као конкуренција оном Дражином, и који је хтео такође да игра неку улогу у стварању покрета отпора против окупатора.

Али вођа Топличког устанка, који је у својим сећањима, па и на својој савести, носио оно море људске крви и незапамћене муке у побуни против много слабијег и незначајнијег непријатеља, није никако хтео да се још једном понове ужаси из 1917. године.

Он је свим тим изасланицима одговорио питањем:

- Можемо ли ми данас да тучемо Немце? Ако ми ти докажеш да можемо, ја ћу поћи са вама, али ја знам да ми то не можемо и зато ме немојте звати на устанак, јер бар ја знам како устанак у невреме доноси народу уништење.

Напад Хитлера на Совјетски Савез 22. јуна 1941. имао је одмах судбоносних реперкусија на тлу Србије где је тада, сем Михаиловићевог покрета отпора, у ембриону и доста статичног, одједном избио динамични и безобзирни покрет комунистичких партизана који нису имали никаквих комплекса одговорности пред низом одмазда, све тежих и тежих, којима је окупатор одговарао на сваку њихову акцију, чак и на саме саботаже.

Овога пута Пећанца се сетила и Аћимовићева комесарска управа, па чак и комунисти, позивајући га сваки на своју сасвим супротну страну. Али Коста, чија је лозинка у четништву била „лисица", није се опредељивао ни за кога. Он је испитивао догађаје.

Љотић, који је у тим данима ошптег хаоса почео да помишља да би Недић једини могао да извуче Србију из пропасти, а српски народ спасе

од сигурног биолошког истребљења, хтео је да још и пре икаквог контакта са својим интерниарним братом од тетке, генералом Недићем, овоме, на случај да се прими образовања владе, одмах обезбеди оружану снагу. Знао је за све покушаје чињене узалудно код Пећанца, и био је сигуран да би се овај једино генералу Недићу ставио на расположење.

У том циљу Љотић је упутио 12. августа 1941. члана покрета „Збор", нишког привредника Зорана Вуковића, који је имао добрих веза са Пећанцем, да га обавести о страховитим опасностима које прете српском народу и да га позове да, на случај да се образује у Београду влада Народног спаса, ову свим својим силама помогне. Вуковићу се у овој мисији придружио и војвода Блашко Михаиловић, један од Пећанчевих другова из четничког покрета и они су на планини Соколовици између Куршумлије и Прокупља наишли на Пећанчев штаб, где је био велики број четника искупљен. После неколико дана разговора са Љотићевим делегатима, Пећанац, прихвативши позив и готов да помогне сваки покушај да се сузбије комунистичка акција у Србији, одлучио је да пође за Аранђеловац и да на Букуљи сазове збор свих четника из земља.

Пећанац је заједно са Вуковићем и више четника пошао ка Прокупљу да би узео воз за Ниш и даље за Аранђеловац. Али на путу они наиђу на једну групу немачких војника, који видећи наоружане брадате људе, типичне устанике, нападну их, натерају да положе оружје и поведу их команданту у Прокупље. Овај немачки официр није хтео ништа да чује за објашњења која му је давао Вуковић, који је добро говорио немачки, да они нису одметници, већ да иду на позив легалне српске владе у Београду да се боре против комуниста. Тај немачки командант знао је само за једно: сваког ухваћеног устаника са оружјем у руци, треба одмах стрељати, и он је ставио и Косту Пећанца и Вуковића и све њихове пратиоце уз зид и довео одељења да их стреља.

У последњем тренутку, Вуковић је успео да убеди тврдоглавог Немца да бар телефонира Београду, где ће добити сва обавештења о њима. То је било спасење. Немачки командант је телефонирао, јавио за имена својих заробљеника и убрзо јо добио одговор да нипошто не стреља заробљенике већ да чека долазак изасланог официра из штаба из Београда, који ће стићи авионом. Када је неколико сати касније овај официр стигао, он је затекао и Пећанца и све његове другове увек прибијене уз зид, са рукама више главе, пошто је сваки добио по неколико удараца кундаком у леђа. Тај официр, имајући тачна упутства, и видећи да се доиста ради о Пећанцу и Љотићевом изасланику, наредио је одмах да се сви они ослободе, да им се врати оружје и пошто им се извинио због ове незгоде дозволио је да наставе пут за Ниш.

Када су стигли у Аранђеловац, Пећанац је одмах заказао састанак на Букуљи на који је дошло око 300 предствника четничких организација,

а дошли су с једне стране и изасланици комесарске владе Аћимовићеве, а с друге делегати комуниста. Тај састанак је трајао и 29. августа, када је стигла вест да је у Београду образована влада генерала Милана Недића и Пећанац је одлучио да дође у престоницу.

Али за све ове детаље, од оног са планине Соколовице, па до доласка Пећанчевог у Београд, ја сам тек сазнао када сам старог војводу могао да сретнем код једаог нашег заједничког познаника.

XV

НА ОШТРИЦИ НОЖА

Два дана после овог прогласа Косте Пећанца, а десет дана како нисам више био код Милана Недића, 29. августа 1941, један мој пријатељ је дотрчао код мене:

- Знаш ли да је твој ујак Милан Недић образовао владу народног спаса. Сада је то радио објавио.

Ја сам га погледао са неверовањем. Потом, слушајући емисије радио Београда уверио сам се да је то ипак истина. И већ сутра дан ујутру читао сам у „Новом Времену" званично саопштење:

„На молбу министра-комесара г. Аћимовића, Војни заповедник у Србији дао је генералу Недићу мандат да састави српску владу.

Генерал Недић је прихватио тај мандат и предложгго је Војном заповеднику у Србији следећу листу чланова владе:

Председник Министарског савета армијски генерал МИЛАН Ђ. НЕДИЋ;
мггнистар унутрашњих послова МИЛАН АЋИМОВИЋ;
министар грађевина ОГЊЕН КУЗМАНОВИЋ;
заступник министра саобраћаја ЈОСИФ КОСТИЋ;
министар пошта и телеграфа ЈОСИФ КОСТИЋ;
министар рада ПАНТА ДРАШКИЋ;
министар без портфеља МОМЧИЛО ЈАНКОВИЋ;
министар финансија др ЉУБИША МИКИЋ;
министар правде др ЧЕДОМИР МАРЈАНОВИЋ;
министар пољопривреде и исхране народа др МИЛОШ РАДОСАВЉЕВИЋ;
министар народне привреде МИХАИЛО ОЛЋАН;
министар просвете др МИЛОШ ТРИВУНАЦ;
министар социјалне политике и народног здравља др ЈОВАН МИЈУШКОВИЋ.

Војни заповедник усвојио је овај предлог па је у великој дворани скупштинске палате на свечан начин предао генералу Недићу акт о постављању.

Тамо су Војном заповеднику представљени и чланови владе".

Нисам слушао емисије радио Београда, чији сам био директор до 6. априла 1941, а који ме сада у немачким рукама није више интересовао, јер би ме свакодневно подсећао на сав наш тадашњи пад и несрећу, те тако нисам ни чуо говор који је истог дана образовања владе Недићеве, 29. августа одржао шеф немачког Управног штаба за Србију, генерал Харалд Турнер, државни саветник, који је ту изложио задатак Недићеве владе, али сам тај говор прочитао у „Обнови" од 30. августа 1941. Тај је говор много шта објашњавао. Др Турнер је између осталог у њему рекао:

„Војни заповедник у Србији нашао се побуђен да у интересу српског народа повери бившем југословенском министру војске, господину генералу Недићу, састав нове владе.

Задатак ове владе биће да са свим снагама успостави ред и јавну безбедност и да их одржи. Према немачком схватању не може бити задатак немачке војске да влада једном заузетом земљом. То мора, напротив, бити ствар сопствених позитивних снага дотичног народа.

Изгледа као да великим деловима српског народа још увек није постала јасна сва далекосежност њиховог пораза и политичких промена у вези са истим, пошто би иначе било неразумљиво да се још увек поклања вера најбесмисленијим вестима и да се може заносити мишљу како би устанцима, атентатима и сличним бесмисленим делима могао доћи до неке промене или побољшања садашњег стања...

Пре свега хтео бих да укажем на то да је српскоме народу сада преко ове нове владе дата прилика да се из сопствених снага спасе из једног стања, чије би даље трајање значило једино потпуну пропаст.

Није непознато да су у Немачкој постојале знатне симпатије према храброме српскоме војнику и да је Немачка осим тога за тадашњи југословенски простор представљала у привредном погледу најбољу допуну. Највећи део југословенског извоза одлазио је, што је опште познато, у Немачку, те је што ужа сарадња са Великом Немачком била и у интересу сваког честитог Србина."

Турнер је ту говорио о жељама и покушајима Немачке и пре напада на Пољску и потом касније „да склопи са југословенском владом један уговор који би задовољавао интересе обеју земаља" и рекао је да је се било на путу тога остварења које би „одржало у целости југословенску државу", али су, вели Турнер, „неодговорни злочиначки - од Енглеске и Совјетске Русије подмићени елементи једним државним ударом приграбили власт у своје руке, извршивши нападе против немачких интереса и Немаца", те пошто се од стране Немачке то сматрало једним „непријатељским актом" преко кога се није могло прећи „и пошто Вођа није могао допустити остварење енглеских планова у погледу стварања једног новог фронта на Балкану значило је овакво држање рат, који је неминовно морао да се заврши уништењем српске војске. Тиме су се оне

области, које су после светског рата на силу припојиле Србији, ослободиле, те је преостао само ранији, стари српски простор као српска област".

Парчање Југославије, после априлског пораза, објаснио нам је у овоме своме говору др Турнер, оним што је овај акт још значио у стварности: осветом мртве Аустрије, једном смрвљене српском војском, преко њеног извршиоца тестамента мржње, Аустријанца Хитлера и другог васпитаника и носиоца аустро-угарског духа одмазде, Анта Павелића, вође усташа и убице Краља Александра. Али је у даљем своме говору др Турнер, сем визије ових авети прошлости изнео и тешке опасности које су се надносиле над судбином српског народа, предвиђајући чак и његово потпуно уништење, које је дотле Хитлер спроводио само против Јевреја. Те опасности, на које је шеф немачког Управног штаба указивао давале су ми објашњење како је то било могуће да се Милан Недић, који је већ саму прву понуду да се прими положаја, који је њему био тако мрзак, најодлучније одбио, чак са револтом, сада изненада ипак се њега примио.

Подсећајући на коректно држање немачке војске према српском становништву све док се није иступило „против окупационе војске према Лењиновим упутствима о наоружаној побуни" где је немачка окупациона војска била присиљена да иступи по принципу: „Против убиства - а ови напади не представљају ништа друго - постоји само једна казна: смрт! Не може се избећи да невини мора да трпе са кривцем, када се убиствима изазивају казнене експедиције".

И др Турнер је поставно алтернативу: или ће српски народ са својом владом успоставити ред, или ће бити потпуно уништен. Он је звршио тај свој говор овим:

„Све до тренутка, када се успостави потпуно српска егзекутива, која ће бити у стању да уништи комунизам у целој земљи, немачки војник ће тога непријатеља туђи као и до сад, где га нађе. Нека нико не поверује у то, да се слобода, коју злочиначки елементи обећавају овом борбом, може извојевати на овај начин. Не само да ће на тај начин бити изгубљен и последњи зрачак слободе, већ ће се постићи потпуно ропство, апсолутна беда, чија ће немоиновна последица бити смрт. Слободи свога народа послужиће најбоље онај, који учи из збивања и који у поштеном раду подигне опет свој народ, стварајући му на тај начин све претпоставке за ону праву слободу".

У томе своме говору, којим је једино - што је упадљиво - оптуживао за све зло, за убиства немачких војника само комунисте, не помињући ни у једном тренутку покрет отпора Драже Михаиловића, др Турнер је открио још једну утвару, сем оне мржње и реванша из прошлости, авет колективне смрти која је већ обилно косила по свим српским крајевима.

Био сам сав под дубоким утисцима и вести о образовању владе од стране мога ујака и овим претећим говором др Турнера кроз кога је говорила немачка окупациона сила, када, у време самог ручка, тог 30. августа 1941, уђе у мој стан мој ратни друг и један од најбољих пријатеља, пуковник Милош Масаловић, ранији шеф кабинета генерала Недића, када је овај био министар војске и морнарице Краљевине Југославије. Ми смо се врло често виђали, јер је становао на две три стотине метара од мене у Хаџи-Мелентијевој улици. Али последња три четири дана он изузетно није навратио код мене да ме види и да разговарамо о свему што се око нас догађало.

- Камо тебе да дођеш до ујака? Позвао ме је да му опет будем шеф кабинета и разуме се да сам се одмах примио. Ми смо сада у „Жутој кући" (зграда Министарства спољних послова преко пута Новог двора). Председник ми је данас рекао да дођеш сутра до подне до њега.

Пре подне, 31. августа, ушао сам у кабинет Недићев, онај исти у коме сам толико пута раније улазио код помоћника министра спољних послова, јер је кабинет самог министра, који му је био сувише пространи, оставио да буде сала за конференције. Прво што сам видео иза Недићевих леђа на зиду била су два велика портрета: Краља Александра I и Краља Петра II, мислим у соколској униформи.

- У свакој другој прилици радовао бих се твоме положају и честитео бих ти, али сада могу само да мислим да те је нека велика невоља овде довела.

- Знао сам да ћеш се ти највише зачудити, после оних разговора којима си присуствовао. Сада знам да је ово био најтежи и најсудбоноснији тренутак целог мог живота. Знај да сам био на оштрици ножа. И није нож поднет мени под грло јер сам ја војник који има увек да рачуна са смрћу. Нож је био стављен под грло српском народу.

Гледао сам нетремице у свога ујака. Онако крупан, стојећи крај мене усправљен како је само он умео, учинио ми се одједном као џин. Његове очи нису биле више замрачене, нити поглед изгубљен. Из њих је избијала поново она челична снага која је увек носила Милана Недића кроз живот, па и кроз историју. Он је стајао спреман и одлучан пред последњом битком свога живота од чијег је исхода зависио опстанак српског народа. Никад у нашој савременој историји није било опаснијег и судбоноснијег тренутка од овог на крају лета 1941. године.

И одједном као осећајући потребу, не да се оправда, већ да преко неког блиског остави свој аманет, онима који долазе и који неће ништа разумети, гледајући ме у очи и са руком стављеном на моје раме, упитао ме је:

- Да су теби ставили на избор: или да жртвујеш свој живот и још више од тога свој светли и ничим неукаљани образ, - јер ја и једно и друго

сада приносим на жртву - или да с друге стране пустиш да сви душмани истребе српски народ до колевке, шта би ти изабрао?

Изненађен овим питањем кроз које сам све разумео, са грлом које ми је одједном постало суво, једва сам нашао речи:

- Ја верујем да ћеш ти спасти и српски народ и своју част. А нико од нас и онако није господар евога живота.

- Хвала ти, Сташо. Ја рачунам и на твоју помоћ у овој мојој претешкој задаћи.

- Стојим ти на расположењу као сестрић, али ни у каквом звању и ни на каквом положају. Ја нисам армијски генерал Милан Недић да је ма коме моје име потребно.

Када сам следећих дана свраћао у кабинет Масаловићев, да видим да ли мој ујак шта жели од мене, а и да сазнам шта се дешава, и од мога ратног друга и од самог Недића, а потом и од Љотића, разумео сам шта се догодило између 19. и 29. августа и како је Милан Недић, елитни официр и најчистији војник, без трунке политичке амбиције и жеље, напротив пун аверзије према „прљавој политици", како ју је он сам увек називао, постао од ратног заробљеника председаик владе под окупацијом.

*

Тих десет дана, од 19. до 29. августа, донели су смртну пресуду Милану Недићу, коју је он потпуно свесно и вољно прихватио, омогућили су да и данас незналице или неваљалци газе и пљују по његовом светлом и мученичком гробу, али су спасли стотине хиљада, а, можда, и који милион српских живота. Пруживши под оштрицу тешке српске судбине у 1941. години свој снажни и широки врат, Милан Недић је задржао да откос смрти не опустоши и потпуно не помори Србију.

О ових десет дана, за време којих је српски народ и не знајући био осуђеник на смрт на беломе хлебу, има врло мало још оних који су у животу да знају истину у потпуности.

XVI

„НАЈВЕЋА БИТКА ЗА СПАС СРПСКОГ НАРОДА"

Шта се догодило за тих десет дана од 19. до 29. августа 1941. године, то што је из основа изменило одлучни став генерала Милана Недића у одбијању да учествује у ма каквом политичком акту у земљи под окупацијом?

Из докумената - које сам касније имао у рукама, од самог мога ујака и од Димитрија Љотића, сазнао сам за многе детаље из тих драматичних дана у којима се одлучивала судбина Милана Недића, интегрално поштеног човека, прожманог дубоким осећајем части и дужности, војника без страха и мане и фанатичног српског родољубља. Али ово су још више били дани у којима се одлучивала и судбина постојања и преживљавања свих Срба који су се у том тренутку налазили на тлу окупиране Србије, па чак и оних Срба, који су, изложени покољима разних непријатеља, а у првом реду Павелићевих усташа, могли још једино да нађу уточиште и спасење у једној колико толико смиреној Србији. Јер у тим летњим данима 1941. смрт се била острвила широм Југославије баш на Србе, и искључиво на њих, као да је изражена колективна пресуда српском народу. У Србији су налазили уточиште и сви Словенци који су бежали испред непријатељског окупатора, као и они Хрвати који су се нашли у то време у Србији или у њој тражили склониште.

Избијање комунистичке партизанске гериле на тлу Србије у јулу и августу 1941, поред већ постојеће организације одреда Драже Михаиловића, прве заједничке акције четника и комуниста против окупатора, саботаже и напади из заседе на немачке мале одреде, то је све само распаљивало Хитлерову хистеричну мржњу на Србе, која је прокључала у њему сазнавши за пуч од 27. марта, кога је он крстио „српским вероломством". Под импулсом првог напада беса, Хитлер је наређивао изузетне, незапамћене мере које су немачке окупационе власти већ биле почеле да примењују, али које су биле само почетак, јер су били израђени планови чија би примена у истини могла да доведе у питање биолошки опстанак српског народа у његовој целости.

*

Када је 19. августа 1941. Милан Аћимовић заједно са Љотићем дошао у стан Недићев, тадашњи председник Комесарске управе Србије поднео је моме ујаку читав експозе ситуације у којој се налазила у тим данима наша земља. Он је донео са собом преглед напада комунистичких партизана, а у неким местима и четника Михаиловићевих на немачке патроле, мање одреде или појединце, као и одмазде које су у вези са тим нападима Немци извршили над мирним сеоским становништвом, које није имало никакве везе са том герилском акцијом, али које је по систему таоца плаћало својом имовином и својим животима сваки непријатељски акт против окупатора почињен на његовој територији. За напад који су партизани извршили у близини Косјерића на једног немачког мотоциклисту, кога су убили, Немци су стрељали око 80 мештана, међу којима и неколико чланова Љотићевог покрета „Збор".

Стрељања у Обреновцу, скоро свакодневна погубљења у Београду, стрељања у Смедеревској Паланци, масовна стрељања и вешања Срба у Банату, нарочито у Петровграду и последње - четири дана пре овог разговора - извршено спаљивање села Скеле, чије је мушко становништво поубијано или повешано, биле су само прве „упозорујуће мере одмазде" - како су то немачке окупационе власти саопштиле Комесарској управи.

Аћимовић је рекао Недићу да му је од стране војног заповедника Србије генерала Данкелмана и шефа управног штаба др Турнера на врло кратак и одлучан начин саопштено да Немачки Рајх неће више да трпи да се, у пркос потписане капитулације југословенске војске, „на вероломан начин" нападају немачке оружане снаге у Србији и да ће се најдрастичнијим мерама учинити крај томе „бандитизму" - како су то Немци рекли Аћимовићу. Ако ли Срби не буду у стању да сами поврате мир и ред на своме тлу, немачка и немачких савезника оружана сила претвориће Србију у „спаљену земљу".

- Моја Комесарска управа изгубила је свако поверење код немачких окупационих власти и оне сматрају да она није способна да изврши овај задатак. Зато ми је од стране др Турнера саопштено да ће они, ако се не нађе једно ефективно српско решење, применити крајње мере које ће бити потпуна подела Србије између немачких савезника на Балкану.

Аћимовић је рекао да је он лично предложио Немцима да се влада повери генералу Милану Недићу као војничкој личности која је не само најпопуларнија у земљи, већ који ужива највећи ауторитет у свим народним слојевима.

- И зато сам дошао код вас, господине генерале, да вас о свему томе обавестим и да вас умолим у име свих мојих сарадника, а уверен сам да је то жеља и свих Срба који вас познају и поштују, да се ставите на чело

једне владе Народног спаса која ће једино моћи да заштити Србију и Србе од уништења.

И Љотић је саопштио Недићу своја сазнања о мерама које Немци припремају и молио га је да у истини постане спасилац српског народа угроженог у своме животном опстанку.

Недић је захвалио Аћимовићу што се трудио да њега, приватног човека и уз то немачког ратног заробљеника, обавести о ситуацији у Србији, која му је највећим делом позната, али му је рекао да он остаје при својој одлуци - коју је већ био саопштио Љотићу - да он одбија да уђе у ма какву политичку акцију, па макар да она има и тако узвишени и судбоносни циљ.

- Међу политичким људима има још увек личности које су познате најширим народним масама и које имају ауторитета, а које са друге стране уживају поверење намачког окупатора. А то није мој случај.

И тада се Недић дигао, отишао до свог писаћег стола и извадио целу једну хрпу исечака из светске штампе, који су се односили на његову оставку на положај министра војске и морнарице 8. новембра 1940. године. Поред италијанске штампе најнепријатељскији коментари против Недића били су у немачким листовима. Између осталих Недић је показао и исечак из „Франкфуртер Алгемајне Цајтунга" донет дан после његове оставке и где је депеша иемачке агенције ДНБ била пропраћена коментаром у коме су се налазили и ови редови:

„Смењана је са положаја личност која је била персонификација српског шовинизма. Као такав, генерал Недић је био противник зближења Југославије са силама Осовине. Његовим одласком тај се однос мења."

Овај коментар немачког дневника пренео је следећег дана, са великим задовољством, мађарски „Пестер Лојд" који је уживао репутацију „србождерског листа".

- Не траже Немци ваш долазак на положај председника владе, већ српски народ кога једино ви можете да спасете, одговорио му је пун очајања Аћимовић.

- Српски народ ће, као и увек у трагичним часовима, наћи свога спаситеља. Ја сам војник који је положио заклетву верности своме Краљу и својој Отаџбини. Немци су за мене непријатељи и окупатори моје земље. Ја сам готов ако треба да умрем за српски народ, али не и да постанем председник владе која ће, хтела не хтела, извршавати наређења окупатора.

На Недићеву сугестију да се обрате др Александру Цинцар-Марковићу, који је потписао Пакт и који тиме ужива немачко поверење, Аћимовић је одговорио да је Цинцар-Марковић непознат широким народним масама, те према томе нема ни ауторитета, и да само један војник од имена може да нешто учини.

- Обратите се генералу Данилу Калафатовићу. Он је потписао капитулацију војске и нека он сада дође да спроведе у земљи њене одредбе и поврати мир.

Аћимовић је тада рекао да је Калафатовић у Немачкој у заробљеничком логору, да нема ни могућности ни времена да се са њиме разговара, јер је сваки дан судбоносан.

- Земља нам гори под ногама, рекао је председник Комесарске управе, опраштајући се од Недића, видевши да је његов покушај наишао на потпуно одбијање.

*

Од 20. августа стан Милана Недића постао је место правог хаџилука. Његови пријатељи, поштоваоци, познаници, обавештени од чланова Аћимовићеве Комесарске управе о тешким претњама Немаца ако се не успостави ред у земљи и о одбијању Недићевом да дође на чело једне владе која би једина могла да спасе угрожени српски народ, почели су да долазе и да га моле да се прими тога положаја, јер он једини може да отклони тешке опасности које се надносе над судбином српског народа. Тако је тих дана Недић примио једну за другом више десетина најистакнутијих личности Београда, међу којима су били: председник Српске академије наука, др Александар Белић (који је 1945. био Титов кандидат за једног од тројице намесника), председник Индустријске коморе, Влада Илић и потпредседник коморе Влада Теокаревић, више чланова Аћимовићеве Комесарске владе, бивши министри Коста Кумануди, др Лаза Марковић, др Александар Цинцар-Марковић, др Велизар Јанковић, Момчило Јанковић. Долазиле су чак и делегације појединих установа и савеза, као представници Управе српског задругарства и Српског црвеног крста.

На све њихове молбе Недићев одговор је био увек исти:

- Не. Ја сам војник, а образовање владе је ствар политичара.

Два дана после прве посете, Аћимовић је поново замолио преко телефона Недића да га прими заједно са једним Немцем, који је - како је он рекао - пријатељ Срба и кога и генерал Недић познаје.

То је био Кронхолц, ранији аустријски генерални конзул у Београду, и који је после Аншлуса Аустрије остао у Београду као представник великог транспортног предузећа Шенкер. Од самог почетка окупације он је код немачких власти употребљаван као експерт за српско питање, јер је толико година живео у Србији и добро је говорио српски. Није искључено и чак је вероватно да је био и пре рата у њиховој служби.

Кронхолц је дошавши са Аћимовићем обавестио одмах Недића да је Хитлер наредио да се устанак у Србији угуши најдрастичнијим мерама,

па ако буде потребно и уништењем целог њеног становништва. Немачка војска заузета на источном фронту није хтела да за ту акцију одваја нове јединице, већ је за то донето решење да се користе обилно немачки балкански савезници чије су оружане снаге биле способне за такву акцију. Само стварање једне ауторитативне српске владе, која би могла сама да обезбеди ред и мир на свом подручју, могло би да задржи вођу Немачког Рајха да не нареди да се пређе на извршење ове акције за коју су сви планови били израђени и све припреме довршене.

Кронхолц је још додао да су немачке окупационе власти, познавајући војничке врлине Недићеве, прихватили предлог Аћимовићеве Комесарске управе, као и жеље многих истакнутих личности из Београда, у које они имају поверење, да би се њему поверила та судбоносна мисија.

- Ја не долазим да од вас захтевам ма какав одговор, већ хоћу да вас обавестим да војни заповедник Србије генерал Данкелман, стојећи пред извршењем примљених директива у погледу ваше земље и вашег народа, желео би да вас прими и да вам као војник војнику изложи ситуацију у којој се налази Србија данас, као и ону у коју ће доћи сутра ако се са српске стране не начине највећи напори да се катастрофа спречи. Упознати са најмеродавнијег места о свему, ви ћете тада одлучити како ви то за најбоље нађете.

Ове понављане претње које су се као црни уништавајући облаци надносили над Србијом унеле су пометњу и немир у Недићеву душу и он је почео да осећа бојазан да његова упорна одбијања не навуку какву тешку несрећу српском народу, јер је добро знао да је Хитлер у своме бесу био способан за најстраховитије одлуке.

Говорио ми је, после образовања владе и првих тешкоћа и невоља на које је одмах наишао:

- Све ове ноћи провео сам бесане. Тешка мора била се наднела над српским народом и сваки дан доносио ми је један нов доказ да нам се спрема уништење какво историја није забележила. Увек сам се питао шта да радим? Где је моја дужност? Могу ти сада рећи да сам после пропасти земље, а нарочито после Душкове погибије био одлучио да умрем од своје руке. Живот је за мене изгубио сваку вредност. И баш у тим данима, које сам мислио да ће бити моји последњи, ставили су ме на муке, тражећи од мене да учиним оно што ми је мрско. Али када сам видео шта се спрема српском народу, да му усташе, Мађари, Бугари и Арнаути грло прережу, онда сам одлучио да поднесем и највећу жртву. Нека само српски народ живи, а шта је важно шта је за то један човек жртвовао.

Сазнање да уистину смртна опасност предстоји српском народу, учинило је да је Недић примио позив који му је Кронхолц учинио усмено и

сутра дан је отишао до војног заповедника Србије, генерала Данкелмана.

*

Колико избегличка влада у Лондону није имала појма шта се догађа у земљи у тим судбоносним данима по опстанак српског народа, видело се из говора који је преко Бибисија одржао 22. августа 1941. тадашњи подпредседник Симовићеве владе, Слободан Јовановић. Као свирепа иронија звониле су његове речи о државном јединству у доба раскомадаие државе, о слози Срба, Хрвата и Словенаца у данима када су све реке Југославије ваљале лешеве унакажених и на мукама уморених српских људи, жена и деце. Место крика за спасавање српског народа, угроженог у свом биолошком опстанку, место жигосања злочина и злочинаца и примењивања средстава којима би усташама страх у кости био утеран и која би пресекла покоље, из Лондона су се чула државноправна расматрања као на некој свечаној академији, а која су тако лажно звонила у тренутку ужаса који се наднео над земљом утонулој у људској крви која је шибала на сваком њеном крају потоцима.

„Југославија, заједничка држава Срба, Хрвата и Словенаца, јесте леп пример како се између огранака великог словенског стабла може и поред њихових међусобних разлика остварити државно јединство...

„Срби, Хрвати и Словенци могли су се, на очигледан начин, уверити да само у њиховој слози лежи спас...

„Српска слобода у обновљеној Југославији, учвршћена словенском солидарношћу, уједначена међународном правдом, то је узвишени циљ за који се боре и страдају они Срби, који се налазе ван земље, одвојени од својих породица, огњишта, и Срби који су остали у земљи под туђинским господарством и тлачењем. Нека би и једнима и другима служило на утеху и охрабрење што је тај циљ, за који се боре и страдају доиста вредан највећих страдања".

Баш у тим данима позвао ме је код себе мој пријатељ, књижевник Миле Павловић-Крпа. Када сам дошао код њега пружио ми је једну хрпу фотографија.

- Мој је стан реквириран и у једној његовој половини станују неки немачки официри. Они су сада дошли из Хрватске и дали су ми те фотографије које су сами начинили. Рекли су ми да су већ две године у рату, да су били у Пољској и на западу али да оваквих ужаса нигде нису имали прилике да виде.

На првој од ових фотографија, на полеђини је писало оловком на немачком језику: „Усташко дело у Бјеловару". На њој је било обухваћено цело једно поље на коме су као снопови смрти били поређани, један до

другог, у десетине редова који су се губили на крајњем видику слике, многе стотине, а можда и више од хиљаду лешева. Од оних који су били у првим редовима види се да је међу побијенима било и жена и деце, мушке и женске, и по груписању мученика могло се закључити да су целе породице ту на месту убијене и изложене као на најужаснију смотру за какву би само један садистички болестан злочинац могао да буде редитељ.

На другим фотографијама где су ти лешеви, или са других места, снимљени из близине могли су се видети и детаљи њиховог језивог мучеништва, лица са ископаним очима, отворене утробе и других детаља од којих ми се и данас, када ово у сећању евоцирам, дах заустављa и ужас ме обузима баш као и тада када сам гледао ова документа страхота почињена од целе једне организације лудака и крвника.

Уздржавам се да дам ма какав коментар о укусности упоређивања, чак стављања на прво место „страдања" чланова Симовићеве владе у Лондону и мучеништва српског народа у земљи утонулог у крв своју и својих најмилијих, благодарећи баш тим истим који су у иностранству „страдали".

Тај говор слушао је и Милан Недић - он ми је то сам рекао - и то је био још један доказ да српски народ, угрожен у своме опстанку, нема ни од куда помоћи да очекује, и да своје спасење мора сам сопственим снагама да нађе.

*

Када је 25. августа 1941., праћен од Кронхолца, који је требао да буде тумач, Недић дошао код генерала Данкелмана, пријем је био коректан, али кратак.

Немачки војни заповедник Србије одмах му је рекао:

- Ви ћете, господине генерале, као војник разумети добро ситуацију коју ћу вам изложити. Немачки Рајх заузет је у овим тренутцима судбоносном битком на Источном фронту. Наше војничко вођство нема ни времена ни воље да са овога бојишта одваја и шаље своје дивизије да би повратиле ред који су озбиљно угрозили ваши сународници нападајући немачку оружану силу и убијајући њене припаднике. Ваши суседи, савезници Немачког Рајха, нису упутили - изузев незнатних изузетака - своје снаге на Источни фронт, те располажу са пуним својим ратним потенцијалом. Он ће зато бити употребљен, по одлуци Вође Рајха, да заведе ред у Србији. Тај план је пред извршењем. Ево вам докумената који вам показују како ће бити примењен.

Генерал Данкелман је пружио Недићу карту Србије испресецану црвеним линијама.

- То је био крвави крст који су ставили на српски народ, рекао је касније Милан Недић.

На карти цела Источна Србија са сливом Западне и Велике Мораве имала је да буде окупирана од бугарских трупа, које су се већ налазиле у више места Источне и Југоисточне Србије. Косово са Топлицом и Куршумлијом имало је да буде поседнуто Арнаутима. Мађарске трупе су имале да запоседну непосредну околину Београда до Смедерева с једне и до Забрежја с друге стране, као и целу Шумадију. Павелићеве усташе су имале да окупирају Мачву, Подриње и Посавину до Колубаре. Београд је једини био изузет и затворен у један црвени круг. Њега су Немци хтели да задрже за себе као седиште целокупног свог војног и административног апарата на Балкану и имали су да га прекрсте у Принц-Еуген Штат (на карти је већ стајало то име), а његово становништво је требало добрим делом да буде узето у таоце и побијено, депортовано у логоре или једноставно истерано са београдске територије.

Са ужасом је Недић гледао ту карту, која му је била доказ да све најављиване мере нису биле само претње за застрашивање, већ да су се налазиле на прагу примене и остварења.

„Умрећеш, Милане Недићу, умрећеш ако треба и десет пута, али ћеш бар дати свој живот за спас свога народа. Нека незналице и неваљалци пљују на твоју част, нека газе по твоме светлом имену, али неће усташе клати и на тлу Србије, и неће се Мађари ширити и по Опленцу, по твоме Орашју, по твоме Крагујевцу".

То је била одлука коју је Милан Недић донео пред картом која је у ствари значила смртну пресуду целокупном српском народу. Тако ми је рекао када смо касније дуго разговарали о тим судбоносним данима.

Вративши карту, Недић је замолио Данкелмана да му да рок од 48 сати да би могао да му достави свој коначни и образложени одговор. Немачки заповедник Србије је примио овај рок размишљања.

Чим се вратио, сав узрујан и потресен, у свој стан, Недић је позвао хитно код себе своје ратне другове и присне пријатеље: армијске генерале Ђуру Докића и Јосифа Костића, са којим је био и побратим. Затим је позвао и свог одличног пријатеља, инжињера Огњена Кузмановића, кога је сматрао као човека савршеног поштења и великог родољуба.

Њима тројици је изнео шта му је немачки генерал саопштио. Сва тројица су одмах одлучно стали на гледиште, да пред оваквом ситуацијом сви обзири отпадају и да Недић мора да прими тај положај са кога може да заустави и спречи катастрофу. Рекли су да му се стављају на расположење да буду „обични војници" под његовом командом.

Ђура Докић је био најодлучнији:

- Ово је последња и најодлучнија битка коју имамо да водимо за спас српског народа. Нека ту паднемо ми сви, али нека српски народ преживи.

Недић је обавестио Аћимовића да сазове конференцију представника свих друштвених група да чује њихово мишљење, јер ће свака његова евентуална акција бити осуђена на неуепех ако нема подршку оних који представљају престоничку елиту. Тако је дошло до оне познате конференције на којој је узело учешћа око 300 најугледнијих београдских грађана, који су сви молили Недића да се прими положаја председника српске владе, а др Александар Белић, понављајући ову молбу је чак и плакао.

Недић им је тада изјавио да он сматра њихове речи као изричну жељу српског народа и да ће примити понуђени положај.

Вративши се са конференције у стан Недић је опет позвао своја три напред поменута пријатеља и са њима је израдио меморандум за немачког војног заповедника, желећи да свој пристанак да постане председник владе у окупираној земљи веже за међународне прописе и за заштиту највиших интереса српског народа. То Недићево писмо од 27. августа 1941. које је истог дана предао Данкелману гласи:

„Војном заповеднику у Србији. - Београд.

„Позват од стране немачких меродавних органа да се изјасним по питању замене досадашње Комесарске управе, једном новом управом, којој бих ја стајао на челу, расмотрио сам целокупни положај, како са гг. комесарима, тако и са истакнутим претставницггма српског народа у Београду, и нашао да се могу примити понуђеног положаја, ако се Војни заповедник изволи сагласити са овим условима рада:

„1. Општи:

1. Да се образује Српска влада, која управља свим пословима државе и народа српског на овој територији, под надзором Војног заповедника у Србији.

2. Да се одобри Српској влади оружана сила, без које се не може обезбедити ред и мир у земљи и то:

а) жандармерија до јачине 10.000 жандарма;

б) потпорне народне јединице формиране и командоване српским старешинама, чија ће се снага - до 30.000 - утврдити стварном потребом Српске владе и одобрењем Војног заповедника у Србији;

в) оружје и оружану спрему за под а) и б) даје Војни заповедник у Србији у потребној количини од заплењеног оружја Југословенске војске.

3. Да се помогне ратним заробљеницима у Немачкој на овај начин:

а) да се лекарским прегледима утврђени као болесни и инвалиди заробљеници пусте кућама у Србију;

б) да се пусте из ропства сви ратни заробљеници старији од 55 година;

в) да се отпусте заробљеници потребни за обнову земље, а за чије лојално држање Влада ће носити пуну одговорност;

г) да се побољша исхрана наших заробљеника у Немачкој слањем потребних намирница из Србије бригом Српске владе.

4. Побољшати досадашње економске и административне границе Србије могућим поседањем дотичних територија немачким трупама.

5. Ефикасно обустављање убијања, пауперизације и прогона Срба под Хрватском, Бугарском и Мађарском.

II. П о с е б н и:

1. Да се дозволи образовање једног политичког савета - Сабора - који би утврдио, објавио и борио се за нове политичке смернице Српског народа.

2. У унутрашњој политици:

а) борба против комунизма у првом реду је ствар српског народа и његове владе; оружана немачка сила потпомаже ово, уколико средства српске владе не буду довољна;

б) у случају саботаже против немачке војске, репресивне мере морају погађати само праве кривце, а никако недужна лица, па зато ове мере предузимати тек по хитном прибављању података код српских власти;

в) с обзиром да је немачка војна сила успоставила Србију, потребно је одобрити државне и националне амблеме.

Подносећи ову представку Војном заповеднику у Србији, циљ ми је да прикажем под којим би се условима могле савладати данашње тешкоће.

У нади да ће војни заповедник у Србији усвојити све ове предлоге, молим да изовли примити уверење мога особитог поштовања.

Армијски генерал, Милан Ђ. Недић"

Требам да додам да је немачка претња о подели Србије између немачких савезника у том тренутку била већ на почетку остварења. Мађарски дунавски монитори налазили су се на савском пристаништу, а један батаљон мађарских хонведа био је већ стигао у Београд и настанио се у Женској гимназији у Краљице Наталије улици.

Генерал Данкелман расмотривши предлоге и захтеве изјавио је лично Недићу да их он у принципу прихвата и сматра за образложене, али да је за дефинитивну одлуку потребно одобрење Берлина и да ће он одмах авионом послати преставку Недићеву у Главни штаб вође Рајха и Министарству спољних послова у Вилхелмштрасе на решења.

Баш овде у немачком министарству спољних послова предлог да генерал Милан Недић образује владу у Србији наишао је на најгори пријем, а фон Рибентроп га је са своје стране одбио. За њега је генерал Недић

био оличење „српског шовинисте", традиционално везаног за Француску и непријатељски расположеног према Немачкој. Фон Рибентроп је у својој ноти упућеној уз објаву рата југословенској влади генерала Симовића 6. априла 1941. изнео оптужбе против владе Цветковићеве да је она спроводила акције „да се Балкан стави у крв и огањ" сарадњом са Енглезима и Французима и у погледу ових последњих немачки министар спољних послова лично је оптуживао и генерала Недића као министра војске и морнарице у тој влади. Он је у тој ноти рекао да такав закључак излази из тајних докумената француског генералштаба, које су немачки војници нашли приликом офанзиве 1940. године у Шарите-сир-Лоар у Француској.

Фон Рибентроп вели да се из тих докумената види да је „од лета 1938. (тј. од образовања владе Цветковић-Мачек у коју је генерал Недић ушао као министар војни, - моја примедба) Југославија водила политику искључиво базирану на сарадњи са Француском и Енглеском и следствено отворено управљену против Немачке".

Немачки министар спољних послова је ту набрајао све случајеве сарадње између југословенске војске од лета 1939. до лета 1940, у вези са француским намерама да образују француски експедициони корпус на Леванту, са којим је југословенска војска требала најтешњије да сарађује. Тако су, по овој ноти, а на основу тих докумената, биле измењене војне мисије између Француске и Југославије у новембру 1939. и у Београд је дошао један официр из штаба генерала Гамлена и у тачци 4 се изрично вели:

„16. априла 1940. француски посланик у Београду имао је састанак са министром војске генералом Недићем поводом успостављања контакта између два генералштаба. Југославија је делигирала у главни штаб врховног команданта француске експедиционе армије на Леванту једног официра за везу, који је био нарочито достојан поверења. Солунском предузећу (тј. намери за стварање једног новог Солунског фронта, - моја примедба) била је осигурана југословенска сарадња:.

Све ово фон Рибентроп није могао да заборави када је био упитан за мишљење о опортуности да се створи српска влада и да се њој стави на чело баш генерал Милан Недић. Али Србија је била у тешком комешању устаничком и војни разлози су превагли над дипломатским. Хитлер је дао одрешене руке немачком војном заповеднику у Србији под условом да се у земљи што пре поврати мир и ред.

Сутрадан, 28. августа, генерал Данкелман је обавестио Недића да је добио телефонско саопштење из Берлина да су његови захтеви прихваћени и да ништа више не стоји на путу образовању његове зладе. Како су се Немци држали у погледу испуњавања ових захтева, то ћу у једном каснијем излагању говорити.

Сматрајући да има немачко обећање, генерал Милан Недић је образовао своју владу 29. августа 1941. и истога дана је представио генералу Данкелману.

Највећа катастрофа била је тренутно отклоњена од српског народа, али су нове велике и често смртне опасности увек се надносиле над њиме.

XVII

ДРАЖА МИХАИЛОВИЋ НЕ ПРИХВАТА НЕДИЋЕВ ПОЗИВ ДА ПРЕНЕСЕ СВОЈУ АКЦИЈУ У БОСНУ

Када сам 3. септембра 1941. дошао у кабинет Недићев, пуковник Милош Масаловић ме је дочекао са једним задовољним осмејком:

- Сада ћеш имати велико изненађење.

Пало ми је одмах у очи да су врата његовог бироа која воде у мали салон-чекаоницу из које се улазило у лични кабинет Недићев, затворена и ако су иначе била увек отворена да би на тај начин они који чекају пријем били под оком.

Масаловић је отворио врата и одједном сам угледао у чекаоници два човека у цивилном оделу који су тихо разговарали. Онај који је седео скоро окренут леђима бацио је у назад свој поглед.

Уистину сам се изненадио када сам видео да је то мој стари познаник и старији друг из војске, коњички мајор Александар Мишић, чије косе су биле сада још сеђе него када сам га видео последњи пут пре рата. Спазивши мене поред Масаловића устао је и пришао ми је. Његово увек румено лице било је насмејано.

- Бре, Кракове, у каквом времену се опет нађомо.

Загрлио ме је и пољубили смо се.

Знао сам већ дуже времена да је он био на Равној Гори шеф штаба код пуковника Драже Михаиловића, који је и становао највише у његовој кући - кући војводе Мишића - у Струганику.

- Од куда ти из шуме па у Београд?

- Миша ће ти то објаснити, одговорио је показујући ми на Масаловића.

Овај други мени непознати човек седео је ћутећи. Мишић видећи да се не знамо преставио ме је:

- И ово је један стари војник, бивши директор „Времена", Краков.

- Знам ја господина Кракова по његовом писању, одговорио је дотле немушни Мишићев сапутник.

Тада је он промумљао своје име од чега сам разумео само: „пуковник".

Тек после када смо остали сами, Масаловић ми је рекао да је то пуковник Павловић, такође официр у штабу Михаиловићевом.

Потом пуковник је остао цело време неми присутни грађанин док је Мишић говорио без престанка:

- Ево чекамо да нас Стари (мислио је на Недића) прими па да видимо шта ћемо добро начинити. Уосталом добро мора да буде. Ти знаш ону нашу стару „Помоз Боже да се Срби сложе". Ето, то је наш програм.

Из Недићевог бироа зазвонило је звонце за Масаловића и овај је одмах позвао Мишића и Павловића да уђу код председника српске владе.

Заинтересован овим доласком првих сарадника Михаиловићевих, решио сам да сачекам да видим какав ће бити даљи развој, а уосталом сам иначе морао да сачекам да видим Недића који је хтео да ми покаже један говор који је спремио.

Питао сам Масаловића како је до овог састанка дошло, али ми је он рекао:

- Сачекај, објаснићу ти све после. Треба да будем на опрези да неко непозван не упадне и не види их. Мислим да ће се ствари добро развијати. Али ти никога ниси овде видео нити ма шта чуо!

Прошао је добар сат и по од како су Дражини изасланици ушли у претседников кабинет, када су се на њему врата отворила и угледао сам их обојицу како излазе. Само за тренутак видео сам Недића како још стоји иза свог великог стола за рад, чекајући да његови гости изађу.

Мишићево лице је сада било још црвеније и сво обасјано изразом задовољства.

- Стари је човек који потпуно разуме ситуацију. Ја сам уверен да смо данас направили добру ствар за наш народ.

Потом док се пуковник Павловић био издвојио да нешто пита Масаловића, Мишић ме је увукао у угао крај прозора додајући:

- Разуме се да бих волео да си дошао код нас, али је добро да си ипак овде поред Старог, он ти је и онако ујак, и овде крај њега можеш корисно радити за општу нашу ствар. Верујем да ће ускоро бити добрих вести.

Пољубио сам се опет са Мишићем, руковао са Павловићем и они су отишли праћени до излаза из „Жуте куће" од мајора Рамшека, Словенца, који је био Масаловићев секретар и тумач у кабинету за немачки.

Чим су они отишли, Масаловић ми је објаснио како је до тога дошло. Тек што је био 29. августа образовао владу, Недић је дао налог своме шефу кабинета да ступи у везу са Дражином подземном командом Београда како би му они дали једног свог курира за Равну Гору који би однео једну хитну поруку Недићеву Михаиловићу. Преко својих другова официра који су били у Дражиној организацији Масаловић је извршио ову

своју мисију и довео је са собом у Недићев кабинет поручника Пипана, мислим Словенца, кога су му у тајној команди Београда препоручили као поузданог човека који је иначе њихов курир за везу са Михаиловићем.

Недић је предао овом официру своје лично писмо за Дражу Михаиловића с налогом да га најхитније достави. Од самог Недића сам касније сазнао да је писмо било кратко и опрезно, јер је постојала опасност да падне у руке било комунистичким партизанима било Немцима. Недић је обавестио Михаиловића о својој одлуци да образује српску владу народног спаса, ради отклањања опасности по опстанак српског народа и да баш та опасност, која није потпуно отклоњена његовим образовањем владе, захтева да њих двоје заједно размотре могућности да се српском народу помогне. Недић је изјавио да он лично својом речју гарантује потпуну безбедност Михаиловићу за његов долазак у Београд, где је у том тренутку једино било могуће састанак одржати.

По ономе што је Мишић рекао Недићу Дража није могао да напусти Равну Гору у том тренутку, већ је зато послао њих двојицу као своје изасланике.

Недић је пре свега упознао Мишића и Павловића о смртној опасности која се била наднела над српским народом и Србијом, за коју су Немци имали намеру да је поделе између усташа, Мађара, Бугара и Арнаута, што је било пресудно да се он прими образовања владе у пркос своје дубоке одвратности према сваком мешању војске и официра у ма какву политику. Али та опасност је остала и после његовог доласка на чело владе, јер је агресивна акција комунистичких партизана могла да компромитује све његове напоре и да учини да се Немци врате на своју првобитну намеру. Зато је он преко њих упутио Дражи овај предлог:

1) У разговорима које је водио са генералом Данкелманом и шефом управног штаба Турнером пре, а и после образовања владе, он је учинио све да их увери да су четници Драже Михаиловића само војници, који су одбили да положе оружје и који се боре у оквиру прописа међународног ратног права, док су комунистички партизани терористи, који никакве ратне законе не признају и да су све свирепости почињене над немачким војницима и напади из заседа њихово дело са планом баш да изазову немачке одмазде, које погађају искључиво мирно и лојално становништво, како би и оно бежало у шуму да се спасе и тиме појачало баш комунистичке редове. Недић је од дана образовања владе почео да ствара своје оружане одреде састављене углавном од војника од заната, активних подофицира, жандарма и граничара и он ће бити у стању да са њима очисти Србију од партизанских група, које и тако нису многобројне, али присуство четничких јединица у близини партизанској, а по некад и њихово заједничко иступање стварају колизију на терену, те Немци сматрају цео народ кривим и врше слепе одмазде, а та мешавина

спречиће и Недићеве одреде да спроведу своју мисију. Зато Недић сматра да је неопходно потребно за ствар српског народа да се Дража Михаиловић одмах и са свим својим одредима пребаци на територију Босне и Херцеговине, да ту организује борбу против усташа, да заштити тамо српски народ од истребљења које врше над њиме Павелићеви кољачи и да организује све тамошње здраве националне народне масе у свој покрет, јер ће то бити једна моћна резерва за општу акцију када за њу дође моменат. За то време Недић ће са својим трупама очистити Србију од комунизма који је највећа опасност за српски народ и у садашњости и још више у будућности, и то баш онда када Немци буду изгубили рат, јер се комунисти не боре за слободу Југославије већ за њено потпадање под Совјете.

2) Да би омогућио издржавање официра и војника у Дражиним одредима, Недић је затражио да му Дража учини предлог колике су му суме новца за то потребне и он ће му их свахог месеца стављати на расположење да четници не би падали на терет становништва које страда од свих шумских људи с једне, а од Немаца с друге стране. То финансирање биће вршено и када он буде у Босни и Херцеговини.

3) Да би Михаиловић могао да са својим одредима са успехом очисти Босну и Херцеговину од усташа, Недић ће му достављати највећу могућу помоћ у оружју и муницији узимајући је од оног наоружања које извуче од Немаца за своје одреде. Исто тако достављаће му и сву другу потребну спрему.

Мишић је са одушевљењем прихватио ове Недићеве предлоге, док је Павловић рекао да ће они све то доставити Михаиловићу и да ће он донети коначну одлуку.

Када сам још истог дана разговарао са Недићем, он је био изванредно добро расположен и пун оптимизма:

- Нека ме само Дража послуша и оде у Босну. Ту треба да буде наш национални бастион и резервоар људске снаге. Треба спасти тамо несрећне Србе које злотвори истребљују, и не дозволити да од њих комунисти створе своју војску, јер очајан човек не пита за политику. А када овде четници не буду ометали моју акцију, за месец дана неће бити више комунистичких партизана у Србији.

Дани су пролазили, ситуација се на терену све више погоршавала, а одговор од Драже Михаиловића није долазио. Недић је постајао све нервознији. Уз то су стизали извештаји да у нападима на немачке мале јединице учествују заједно са комунистичким партизанима и четници.

- Све је томе крив онај несрећни Драгиша Васић и неколико црвених који су се око Драже окупили и гурају свесно у пропаст и њега и цео српски народ, говорио је Недић у тим данима неизвесности када се

графичка линија, која је показивала ситуацију у земљи, пела ка катастрофи.

Како одговор Дражин у опште није дошао, на десет дана после Мишићевог боравка у Београду, Недић је упутио свог новог курира Михаиловићу, позивајући га још једном, да ако не мисли да напусти Србију, бар да координира акцију својих јединица са оном коју Недићеви одреди треба да отпочну и обавестио га је у којим ће крајевима почети своје чишћење, тражећи од њега да уклони одатле своје одреде, ако већ неће да сарађује у непосредној акцији против комуниста којима није циљ борба против Немаца, већ долазак на власт, када за то моменат дође.

Тај курир је био жандармеријски потпуковник Марко Олујић. Да би без сметњи дошао на Равну Гору са њиме је опет пошао поручник Пипан.

Ја сам сазнао за ту Олујићеву мисију тек када је стигла вест да је овај ухваћен од комуниста у Љигу, тако да је Недићево писмо са планом акције пало у руке партизанима, који су одмах Олујића и стрељали. Поручник Пипан је, како је он то тврдио, успео да умакне комунистима. Од људи из тајне београдске организације Михаиловићеве сазнао сам касније да су они осумњичили Пипана да је био у дослуху са комунистима и да је увукао Олујића у партизанску заседу, те су га зато сами дражиновци ликвидирали.

*

По ономе што сам касније са друге стране сазнао, Мишић је у истини био одушевцени бранилац Недићевог предлога, али добар део Дражине околине је дејствовао сасвим негативно, подсећајући га да је њега Недић као министар војни казнио, да један генерал није смео да се прими тога позива да председава владу под окупацијом. Тада је Михаиловић пред целим својим штабом, од кога данас постоји и један жив сведок у емиграцији, лекар штаба на Равној Гори др Борис Митранић, изјавио:

- Истина је да је мене Недић казнио, али ја њега сматрам као доброг Србина и родољуба.

Међутим, ипак је неколико њих наставило да уверава Михаиловића да Недић жели да га уклони са терена у Србији, да би он ту успоставио своју пуну власт, а да баци четничке одреде на „неважни и забачени" босански терен.

За њих је моравско-вардарска долина била пресудна осовина ратишта које је требало држати. На жалост, показало се да су комунисти боље разумели стратегијски, поред националног, значај Босне и Херцеговине и да су доласком тамо створили себи неисцрпне резерве најбољег људског материјала.

У овом схватању значаја Босне и Херцеговине по Српство важна је и једна порука коју је у томе смислу владика Николај, после рушења Жиче од стране немачких казнених експедиција, упутио Дражи Михаиловићу. Он се из порушене Жиче склонио тренутно у Љубостињу и ту је дошао код њега са Равне Горе мајор Палошевић, један од најпознатијих Дражиних команданата, који је остао у манастиру са владиком неколико дана. Када је требао да пође натраг у штаб, опраштајући се од Николаја упитао га је:

- Ја се сада, Преосвећени, враћам на Равну Гору. Имате ли шта да поручите по мени Чичи?

- Имам, једну врло важну поруку, рекао је владика. Кажите Чичи да сам му поручио, да одмах мајора Палошевића пошаље у Босну, да тамо четује и спасава мученички српски народ, јер овде нама у Србији није потребан.

*

Мајор Александар Мишић је имао доста брзо после тога трагичан, али и јуначки крај. У тренутку када су немачке трупе, не обавестивши о томе ништа Недића, опколиле Равну Гору да заробе Михаиловића, Мишић и мајор Флегл једини су били у том тренутку у штабу. Када су пали у руке Немцима, Мишић је изјавио:

- Ја сам пуковник Дража Михаиловић, а ово је мој начелник штаба.

Одушевљени да су заробили шефа покрета отпора, Немци су напустили даље чишћење терена те је тако Дража Михаиловић, који се налазио ту у близини, успео да умакне. Када је Мишићева подвала била откривена, било је касно. Немци су зато стрељали Мишића и Флегла, који су се жртвовали да би спасли свога шефа.

Још пре овог догађаја, када је Дража Михаиловић, супротно Недићевим предлозима, а слушајући налоге из Лондона, где нико појма није имао о ситуацији у земљи, а још мање о комунизму, прихватио сарадњу са комунистичким партизанима, када је два пута имао лично састанак са Титом, када су услед те заједничке акције националиста и комуниста настале страховите немачке казнене експедиције кроз Мачву, Поцерину, Подриње и Шумадију, када је дошло до спаљивања села и градова, до покоља таоца у Крагујевцу и Краљеву, увек сам чуо од Недића као рефрен његово јадиковање:

- Ох, да ме је само Дража послушао и да је прешао у Босну, све би ове несреће и све ове жртве биле избегнуте, али он слуша Лондон и црвене савтнике око себе.

Контакт између Недића и Драже био је прекинут, али идеја Недићева да по сваку цену треба спасти српске националне снаге, које само удру-

жене могу да сачувају српски народ од непријатељског истребљења и комунистичког завлађивања, остала је и даље да буде водиља његове политике.

Преко својих команданата одреда, преко људи из народа који су свакодневно долазили у његов кабинет, преко изасланика Недић је наставио да врши своју акцију уразумљавања и врбовања, да поједине одреде Михаиловићевих четника ангажује у заједничку борбу против комуниста, достављајући им оружје, муницију и опрему, нарочито обућу, као и новац.

*

Али Недић је желео не само да укопча четнике у акцију за спасавање српског народа, него је хтео да спасе и ону омладину, која је непознавајући суштину комунизма била пошла у партизанске редове. Овде је нарочито хтео да утиче на сеоску омладину и њој је баш упутио своју познату „посланицу српској омладини" када је 10. септембра 1941. одржао преко радија свој говор у коме је рекао:

„Омладино наша, децо славних предака, синови Отацбине наше...

Вратите се здравом разуму, српском разуму. Уставите се. Стојте. Не у провалију, не у бездан у који гурате и себе и народ свој. Није српски народ то заслужио од вас. Ма како да су паклени туђински утицаји који су вам душу разорили, или су вам срце отровали, који су вам ум помутили, ипак сте ви синови народа српског, покривени старом славом српском. И у данашњем сумраку блиста она јаче него што је то светлост пожара, којим, гурнути туђином, ви палите своју сопствену кућу, којим заблудели и избезумљени, желите да спалите свој сопствени народ ...

Децо моја,

Не трујте се пићем из отровног туђег брлога: напајајте се чистом водом из извора српске народне свести... Ту, ако само погледате, ако само духом својим захватите, наћи ћете дела својих отаца и задрхтаће вам срце тим откровењем од радости, поноса и страха. Страха, јер ћете тек у томе тренутку открити и разумети какав је кобан био пут на који су хтеле зле силе да вас баце, да униште вас и народ ваш... То није пут јунаштва, јер јунаштва нема без витештва. На томе путу нема победе. То је пут који води само на згариште и гробље. Неславна зграишта и неславна гробља...

Крваве ране Србије. Да ли вас оне боле, омладино српска? ..."

Када ми је два дана пре говора, овај показао, Недић ми је рекао:

- Читаву ову ноћ нисам спавао и писао сам ово не мастилом већ крвљу својом не би ли ме омладина српска, јер у њу верујем, разумела... Њу хоћу да спасем, јер је у њој наша будућност.

XVIII

„НОВА СРПСКА ВЛАДА НЕ ЗАДОВОЉАВА" - ИЗВЕШТАВА МАРШАЛ ЛИСТ ХИТЛЕРА

Први посао Недићеве владе је био формирање оружане снаге. У тим тренуцима жандармерија, на коју комесарска управа није много полагала пажње, деморалисана нападима комунистичких партизана, скоро је престала да постоји. Жандарми су напуштали своје усамљене и забачене станисе у којима их је чекала смрт од свију и свакога, неки су се придружавали четницима пуковника Михаиловића, други су бежали или својим кућама или долазили у Београд. У тренутку када је Недић дошао на власт није постојала никаква легална српска заштитна јединица, осим тих последњих преостатака жандармерије.

Недић је одмах створио у својој влади једну врсту војног савета, коме је он председавао, а у коме су били његови ратни другови армијски генерали Ђура Докић, прослављени и од народа опевани јунак са Прилепа и многих других бојишта и Јосиф Костић, који је био лични пријатељ Краља Александра. Делимично, нарочито у почетку, у том војном комитету био је и генерал Панта Драшкић, до рата канцелар Краљевих ордена, министар рада у Недићевој влади, чије је присуство требало да буде доказ Недићеве лојалности према Круни. Нешто доцније ту је узимао учешћа и начелник војног одељења Председништва владе дивизијски генерал Александар Стојановић, ранији помоћник Недићев када је овај био министар војни.

Највећим делом од подофицира, који нису били одведени у заробљеништво, делом од преосталих жандарма који су се затекли у Београду, почело је журно образовање те прве, такозване „Недићеве војске". Требало је радити брзо, а снаге су биле незнатне.

*

Девети дан после образовања Недићеве владе био је 6. септембар, рођендан Краља Петра II. Суверен Југославије, који се налазио у изгнанству, у Лондону, одржао је овог дана преко Колумбиа Бродкестинг Систем овај говор упућен народу у земљи:

„Иако сам далеко од своје љубљене земље и одвојен од свога народа, ја сам са вама увек срцем и душом и из дана у дан, примајући одјеке вашег беспримерног страдања, делим ваш бол са вама. Нећу имати мира доклегод буде трајало ваше трпљење и доклегод не будете добилі задовољење и праведну награду за ваше данашње патње.

Светска криза захватила је као вихор Југославију и нанела нам боли и подношења, али истовремено је неразлучиво сјединила Краља и народ...

Стално сам надахнут примером својих славних предака који су иза себе оставили светле успомене као вође великих народних покрета. Следујући њиховом примеру, који је показао како народна снага даје слободан живот, решен сам да радим у сагласности са својим народом. То саглашавање има да се изрази у потпуној демократској владавини...

У овом тренутку сви наши напори морају бити упућени једном циљу: ослободити земљу што је могуће пре уз помоћ моћних савезника и велике америчке демократије ...

Верујем и уздам се да ће Бог благословити нашу борбу за ослобођење и да ће из свих искушења Југославија изаћи јача него икад, да ће бити поштована од других земаља, учвршћена у својим границама и у сагласности са жељама и потребама нашег родољубивог и мирољубивог сељачког народа. Мој главни смер је да народ у Југославији живи у миру, слободан и независан са једнакошћу права, у социјалној правди и постижући у пуној мери своје културне тежње и своје племените човечанске осећаје..."

Баш овог 6. септембра 1941, на Бањици, у присуству генерала Панте Драшкића, министра рада у Недићевој влади и помоћника министра унутрашњих дела Цеке Ђорђевића, као и већег броја официра извршено је свечано формирање осам војничких јединица, које су добиле назив „српски оружани одреди". Њихови команданти били су виши официри, потпуковници или пуковници, док су сви њихови помоћници - са изузетком 5. одреда - били жандармеријски виши официри.

Један од ових команданата, један елитни жандрмеријски официр, мајор И. Р. Р., који је био у штабу жандармерије, а овог дана дошо да буде помоћник једног оружаног одреда, вели поводом тог формирања:

„Овај 6. септембар 1941. је у ствари први дан грађанског рата у Србији".

Јер дотле није било сукоба између припадника Михаиловићевих и комуниста с једне стране, а није постојала никаква већа оружана јединица цивилне власти у Србији.

Већ од првог дана оснивања ових одреда, који су одмах са Бањице упућени на терен, оцртао се какав ће бити њихов став на терену у пог-

леду комунистичких партизана, које су имали да гоне и разбијају, и одреда Драже Михаиловића са којима им је наређено да сарађују.

Командант жандармерије, генерал Стеван Радовановић, упутио је, сутрадан по формирању одреда, свима командантима наређење IV Ј.Б.Рр. 194 од 7. септембра 1941. које је гласило:

„Комунистичко-бандитска разбојничка акција на територији Србије, а нарочито у њеним северо-западним крајевима, појачава се у толикој мери да је јавна безбедност у тим крајевима постала јако угрожена. Нападају на државна надлештва као жандармеријске станице, срезове, пореске управе, општине, па затим приватне својине, убиства невиних грађана, свакодневне су појаве. Овом злу мора се стати на пут како у интересу садашњице српског народа тако још више у интересу његове будућности...

Влада армијског генерала г. Недића решила је да најодлучније и енергично стане на пут разорној акцији деструктивних елемената и поврати у земљи ред и мир. Да би постигла овај циљ употребиће се најрадикалнија средства... На снагу се ставља ратно војно законодавство..."

Даље се у наређењу вели да је у томе циљу да се појача борба против комунистичких партизана извршено формирање осам одреда који су сви добили своје зоне дојствовања, које су овде прецизиране. И ту одређујући те зоне дејства за одреде I, II и III, сви у Западној Србији, вели се изрично:

„Када сва три одреда буду стигла на линију Зворник-Крупањ-Ваљево-Мионица, ухватиће везу са четничким одредима који су под командом генералштабног пуковника г. Драже Михаиловића на тој линији и сачекаће наређења за продужење дејства".

Потом се у овом врло опширном наређењу које предвиђа све детаље акције на терену вели:

„Сарадња са четницима и омладином покрета „Збор" треба да буде најтешња. Сарадња са њима састоји се у следећем:

Сви четници и омладинци који дејствују иа територији одреда потчињени су команданту одреда. Командант одреда је тај који ће наређивати све што треба да се ради на терену, а његова наређења има да извршују сви четници и омладинци.

Исхрана четника и омладинских оделења биће заједно са одредом..."

Ово наређење је било издато онда када је Недић после одласка Дражиних делегата чврсто веровао у спровођење заједничке акције против комуниста, те су и сви његови одреди добили таква упуства. С друге стране у том тренутку још нису постојали добровољачки одреди, формирани од стране „Збора", али је Димитрије Љотић изјавио Недићу да је послао упутства свима својим организацијама да сви омладинци

његовог покрета сарађују у сваком погледу са Недићевим оружаним одредима.

*

Између ових првих осам команданата српских оружаних одреда налазио се и један необичан официр, ванредно храбар, који је касније нанео најтеже ударце комунистичким партизанима, кога су Немци осудили на смрт, а комунисти га погубили.

Тај модерни кондотијер био је пуковник Љуба Бабић. У осталом то није било његово рођено име. Он је био чисти пруски племић, који је пре првог светског рата служио у аустро-угарској војсци и случајност је хтела да његов гарнизон буде негде у Босни - мислим у Бањој Луци. У додиру са тамошњим Србима он их је тако заволео да се кретао само у друштву босанских Срба. Најзад се и заљубио у једну лепу младу Српкињу, њом се оженио и усред рата оног 1914-18, он се осећао више Србином него Немцем. Пребегао је у Србију и постао добровољац у српској војсци и истакао се као храбар официр на Солунском фронту. Да би избрисао сваки немачки траг, прешао је у православље и прекрстио се у Љубу Бабића. Од његове прошлости једва да је остало у његовом српском говору један сасвим лаки немачки нагласак, какав је имао генерал Павле Јуришић - Штурм, и који је по мало подсећао да он није био рођени Шумадинац, па ни Босанац, што је хтео да буде.

Њега је Недић поставио на чело једног од тих првих својих одреда и он је касније потпуно уништио партизане у целом пожаревачком крају и Хомољу где су они у јесен 1941. несметано владали.

Иако су ови догађаји били много касније, и не долазе у овај временски период о коме сада говорим, задржаћу се само кратко на његовој чудној и трагичној судбини. За велике успехе постигнуте у многобројним борбама против партизана, почетком 1942. Недић га је произвео у чин бригадног генерала. Сав сретан дошао је у Београд да наручи генералску униформу и са њоме се појавио у Недићевом кабинету да се захвали на добијеном чину. Али то унапређење је почетак његове пропасти, јер је произвело многе зависти и љубоморе, и једна или више денунцијација Гестапоу открише су да је генерал Недићеве војске Љуба Бабић, дезертер за време рата из царске аустро-угарске армије и да је он Немац. Како се Трећи Рајх Хитлеров сматрао наследником Хабсбуршке империје, немачка тајна полиција ухапсила је овог Недићевог елитног команданта, извели су га пред немачки војни суд који му је био изрекао смртну пресуду за дезертерство извршено пре 25 година. Само у последњем тренутку једна изванредно драматична и крајње одлучна интервенција Недићева, који је оптужио немачке власти да оне својим, српском народу

несхватљивим, поступцима највише доприносе ширењу комунизма, спасла је живот Бабићу и његова смртна казна била је замењена слањем у казнени заробљенички логор, мислим у Пољској. Када су 1945. совјетске трупе упале у овај логор и извршиле контролу ко се све ту налазио, већ су имале захтев комунистичке Југославије да јој се генерал Бабић изручи као ратни злочинац. Једним тајним суђењем Бабић је био у Југославији поново осуђен на смрт и овог пута стрељан.

*

Ово образовање првих осам српских оружаних одреда - који се већ са Бањице упућени на терен - док је са своје стране „Збор" почео да формира своје елитне добровољачке антикомунистичке јединице, стигло је у прави час, јер је хаос у Србији постајао све већи, а одмазде све свирепије. У току тих борби почетком септембра против комунистичких партизана и четника, Немци су увели у акцију једну ескадрилу „Штука" које су тукле Лозницу и Ковиљачу, које су прелазиле из руке у руку и биле повремено четничке. партизанске и немачке.

У Председништво владе су непрекидно стизали извештаји о палењу и разарању многих српских села од немачких казнених експедиција и о стрељању или вешању њиховог становништва.

Поред многих других места партизани су у тим данима били заузели Свилајнац и први поход „Недићеве војске" био је на Раљу, где су се такође комунисти били учврстили, и потом на ову варошицу. Само дан по своме формирању, 7. септембра, Недићев седми „српски оружани одред" је повратио Свилајнац и нагнао партизане у бекство. Али су се зато у Посавини, Мачви, Шумадији, Подрињу множили напади партизана и четника на немачке јединице.

Ова акција је доводила до беснила немачке највише представнике у Србији и скоро свакодневно тих првих септембарских дана Недић је био позиван било од шефа управног штаба Турнера, било код војног заповедника Србије генерала Данкелмана, који су га упозоравали на најтеже и најдраматичније последице које ће изазвати то трајање устаничке акције.

Тако 5. септембра 1941. заповедник немачке оружане силе на Југоистоку, генерал-фелдмаршал Лист је издао под Бр. 1857/41, врло поверљиво, наређење свима командантима какве ће све мере предузети за „угушење српског устаничког покрета". У тачци 2, под ф) у том наређењу се вели ово:

„Безобзирне и неодложне мере против устаника, њихових помагача и сродника (вешање, палење њихових насеља, повећање броја талаца, депортирање родбине у концентрационе логоре итд).

г) Оштар надзор над српском жандармеријом. Пасивно држање, на пр. кад допусти да буде разоружана без сопствених губитака, има се одмах оштро казнити!"

Маршал Лист је сматрао да је већ само образовање Недићеве владе требало аутоматски да донесе смирење у Србији, или бар да умањи ако не акцију комунистичких партизана, а оно бар четника.

На дан 13. еептембра 1941. фелдмаршал Лист је упутио немачкој Врховној команди - где је био Хитлеров Главни стан - поверљиви телеграм у коме је рекао, између осталог:

„У знемиравајући развој опште ситуације у Србији захтева енергичне мере.

„Према извештају заповедника Србије и нова српска влада не задовољава. Српска жандармерија је у све већој мери непоузданија..."

Фелдмаршал Лист је у томе телеграму тражио да се постави генерал пешадије Беме, за кога каже да је „одличан познавалац прилика на Балкану" за командујућег генерала XVIII армијског корпуса, кога је требало ојачати једном тенковском дивизијом и који би имао да рашчишћава Србију.

Пред оваквим драматичним развојем догађаја у земљи и пред све већим опасностима по српски народ, Недић је чинио напоре на све стране: хитао је да формира трупе, чија би акција против комуниста учинила непотребним немачке „казнене експедиције", трудио се да психолошки утиче на српско становништво да не појачава хаос који повлачи неминовно одмазде окупатора, и, најзад, још највише је имао да умирује и ублажује Немце, да их позива на стпљење, јер се за недељу и десет дана, без трупа, без средстава не може повратити одједном ред у земљи која је већ сва у пламену.

Да би с једне стране умирио Немце, а с друге да би утицао да се утишају акције које у том тренутку у крајњој линији погађају највише и најболније само српско становништво, на дан 15. септембра - као да је слутио шта ће два дана касније доћи - Недић је упутио преко радија своју „ПОСЛЕДЊУ ОПОМЕНУ СРПСКОМ НАРОДУ".

У тој својој посланици, док су слушаоци могли да чују како његов глас дрхти од узбуђења и очајање, Недић је, између осталог рекао:

„Србија се у овом тренутку налази на прагу грађанског рата. Приберите се и схватите сву величину опасности које нам прете. Њихове претешке последице сносиће и они који их желе и они који се против њих боре, и они који су криви и они који су прави...

Срби, желите ли ви себи и својој деци ту безумну, непотребну пропаст? Желите ли да се затре српско племе?...

...Тешко нашем народу ако окупаторским властима буде потребно да нам још једном докажу како, и поред рата на истоку, имају и сувише

слободних снага да нас умире. Они који су изазвали рат од шестог априла имали су авионе да су чак и са својим породицама могли да побегну. Не знамо како и где би се спасао ма ко од оних који данас воде своје крваве чете по нашим шумама. Али знамо несумњиво да би под ударцима тенкова, топова и авиона казнене експедиције, били уништени многи српски градови и села и да би Србија била претворена у згариште и пустош.

Браћо Срби,

Зар вам се у данашњим данима може отворениje и јасније рећи истина? Зар ће и после овога бити потребно да се упитамо да ли није уопште помућен здрави разум српског народа?...

... Дубоко верујемо да је наш највећи национални задатак да спасемо од уништења језгро српског народа, да му омогућимо да на миру дочека крај овог страшног рата у коме велике силе воде борбу на живот и смрт, и да бар тако дочекамо дан ослобођења, када крај овога рата нисмо умели да дочекамо у својој слободној великој домовини. Само тако одговорићемо заклетви коју смо дали Краљу и Отаџбини.

Али испуњење овог светог задатка зависи искључиво од разумевања и одзива нашег народа. Ми позивамо сваког без разлике да испуни своју дужност према Отаџбини и према нацији ...

Чујте наш позив, чујте наш крик за спас Српства. Чујте и похитајте јер су часови скупи, и сутра ваш одзив може већ касно стићи.

Обраћамо се и вама, грешници, верујући да је и међу вама већина само заблудела. Дођите свести. Оставите шуму, пушку и бомбу. Вратите се породици и дому своме. Оставите велике и силне, нек се они међу собом објашњавају и спразумевају, не мешајте се у туђе рачуне.

*

Баш овога јутра 15. септембра био сам код самог Недића који ми је говорио о овој својој посланици коју је то вече имао да објави лично преко радија:

- Поново се спремају тешке несреће српском народу. Последњих дана непрекидно ми сви Немци понављају да њихов Фирер спрема страшне мере против Срба ако се мир одмах не поврати. Они прете да ће Србија запливати у крви и пожару. А шта ја могу да урадим? Немци сами коче да што пре спремим и наоружам своје одреде да бих ја јурио комунисте, а не да они убијају све Србе од реда. Дражa не схвата колико је судбински неопходно да координирамо наше акције, не да тиме чинимо мило Лондону или Москви, већ да обоје служимо само и искључиво српском народу. Наши људи, нарочито ова наша чаршија, залуђени пропагандом Радио Лондона и још више пропагандом од уста до уста, не

схватају да им је ум за морем, енглеским или руским морем, али да им је смрт ту за вратом. И мени не остаје друго оружје него моје речи. Ако их бар наши људи схвате! Опет сам седео две ноћи и срочио ово не би ли их тешка стварност уразумила. А и ту су ме Немци мрцварили. Када сам им ово јуче поднео на контролу, муке сам имао да задржим ово о Краљу и ослобођењу. Неће да чују ни за једно ни за друго. Морао сам да се преврћем као пеливан да им докажем да ослобођење од ових чуда у којима живимо мора доћи па ма ко добио овај рат. А за Краља сам се још више носио са њима. Понављао сам им, по не знам који пут, да се комунисти боре у првом реду против монархије и предратног поретка у Југославији, да би они једнога дана узели власт, и да борба против њих, окупатора, долази тек на друго место. Рекао сам им да ми немамо другу заставу да истакнемо на супрот московске црвене заставе него нашу краљевску. Али како наш народ каже они имају „четвртасту главу" и тешко разумеју и успео сам ово да прогурам само тако што сам им одлучно рекао да ако изоставе та два дела да онда нећу говорити.

*

Други дан по овом одржаном Недићевом говору, 17. септембра 1941, дошао сам као и обично пре подне у Недићев кабинет да видим шта се догађа и да ли сам шта председнику потребан. Али нисам имао времена да ма какво питање поставим. Већ кад сам отворио врата затекао сам мога пријатеља и ратног друга пуковника Масаловића са лицем црвеним и скоро избезумљеним погледом у очима. Махао је рукама на мене да нисам знао да ли ме тера или ме зове ближе себи. Било је ово друго. Његов глас је био пригушен од узбуђења када ми је место било каквог другог увода, показујући на велики лустер који је висио у средини његове канцеларије, рекао:

- Када сутра ујутру дођеш овде, вероватно ћеш ме наћи да ту висим.

И ако је он волео често да се шали, овог пута његово велико узбуђење сведочило ми је о пуној озбиљности речи.

- Шта то треба да значи?

- То треба да значи да, можда, ни ти сутра нећеш бити у могућности да дођеш да видиш да ли сам још жив.

Иако ми је толико пута поверавао најтајније ствари, и између нас владало најпотпуније поверење, сада је само махао рукама:

- Ништа ти не могу рећи јер коначно ни сам много шта не знам, јер се све дешава баш у овом тренутку, можда целог овог дана, али се спрема једна судбоносна ноћ... Осим, ако је твој ујак не успе да отклони. Он је од јутрос већ по други пут отишао код Немаца да спасава што се може спасти ...

XIX

КАДА ЈЕ БЕОГРАД ТРЕБАО БИТИ УНИШТЕН

Када сам у јутро 18. септембра 1941. дошао у кабинет генерала Недића, мој пријатељ пуковник Милош Масаловић није висио о лустеру, како је дан раније то предвиђао, али је његово дуго лице, све урезано дубоким цртама, било намрачено и озбиљно.

Да га разведрим ја сам, смејући се, показао му на таваницу и учинио један покрет рукама које су питале место речи.

- Несрећа која се била наднела јуче над Београдом отклоњена је само благодарећи твоме ујаку који је као стена одолео свим ударима. Али тешки дани тек сада долазе.

Генерал Милан Недић је 17. септембра спасао све што се могло спасти. И сутра дан, када сам ја дошао у кабинет, био је претрпан бригама с једне стране, а акцијама с друге, тако да га овог пута нисам ни видео. Али следећих дана сам сазнао од њега шта је се све одиграло, а касније сам имао у рукама и документа која су осветљавала и објашњавала ове догађаје.

У јутро 17. септембра шеф управног штаба Турнер позвао је генерала Недића ради једног хитног и изванредно важног саопштења. Када је председник српске владе дошао код њега са својим тумачем, - јер он није знао немачки - Турнер му је саопштио да је акција националистичких - Дражиних - и комунистичких партизана у толикој мери огорчила и разјарила њиховог Фирера да је овај коначно одлучио да са изузетним мерама, које још нигде у окупираним земљама нису примењене, и не обзирући се на последице које ће оне имати на целокупно становништво, угуши устанак у Србији. У томе погледу немачки Војни заповедник у Србији добио је од начелника штаба немачкв Врховне команде, фелдмаршала Кајтела наредбу бр. 888/41 од 16. септембра - дакле само дан раније и коју је један курир Врховне команде донео авионом у Београд. У тој наредби су били налози која средства да се употребе да се угуши по сваку цену устанак, који је Хитлер сматрао комунистичким без обзира ко га води. Да би обавестио генерала Недића какве ће бити последице ове страшне наредбе Турнер му је прочитао оне делове који су се односили у главноме на мере одмазде које ће се предузети у Србији. Треба напоменути да је та наредба била један доказ против Кајтела на суђењу

у Нирнбергу о томе да је он лично наређивао ратне злочине због чега је и осуђен на смрт и обешен.

У тој наредби се вели:

2. Досадашње мере предузете за сузбијање тог општег комунистичког покрета показале су се недовољним.

Вођа је сада наредио да треба свуда применити најоштрије мере, како би се покрет угушио у најкраћем року.

Само на тај начин, који се увек успешно примењивао у историји подизања моћи великих народа, може се поново успоставити мир.

3. При томе се има поступити према овим директивама:

а) Сваки акт уперен против немачке окупационе војне силе, без обзира на ближе околности појединих случајева, мора се свести на то да је комунистичког порекла.

б) Да би се немири угушили у зачетку, морају се при првој појави без одлагања применити најоштрије мере, да се на тај начин силом спроведе ауторитет окупационе власти и спречи даље ширење. При томе имати у виду да један човечији живот у тим земљама често не вреди ништа и да се застрашавајуће дејство може постићи само необичном свирепошћу. Као одмазда за живот једног немачког војника мора се у тим случајевима узети као опште правило, да одговора смртна казна 50-100 комуниста. Начин извршења смртне казне мора још појачати застрашавајући ефекат".

Потом је Турнер додао да се српске оружане снаге неће употребљавати за извршење одмазда већ да ће то бити искључиво домен немачке оружане силе, при чему се никаква интервенција српских власти неће примити.

То је био онај део Кајтелове наредбе, који Турнер није прочитао Недићу, а који је гласио:

„д) Домаће оружане снаге начелно се неће моћи употребљавати при спровођењу оваквих насилних мера. Њихово ојачавање повећава опасност за сопствене трупе, те од тога одустати."

Али то није било све што је Недић још имао да чује. Турнер га је још обавестио да је Хитлер лично наредио заповеднику немачке оружане силе на Југо-Истоку маршалу Листу да се у акцији угушења устанка у Србији могу употребити и усташе.

То је било поверљиво наређење „Вође и Врховног заповедника оружане силе ОКВ Бр. 44.1538/41" упућено 16. септембра са личним Хитлеровим потписом и у коме се поред сталих мера наређених за борбу против устанка у Србији изрично наводила и ова:

„Употреба хрватских снага у хрватско-српском граничном простору одобрена је од стране хрватске еладе и према томе оне се могу користити."

Немачки шеф управног штаба је, после свих ових најављених застрашујућих мера саопштио Недићу да ће за неки дан целокупну војну власту Србији преузети један нови командујући генерал, који ће добити најшира овлашћења и пуну извршну власт без икаквих ограничења и да ће он имати да спроведе ове мере. То је био командант XVIII армијског корпуса, пешадијски генерал Беме.

Када ми је Недић говорио о овоме своме тешком дану додао је:

- Ја знам за страхоте и мучења које Гестапо употребљава према онима које хоће да натера да говоре. Али сам овде лично преживео да су ме ови други Немци, који нису гестаповци, ставили као на чекрк на такве тешке душевне муке само да би ме натерали да ћутим пред њиховим неделима. Али су ипак чули моју реч која их је растрезнила.

Јер после свих ових саопштавања мера одмазда које ће се вршити над српским народом, Турнер је још саопштио Недићу да по упутствима која је добио са највишег места немачка војна сила неће само вршити репресалије по селима и варошицама где се обављају напади на припаднике немачке војске, и где ма какав застрашавајући пример дат има само локално дејство, већ да ће ударити заверу у главу. За Хитлера, за немачку Врховну команду и за немачке власти у Србији очигледно је да је централа устанка не у планинама већ у самом Београду, у коме је и скована завера која је довела до самог рата. Зато ће најефикаснији ударац устанку бити нанет када буде обезглављен акцијом масовног чишћења и одмазде у самом Београду.

По ономе што је тада Турнер рекао Недићу Немци су били одлучили да већ те ноћи предузму рацију највећих размера узимајући из самог Београда 50.000 таоца, при чему би били похапшени сви представници јавног живота у Београлу и сви интелектуалци без разлике. Ови таоци имали су да изводе на стрељање по стопи сто за једног за сваки извршени непријатељски акт према немачкој оружаној сили, ма где се он десио у Србији. За време ове рације Београд је требао да буде опкољен густим кордоном немачких трупа, које би затвориле све излазе из њега, а борна кола која су имала да прате акцију полиције имала би задатак да сравне не само центре отпора, ако се покажу, већ и целе квартове.

Додајем овде још једну немачку претњу, коју је нешто касније лично изнео Недићу армијски генерал Лер, који је био позвао председника српске владе да му саопшти да ће он, по наредби Фирера, ако се не престане са саботажама, наредити да се из Београда евакуишу све немачке установе и сви Немци и странци који се у њему налазе, да ће онда опколити варош густим појасем трупа са артиљеријом и тенковима и да ће тада „Штуке" сравнити варош тешким бомбама до темеља, да доврше ону започету, а неспроведену казну од 6. априла 1941. Овај

генерал Лер није сравнио Београд, али је он обешен у њему као ратни злочинац шест година касније.

На ово саопштење Турнерово да ће се можда већ те ноћи прећи на узимање половине одраслог мушког становништва Београда за таоце. Недић сав узбуђен одговорио је са таквом одлучношћу да је шеф управног штаба остао запрепашћен.

- Ако ви те мере које сте ми сада саопштили доиста намеравате да предузмете још ове ноћи, онда изволите почети прво са мном и са члановима моје владе. Нас прво похапсите и нас стрељајте, јер ће то доиста бити јединствени застрашавајући пример. Али ако пређете безобзирно преко овог мог упозорења и молбе, јер сам се ја примио овога мога положаја да спасавам, а не да уништавам српски народ, за што сам и добио ваша обећања, онда можете са сигурношћу рачунати да ћете и мене и све Србе који су способни да узму оружје у руке наћи међу устаницима у шуми. Један овакав ваш нечовечан и беспримеран акт био би сигнал за општи устанак у Србији. Ви видите да ми све чинимо да се устанак ослаби, да се људи врате својим домовима, ми их уверавамо у правичност и разумевање окупатора, а ви хоћете да извршујете опште покоље. Па то Москва и жели јер би општи устанак у Србији веома лако изазвао и општи устанак свих народа на Балкану.

После ове изјаве, коју је тумач муцајући од страха преводио, Недић је црвен од узбуђења напустио зграду управног штаба Србије. Али чим се вратио у председништво почео је да телефоном моли цео низ састанака и посета свим немачким одлучујућим факторима. Масаловић ми је рекао да је Недић имао 14 састанака тога дана, јер је код извесних немачких личности био два или три пута док није постигао да се свака акција против Београда обустави.

Немачком командујућем генералу је изложио какве би биле тешке војне последице оваквог нечувеног акта, који би место да умири, распламтео устанак до последњег човека у земљи, јер би се свако осећао угроженим и не би имао више шта да изгуби одмећући се у шуму. Немачком опуномоћенику за привреду Нојхаузену, кога је такође овога дана видео, и који је као члан националсоцијалистичке партије и Герингов повереник имао великог утицаја и у самом Гестапоу, Недић је напоменуо да би извршење овог обезглављивања Београда запалило целу Србију, која би постала „спаљена земља" акцијом самих Срба који би све уништили, те би било свршено са снабдевањем Рајха из Србије.

Борба овог ратног заробљеника на осуству - и поред његове титуле председника владе - против страховите уништавајуће нечовечне немачке ратне машине, свршила се овог дана бар привременом Недићевом победом. Београд је био спашен, али над Србијом је остала смртна опасност.

Три дана касније, 21. септембра, дошао је у Београд да предузме акцију чишћења Србије нови опуномоћени командујући генерал Беме. Недић је тражио одмах да буде примљен од њега да би га упознао са своје стране о акцијама и намерама српске владе. Недић је увек веровао да ће се са војницима лакше споразумети јер се они боље разумеју. Али је нови командујући генерел у Србији Беме био само једна крута машина која је тачно извршавала Хитлерова наређења. Једину иако доста скромну подршку Недић је нашао код начелника штаба Бемеовог. Овај генералштабни пуковник био је Аустријанац и као такав боље је разумевао прилике на Балкану, а ваљда због својих ранијих веза са Србима имао је симпатије за наш народ. Жалим што сам његово име заборавио, јер га нисам записао. Само је овај Аустријанац са своје стране све чинио да се страхота одмазди ублажи, ако већ не може да се отклони.

Али после оне смеле изјаве Недићеве Турнер је постао крајње нерасположен према њему и два три дана касније, када га је поново позвао, рекао му је да би најбоље било да он, Недић, поднесе оставку своје владе, како би немачке окупационе власти имале слободне руке да спроведу акцију чишћења Србије, и кад већ једном буде ред заведен Недић ће бити позван од немачке управе да поново владу образује. Недић је касније, када су догађаји почели да се неповољно развијају по Хитлерову Немачку и када су немачки фронтови бивали све више угрожени, често поткрепљивао своје захтеве подношењем оставке своје владе, и увек је успевао у томе, јер тада Немцима ни мало није било стало да им се и на Балкану ситуација погорша, утолико пре што је - после великих тешкоћа и препрека - Недић најзад располагао са прилично јаком оружаном снагом са којом се морало рачунати. Али у септембру 1941. ситуација је била сасвим друкчија. Немци су били на врхунцу своје моћи, опијени првим великим успесима на рускоме фронту и безобзирни у својим поступцима. Недић пак, који је тек пре три недеље образовао владу, на што су га натерали свим средствима, није још успео да спроведе ни један део свога програма не само на спасавању српског народа од уништења, већ и на организовању разних акција које су требале да олакшају судбину заробљеницима, градском и сеоском становништву и безбројним избеглицама из Павелићеве Хрватске које су спасавајући голи живот преплавиле Србију тражећи ту оазу у којој ће преживети. Зато је Недић рекао Турнеру:

- Ја сам се против своје воље, под притиском догађаја, чак и под вашом личном пресијом, примио једне мисије за коју сам сматрао да је у корист мога српског народа. Докле год верујем да му могу ма у колико бити користан и олакшати његову тешку ситуацију, ја остајем на своме положају. С друге стране, ја сам увек ратни заробљеник на осуству кога ви можете када год хоћете да одведете у заробљенички логор. Зато ако

ви сматрате да моје остајање на месту председника српске владе није више пожељно, јер није донело резултате које сте ви очекивали, а није могло донети јер није испуњен ни један од услова под којима сам се примио да владу образујем, а који су свечано били примљени од генерала Данкелмана, онда ви изволите распустити српску владу, а нас неколико војника у њој одведите у заробљеништво. Ја вам понављам да ја сматрам да сам још увек неопходно потребан српском народу и зато не подносим оставку.

После овог састанка односи између Турнера и Недића постали су врло затегнути и председник српске владе се за све интервенције које је чинио увек обраћао новом немачком командујућем генералу. Са своје стране Турнер је предузео акцију да се Недићева влада уклони, јер је сматрао да би отсуство сваке српске управе олакшало Немцима да безобзирније спроведу своје мере за угушење устанка.

Каква је била у тим данима ситуација у Србији види се најбоље из једног наређења генерала артилерије Бадера, који је био у то време командујући генерал немачке операционе групе „ГХV" и који је руководио акцијом око Шапца и Цера. У тој својој наредби од 18. септембра 1841. он је наредио:

„3. Непријатељски отпор има се безобзирно сломити. Спалити сва насеља из који се, или из чије се близине буде дејствовало на немачке трупе, или у чијој се близини буде нашло оружје и муниција. Нарочито палити залихе сламе и сена, уколико постоји сумња да је у њима сакривено оружје и муниција.

Све мушкарце старије од 14 година похватати, одвести у концентрациони логор, који ће образовати дивизија, и тамо их чувати."

Ти мушкарци одведени у концентрациони логор били су таоци, из којих је требало вршити стрељања по оној ново постављеној стопи: Сто Срба за једног Немца.

Усред ове лавине наредби и заповести од Хитлера лично, од начелника штаба немачке Врховне команде Кајтела, од маршала Листа, од немачких командујућих генерала у Србији, који су сви само прокламовали како треба што више Срба побити, и налазећи се изненада пред скоро непријатељским ставом оних који су га својим уценама о деоби Србије нагнали да се прими власти, Недић је постао упорнији него икада и баш тих дана је говорио:

- Ја сам се примио овог положаја да спасем тешко угрожени српски народ, а сад од мене траже да капитулирам. Или ћу ја успети у својој задаћи или ћу и ја пасти са свим осталим.

XX

„ЈА НИСАМ ПИЛАТ ДА ПЕРЕМ РУКЕ НАД СУДБИНОМ СРПСКОГ НАРОДА" - РЕКАО ЈЕ НЕДИЋ ДР ТУРНЕРУ

И ако је својим енергичним иступањем пред немачким највишим факторима у окупираној Србији Недић тренутно успео да отклони немачку уништавајућу акцију против Београда, ипак је огромна опасност остала не само над престоницом већ и над целом земљом. Долазак генерала Бемеа, који је 19. септембра 1941. стигао са штабом XVIII армијског корпуса у Београд и одмах примио дужност командујућег генерала у Србији, са задатком да свим средствима угуши устанак, најављивао је да ће страдање српског становништва тек сада да отпочне.

Већ од самог доласка генерала Недића на чело српске владе осетила се једна необично јака психоза неповерења према њему нарочито од стране немачких политичких органа: Гестапоа, представника националсоцијалистичке странке и опуномоћеника за привреду Нојхаузена који није желео да буде ометан у искоришћавању свих богатстава Србије од стране једне ауторитативне српске владе. Једино су немачки војници, у првом реду генерал Данкелман, сачували своје поверење према Недићу видевши у њему борца против комунизма и човека који неће учинити никакав гест нелојалан и вероломан.

Али Недићеви први контакти са Дражом Михаиловићем - о чему су Немци били брзо обавештени - као и држање Недићевих оружаних одреда на терену где су они водили искључиво борбу против комуниста, док је са Михаиловићевим четницима владало право братство по оружју, повећавали су то урођено немачко неповерење према људима са Балкана.

Иако су комунистички партизани у том периоду били бар исто толико активни као и Михаиловићеви четници, Немци су од самог почетка осећали већу бојазан од акције националиста него Титових одреда. Пре свега Немци су знали да су комунисти ипак једна незнатна мањина у Србији, да је без мало цело сеоско становништво не само у служби и сарадњи са националним покретом отпора, већ и непријатељски расположено према црвенима. Зато је Немцима та њихова акција у септембру

и касније у октобру 1941. изгледала од другоразредног значаја док им је главна опасност долазила од српских националиста. Оно чега су се Немци највише плашили, а што је Недић и употребио као свој најодлучнији аргумент да спасе Београд од намераване одмазде, то је била могућност општег устанка у Србији, и следствено у целој Југославији.

Немци су добро знали да комунисти никад не могу да покрену устанак целокупног српског становништва, са којим одржавају само по невољи додире, док је пак тај устанак био врло могућан ако би услед неповољног немачког положаја на Источном фронту југословенска влада из Лондона дала Михаиловићу налог да изврши општу побуну. Зато су Немци зазирали од свих контакта Недићевих са Михаиловићем, знајући да би он, примајући оружје за своје одреде, могао да тај ратни материјал употреби за оружање четника и можда и народних маса, ако Недић схвати да је дошао моменат за такву акцију.

Ово немачко неповерење према акцији Недићевој подржавао је још и нарочито Загреб, где су Павелић и његови сарадници стално указивали Хитлеровом преставнику Кашеу и генералу Глез фон Хорстенау да постоји велика опасност о пуној сарадњи између свих српских националиста па били они у редовима Михаиловићевим, били окупљени око Недића, јер сви подједнако мрзе Немце. Ово Павелићево стално денунцирање Недића код Немаца појачало се када је српска влада развила своју огромну акцију на спасавању избеглица из НДХ.

*

Три дана пошто је генерал Беме примио дужност шефа управног штаба, др Турнер је позвао Недића на хитан разговор код себе. Чим је претседник српске владе дошао, Турнер му је поново рекао да је Хитлер наредио да се устанак у Србији угуши и најсвирепијим мерама, да се при томе неће штедети не само мушко цивилно становништво већ се неће имати обзира ни према женама и деци, јер сви помажу устанике. У оваквим околностима немачке трупе које су спремне да ступе у акцију, треба да имају одрешене руке и да не буду ометане никаквим интервенцијама српских власти, а нарочито српске владе. С друге стране, немачко војно вођство не жели да за ове акције, које ће бити вођене исто тако против Михаиловићевих четника као и против комунистичких партизана, употреби и Недићеве одреде. Да би генерал Беме могао несметано и у потпуности да изврши свој задатак, неопходно је потребно да генерал Недић поднесе оставку, не само своју лично, већ и целе своје владе. За време акције чишћења, Србијом ће управљати у потпуности немачки војни апарат, без присуства српских било каквих власти. Касније када

Србија буде умирена можда ће моћи да се разговара опет о образовању српске владе.

Када је Турнер завршио своје излагање, које је тумач превео Недићу, овај, врло узбуђен, али одлучан, одговорио је:

- Када сам се против своје воље, на инсистирање, чак и претње ваше и генерала Данкелмана, примио да образујем српску владу, чији смо програм ми изложили већ тиме што смо је назвали владом народног спаса, мој једини циљ је био да узимајући у своје руке борбу против комуниста уштедим српском народу непотребне тешке губитке. Јер једна таква акција чишћења вођена од људи који не познају менталитет српског народа, нити циљеве комуниста, довела би у крајњој линији или до општег устанка целе Србије, или до истребљења српског народа, а највероватније до једног и другог. Данас ви ми наглашујете да ће се поћи оданде где би се било почело да се ја нисам примио да образујем српску владу, која ће моћи и данас, ако је ви у томе не спречавате, да очисти Србију од комунистичких партизана. Ја нисам Пилат да оперем руке над судбином свога народа, када се његов опстанак угрожава. Ја сматрам да и као војник и као родољуб имам да останем на свом положају, да вршим своју мисију за коју сам се примио, да спасем свој народ од страдања која никоме не користе, већ напротив могу да погоршају општи положај, или ако не могу да испуним своју мисију, да заједно са својим народом паднем. Зато вам опет понављам, како сам вам то већ и одговорио на сличан захтев пре пет дана, да ја не могу да дам оставку, јер би такав гест био недостојан човека моје прошлости. Ја примљени положај не напуштам, а ви имате све могућности да ме са њега одведете.

Када ми је сутрадан ујутро говорио о свом другом Турнеровом покушају да му изнуди оставку, Недић је био исто тако узрујан као и после оне борбе око спасавања Београда 17. септембра.

- Ја ћу поднети оставку када ја нађем да то може да користи српском народу, а не када ми Немци наређе, говорио ми је то мој ујак још увек црвен у лицу сећајући се тих нових мучних тренутака.

Али оно што Недић тих дана није знао, а што је изашло на видело тек касније из докумената која су служила на суђењу у Нирнбергу да се утврде немачки ратни злочини, то је, да је дан раније, пре него што га је позвао, 21. септембра 1941. др Турнер био упутио поверљиви реферат генералу Бемеу у коме му је изложио да ће тражити од Недића да поднесе оставку и сигуран да ће српски претседник владе испунити његов захтев, шеф управног штаба је изложио командујућем генералу мере - свирепе и безобзирне - које су немачке трупе имале да предузму не само према српском становништру, и то поглавито у првом моменту у Мачви и Подрињу, већ и у самом Београду.

Из овога доста великог реферата Турнеровог цитирамо пре свега онај део где наглашава да ће тражити од Недића да поднесе оставку:

„С тога намеравам да господину генералу Недићу опрезно предочим, у строго поверљивом разговору у четири ока, да поднесе заповеднику Србије не само своју личну, већ и оставку целе владе. Истовремено би он поред тога одржао говор преко радија, при чему би изложио да је прошло већ недељу дана одкако је упутио свој последњи позив српском народу. Пошто се, наиме, српски народ оглушио о његове опомене, то су сад окупационе власти узеле у своје руке угушивање устанка, па према томе он је могао стећи убеђење да је његова мисија промашила циљ".

Турнерова заблуда је била што он није познавао Милана Недића који је баш тада, више него раније, сматрао да је његова мисија да остане на овом положају са кога ипак може да помогне српском народу.

А ево шта је даље шеф немачког управног штаба предлагао да се после те Недићеве претпостављене оставке предузме против српског становништва:

„Што се тиче саме акције чишћења, сматрам, - пошто је углед оружане силе претрпео знатне штете услед неуспеха код Крупња, Лознице и ту скоро код Ужица, - да је већ из разлога престижа потребно да се са крајњом безобзирношћу поступи бар на једном одређеном месту, како би се овим примером застрашили остали делови Србије. Моје је лично мишљење да би требало извршити потпуну евакуацију у простору западно од Шапца, у луку између Саве и Дрине. Ово стога што је, према извештајима и подацима којим располажем, а који се слажу, већи део мушког становништва овог краја груписан у банде и припада Михаиловићевим бандама које се налазе јужније на планини Цер. Деца и жене одржавају везу, а старају се и о снабдевању. Према томе мора искусити казну целокупно становништво, а не само мушкарци. Овоме треба додати да је ово уједно и најплоднији крај садашњег српског простора и да би на сваки начин требало спречити да устаници користе ма и најмањи део намирница које се тамо надазе. Како је иначе на прагу зима, па ће, дакле, ускоро бити немогућ боравак под ведрим небом у планини, то би потискивање жена и деце у јужније пусте планине представљало за устанике катастрофу у погледу исхране. Они се, додуше, терором, па и добровољно, могу да снабдевају са сељачких газдинстава покрајине, али нису у могућности да хране још и хиљаде жена и деце. Ова акција, на изглед свирепа, једино јамчи, по мом уверењу, да ће створити страх и трепет у земљи и да ће због забринутости - да њихова родбина не прође исто тако, осветити масу оних који су насилно отерани у устанике, као и њихове сараднике".

Турнеров предлог командујућем генералу је дакле био да немачке трупе изагнају целокупно становништво Мачве и околине Шапца, које се у главном састојало од жена, деце, стараца и болесника, у планине на југу, да их тамо блокирају и оставе да изумру до последњег преко зиме без хране и без склоништа. Али шеф немачког управног штаба није зато хтео да изгуби богату летину Мачве. Он је у том погледу излагао у свом реферату:

„Брање кукуруза у овом крају могло би се извршити беспрекорно и брзо помоћу Немаца из Баната и Срема, који су у свако доба спремни и вољни, исто тако и обезбеђење већ пожњевене пшенице. Све би ово са целокупном стоком требало пребацити у сремску област северно од Саве, где би то служило као резерва немачкој оружаној сили..."

Пошто је овако изложио генералу Бемеу како би било најбоље да се уништи становништво најплоднијег и најкултурнијег краја Србије, Турнер је онда још, чим би се Недић уклонио, предлагао да се и Београд обезглави. Ево шта је он ту изнео:

„Уједно са престанком Недићеве владе, изгледа ми, да је хитно потребно да се изврши темељно и оштро чишћење Београда, јер одатле несумњиео полазе несметано конци к устаницима, и то помоћ у сваком погледу непоузданих елемената из редова интелигенције. Стога би требало ове кругове - почев од највиших лица - безобзирно позатварати и ликвидирати у датом моменту. Прво би дошли у обзир: слободни зидари вишег степена, припадници Руско-српског, Енглеско-српског и Француско-српског клуба, чланови Српског културног друштва, они који су новчано помагали комунистичке организације, хушкачки елементи с универзитета и чланови инжињерске организације, за које се може доказати да су били, а нарочито њихове младе снаге, веома јако комунистички активни.

Истовремено би требало затворити сее активне официре и подофицире, изузев оних који су се одмах ставили на расположење Недићевој влади. Мислим да не би било умесно имати обзира према оним официрима, који су се последњих месеци одали неком занимању, пошто су та лица несумњиво укључена било на који начин у обавештајну службу, јер то одговара читавом њиховом осећању солидарности. Такође би требало извршити у пооштреном облику хапшење свих Јевреја, које је већ у току, а истовремено и хапшење Цигана.

На крају, не као последње, требало би објавити у Београду позив с роком од неколико сати да се преда све оружје, муниција, експлозив итд. Београд би се за ово време блокирао. Уз ово би требало запретити да ће при наласку оружја и сличног, бити стрељани без судског поступка не само сопственик оружја већ и сопственик куће. Овим би се успело да сами сопственици зграда поднесу пријаву, да не би пали под удар ове

казне. Тако би се искључила могућност устанка у самом Београду - у коме се може систематски извршити претрес блока за блоком - а то је утолико од нарочитог значаја, што би се устаничком покрету одузела свака помоћ споља.

ТУРНЕР
државни саветник."

Овим својим рефератом, правом оптужницом, Турнер је и не знајући дао одговор свим оним злонамерним и необавештеним Недићевим критичарима који су говорили: „Шта је Недићу требало да образује владу, што је он остајао када је видео да се и под његовом владом дешава све оно што би се исто десило и да се он није тога положаја примио?" Незналице и злонамерни још и данас ово понављају, сада када су отворене све архиве, расветљене све тајне, када документи говоре из какве је смртне опасности Недић својим слабим средствима, али челичном вољом и бескрајном љубављу за свој народ свакога дана чупао из руку џелата српске животе и успео ипак да највећи део спасе. Недић је знао да је он једини и последњи бранилац на смрт осуђеног српског народа и знао је да би без његове одбране Немци начинили пустош у Србији и применили и на Србе ону политику уништења коју су дотле спроводили само према Јеврејима.

Недићеве интервенције, његов енергичан наступ у људском контакту, увек је имао за резултат да ублажи тешке немачке репресивне мере, ако већ није могао да их и потпуно уклони. Изузев појединаца, који су ухваћени у акцији, и Јевреја, где Немци нису дозвољавали Недићу ни у ком облику да интервенише са грубим одбијањем да ово није питање српске владе већ Немачког Рајха, од свих хапшења и ликвидирања становника Београда, које је Турнер тражио, - а чије је извршење у многоме омело остајање Недићево на власти - једини који су групно похапшени били су слободни зидари. Њих око 600 похапсили су Немци почетком новембра 1941. и одвели у логор на Бањицу. Али баш зато што је Недић тада увек био претседник српске владе, он је успео да их све, до последњег, ишчупа не само од смрти већ и из затвора. А несумњиво је да би без његовог присуства сви до последњег били ликвидирани, како је то Турнер и намеравао да учини.

Али при спасавању Београда једна друга огромна опасност нагонила је Недића да све своје напоре окрене ка Мачви и Шапцу. Он је и пре пријема код Турнера знао да Немци спремају своју прву казнену експедицију великог стила у овоме правцу и он је одмах предузео мере да све учини како би избавио од уништења овај богати и племенити крај Србије.

*

Било би нелепо, недостојно, чак ружно за мене износећи једну страну истине да изоставим другу. Језиви меморандум немачког шефа Управног штаба окупиране Србије упућен главнокомандујућем немачком генералу у Србији, Бемеу, дао би са правом да се у личности др Турнера види џелат српског нрода, један крволок и типичан ратни злочинац. Међутим, историјске и човечанске истине ради мора се признати да је др Турнер, бирократа који је знао само за заповест и који је пред шефом свих казнених експедиција у Србији генералом Бемеом само стриктно и верно преносио директиве добијене од Хитлеровог врховног штаба, био у ствари човек који је имао много људских саосећаја, који је био готов да лично помогне и непознатим људима у смртној опасности, и који је, на свој сопствени ризик, спасао многе Србе, па чак да би та парадоксална контрадикција осећаја једног човека који је у исто време био и тлачитељ и спасилац, била што већа, он је спасао и једну угледну београдску јеврејску породицу, што је за једног Немца била не само јерес, већ злочин против наређења Бође Рајха.

Иако ни једном и ни у каквој прилици нисам дошао у лични додир са др Турнером, моје сопствено искуство са њиме је то да ме је у два маха спасао из канџи Гестапоа, где би ми, без те његове интервенције, наређено хапшење у октобру 1941. могло да донесе можда и смрт, а у најмању руку депортовање у један концентрациони логор. Већ ова два догађаја, о којима ћу нешто касније говорити, нагнала су ме да се заинтересујем за тога човека од кога је у многоме зависила судбина српског народа. Све што знам о њему је или из многобројних разговора и обавештења која сам добијао од генерала Недића у разним приликама, или од других српских личности које су у извесним моментима имале прилике да дођу са њиме у лични додир.

Др Харалд Турнер у ствари није Немац, већ Енглез. Он је син активног енглеског пуковника Вилхелма Турнера (можда немачког порекла), који је - отац Турнеров - не знам из којих побуда напустио енглеску војску 1888. године и ступио у царску немачку војску у којој је добио исти чин. Његов син Харалд ступио је такође у немачку војску, после свршених студија, и ушао је у Први светски рат као потпоручник. Одликовао се необичним јунаштвом и шест пута је био рањен: у ногу, у раме, врат, два пута у груди и најзад у главу где му је метак прошао кроз лобању и повредио мозак. Можда ова последња рана објашњава нелогичност у његовим поступцима. Проглашен је за тешког инвалида.

Врло често тврд и тежак према Недићу када су била у питању привођења у дело заповести примљених од маршала Кајтела или Хитлера лично у погледу општих мера према српском народу, он је имао много разумевања и човечности када се радило о појединцима, када је то био личан људски случај, и међу многобројним личностима које, после Не-

дића, највише имају њему да благодаре своје спасење поменућу само неколико познатих имена људи, који су сви у животу, као што је то био случај са ваздухопловним генералштабним пуковником Бранком Наумовићем, кога је у последњој инстанци свих дотле узалудних интервенција др Турнер спасао од стрељања, војводе Богдана Гордића, новинара и директора позоришта Радослава Веснића, јеврејске породице београдског индустријалца Александра Минха.

Екстрадиран, по слому Хитлерове Немачке, Југославији од стране савезничких окупационих трупа, као ратни злочинац, др Турнер је осуђен од комунистичког војног суда 9. марта 1947. на смрт и стрељање његово извршено је 8. априла исте године. Један од ретких присутних при извршењу његове смртне пресуде, један војни комунистички руководиоц, са дивљењем је причао како се др Турнер храбро држао на губилишту, одбивши да му се вежу очи и гледајући право у пушчане цеви из којих му је дошла смрт. Својом смрћу исплатио је дуг што је послушно и верно извршавао директиве свирепих и немилосрдних мера које је Хитлер одређивао у својој слепој и ненормалној мржњи на Србе после 27. марта 1941. године.

XXI

ТРАГЕДИЈА ШАПЦА

Усред ових тешких дана када је требало спасавати и бранити не само поједине српске животе, већ биолошки опстанак српског народа, планski уништаваног у Павелићевој такозваној „Независној држави Хрватској", а у исто време и страховито угроженог од припреманих немачких мера одмазде, генерал Милан Недић је покушавао да својим одредима пре свега сузбије акцију комуниста, да с друге стране убеди пуковника Михаиловића да се не удружује у препаде које комунистички партизани врше, те да тако бар тренутно ишчупа Немцима из руку повод да отпочну са наглашеним и њему предоченим казненим експедицијама, које су требале да баце Србију у крв и огањ.

Најугроженија ситуација на почетку друге половине септембра 1941. била је код Шапца и у Мачви. Још пре доласка генерала Бемеа у Београд, шеф управног немачког штаба Турнер је саопштио Недићу да ако његови одреди не буду у стању да уклоне од Шапца Михаиловићеве четнике, под командом капетана Рачића, који су заједно са комунистичким партизанима непрекидно узнемиравали град и немачку посаду у њему, онда ће на Шабац и у Мачву бити упућена казнена експедиција састављена од немачких трупа и усташа и резултати те акције биће веома трагични по само становништво Шапца.

Да би спасао овај лепи и напредни град Србије и његово становништво, Недић је одлучио да упути у њега један од својих најјачих одреда састављен од самих подофицира. Саобраћај са Шапцем је био јако угрожен од комунистичких партизана који су били посели десну обалу Саве и митраљирали путничке и теретне српске бродове који су пловили између Београда и Шапца и тако је 7. септембра брод „Краљица Марија" сав био изрешетан митраљеским зрнима и више путника и чланова посаде рањено.

Баш у тим судбоносним септембарским данима када сам био дошао по подне у Недићев кабинет угледао сам у чекаоницу пред председниковим бироом два наша официра. Масаловић ме је одмах упознао са њима. Један је био коњички потпуковник Милутиновић, син генерала Драгутина Милутиновића, кога су његови другови звали због малог раста „Драгутинчић".

Потпуковника Милутиновића сам знао из виђења, а добро сам познавао његовог оца, али други официр који се ту налазио био ми је непознат, и његово име сам заборавио. Једино знам толико, из каснијих сазнања шабачких трагичних догађаја да је на челу оружаног одреда, кога је Недић упутио за Шабац, био командант или помоћник команданта коњички потпуковник Бора Б. Милошевић, звани „Бардањол", који се данас налази у Немачкој, али да ли је он био онај други официр који је тада дошао да буде примљен од Недића не могу да знам. Да би се разумели касније догађаји треба да напоменем да је потпуковник Милутиновић у заробљеничком логору у Немачкој ставио на капу петокраку комунистичку звезду, да се вратио одмах после рата у земљу и ступио као официр у комунистичку ЈНА.

Тек што ме је Масаловић претставио овој двојици официра, када је генерал Недић зазвонио и тражио да буду уведени код њега. Масаловић ми је тада рекао да ова двојица треба да приме команду над оружаним одредом у Шапцу који је непосредно угрожен од једне спремљене немачке и усташке казнене експедиције. Недић је хтео да по сваку цену преко ових својих официра утиче на капетана Рачића, команданта Михаиловићевих четника у околини Шапца да би одустали од сарадње са комунистичким партизанима и да тако не би узели учешћа у нападу на град, да не би сарадња четника изложила својом бескорисном акцијом страдања становништва и можда чак уништење Шапца. Неучествовање четника у тој акцији која је могла да донесе само тешке српске жртве, а никакву корист ма коме, спречило би и саме комунисте да они на своју руку предузму какав напад већег обима. На случај да се, после уклањања четника, комунисти не би и сами повукле од Шапца, Недићев одред требао је да их нападне и одбаци у планине.

Са капетаном Рачићем, био је са својим четницима и свештеник Влада Зечевић, који је био најодушевљенији присталица сарадње између четника и комуниста. Уосталом, он је касније у новембру прешао на страну комунистичких партизана, ступио у њихове редове и данас је истакнути комунистички руководилац код Тита.

Када су после више од једног сата ова два официра изашла из Недићеве канцеларије, видео сам да су били веома узбуђени и забринути. Председник владе им је изложио целу ситуацију и све шта очекује град ако њихова мисија подбаци. Обојица су примили команду коју им је понудио. Они су већ сутрадан требали да крену са својим одредом за Шабац.

Одмах по изласку ова два официра из Недићевог кабинета председник ме је примио по једној сасвим другој ствари, али када сам ушао у његов салон затекао сам и њега свог црвеног у лицу и јако узбуђеног. Још је био сав под утиском разговора који је водио са потпуковником

Милутиновићем и оним другим официром. Већ после поздрава рекао ми је:

„Говорио сам им као својој деци. Хтео сам да разумеју да оно што од њих тражим, то је да буду у истини родољуби. Није патриотизам излагати за туђ рачун свој сопствени народ уништењу, проливати лудо крв наше крви у моментима када је то бесциљно и неефикасно, само да би се дао материјал Лондону да може да води пропаганду нашим уништеним животима. За све нас у овом тренутку постоји само једно једино могуће и право родољубље: свим средствима, свим напорима, свим жртвама личним спасти наш народ да га душмани не истребе, не униште. И војнички је лудо нападати непријатеља онде где је он у надмоћности, где нема изненађења, где је стопроцентно сигурно не само да ће се нападом претрпети тежак пораз, већ да ће тај напад плаћати својим животима и својим страдањем целокупно становништво. Зар да дозволимо да не за наше потребе, не за нашу борбу већ за рачуне Москве и Лондона, најкултурнији наш град и најбогатија наша покрајина постану згариште и гробља. Рекао сам овој двојици мојих официра: "Разумите да у вашим рукама лежи судбина Шапца и његовог становништва", и верујем да су ме разумели.

Од овог сусрета у чекаоници Недићевој никада више нисам видео ни једног од ова два официра. Али по ономе што сам касније, у данима који су следовали, чуо и од самог Недића и од Масаловића, и из извештаја које сам читао, сазнао сам да се Недићев покушај да преко њих спасе Шабац свршио катастрофом.

По тим сазнањима, чим је оружани Недићев одред стигао у Шабац и био смештен у једну зграду као касарну, оба команданта су напустила град и упутили се у околину где се налазио штаб Рачићев. Они су вероватно отишли да Михаиловићевом команданту саопште Недићеву поруку и да га обавесте о опасностима у које би његов напад на град довео његово становништво, као и да је на случај њиховог и даљег узнемиравања вароши немачка казнена експедиција већ спремљена. Шта се догодило у Рачићевом штабу тада, није ми познато. Да ли су њих двојица потпали под излагања које су им Рачић и Влада Зечевић чинили, те да су променили своју одлуку, да ли су били силом у штабу задржани, то ми је непознато. Али знам да су немачке војне власти, узнемирене овим дугим одсуством команданата Недићевог одреда, верујући да су прешли четницима, одмах разоружали цео Недићев одред и када су се четири дана касније најзад ова два Недићева официра вратила у Шабац, Немци су их ухапсили, и заједно са разоружаним подофицирима превели у Кленак, овде потрпали у вагоне који су потом били бломбирани и довели их натраг у Београд. У међувремену Рачић је - упркос упозоравања - заједно са комунистичким партизанима напао на Шабац и проузроковао тешку трагедију њеног становништва.

*

Боље него сва сећања и сва усмена сведочанства немачки званични документи најпотпуније осветљавају ову тешку несрећу коју је Недић осећао, које се плашио и коју је свим својим средствима хтео да спречи, али где није нашао разумевање и потребну сарадњу наших људи којима је туђинска пропаганда замрачила и замутила тадашњу стварност. То страдање Шапца остало је познато под именом „Крвави марш" његових становника.

Још док су се два Недићева команданта тако дуго бавила у Рачићевом штабу, генерал Беме, не хтевши више да чека Недићеву иницијативу, и верујући да ће Недићеви људи такође прећи на страну Михаиловићевих четника. издао је 21. септембра 1941. своју поверљиву заповест №861/41. за „чишћење лука Саве". То је била његова прва операциона заповест у Србији чији је опуномоћени командујући генерал постао само четири дана раније.

Та заповест језива по свом садржају, гласи:

„1. Јавља се о непријатељским бандама које воде бивши српски официри у луку Саве, западно од линије Митровица, Шабац и јужно од ове, у пространим брдовитим крајевима.

Становништво у низији између Дрине и Саве прикључило се устаничком покрету. Жене и деца врше обавештајну службу и снабдевају банде које унаоколо крстаре.

2. Низија у луку Дрине и Саве која чини базу за снабдевање устаника, има се очистити уништењем банди које се појаве, да би се устаницима пресекло даље снабдевање из овог предела за дуже време. Безобзирне мере морају имати застрашујући пример, што ће се за кратко време прочути по целој Србији.

3. У том циљу ће 342. дивизија дана Д у часова Ц извршити прелаз Саве:

са једним појачаним пешадиским пуком код Митровице,

са два појачана пешадиска пука код Шапца,

и отпочети чишћење низије од Митровице према југу, а од Шапца у општем правцу према западу.

У почетку напада „штуке" ће напасти насеља на северним падинама планине Цер све до пута Шабац, Липолист, Љешница (закључно).

Предвиђено је затварање отсека Дрине на западној страни од стране хрватских оружаних снага...

5. Непријатељски отпор се мора безусловно сломити.

Сва лица која учествују у борби ма у ком виду, имају се сматрати за герилце и такви третирати.

Имају се спалити сва насеља из којих се, или из чије се околине, пуца на немачке трупе, или у чијој се близини буде нашло оружје и муниција.

Све мушко становништео од 15-60 година похватати и за први мах упутити у сабирне логоре за заробљенике које ће уредити дивизија. Оно ће се доцније употребити по отсецима за радове, нарочито за сечење кукуруза по пољима дуж друмова, као и за прикупљање летине.

Целокупно женско становништво од првог дана користити за исте радове или присилити за друге радове.

По нарочитом наређењу имају се заробљеници отправити у нарочите концентрационе логоре северно од Саве, које ће установити заповедник Србије; женско становништво потиснути према југу на Цер, а села и салаше спалити, чувајући при томе прикупљену жетву.

Сва стока има се стално прикупљати у торове које ће уредити дивизија на обема обалама Саве..."

Потом су долазиле чисто војничке заповести у погледу успостављања веза, употребе авијације извиђачке и бомбардерске у току припреманих операција.

Два дана касније - Недићеви официри су још били у штабу Рачићевом, а партизани и вероватно и четници су наставили са препадима на Немце у Шапцу, то се ситуација још више погоршала и учинила да падне одлука за почетак казнене експедиције. На дан 23. септембра 1941. генерал Беме је упутио командантима својих трупа нову поверљиву заповест Бр. 864/41. коју је имала 342. дивизиј да изврши:

„1. 23. IX из кућа у Шапцу је отворена пушчана и митраљеска ватра на немачке патроле. Било је губитака.

2. 24. IX 342. дивизија има на препад да покупи у Шапцу све мушкарце између 14 и 70 година (овде се види како су мере одмазде поошт-рене чак и у погледу година становништва које је требало одвести у концентрационе логоре, моја примедба) и да их пребаци у концентрациони логор, који ће дивизија подићи северно од Саве (тј. на територији „Независне државе Хрватске", моја пр.).

Због тога ће се све немачке трупе и војна надлештва у Шапцу потчинити 342. дивизији.

3. ИЗВРШЕЊЕ

а) имају се одмах стрељати:

сви становници који имају учешћа у борби или дају отпор;

мушкарци у чијим се становима нађе оружје и муниција, из чијих се станова отвори ватра или који буду покушали да бегством избегну хапшење...

б) Разоружати српске чиновнике (укључујући у ове полицију и жандармерију) држати их одвојено и строго чувати. Уколико узму учешћа у борбеним радњама против немачке оружане силе, одмах их стрељати..."

Док се овако приближавала и већ надносила над Шапцом и целим тим крајем непосредна смртна опасност, где је овај најплоднији и најпитомији крај Србије требао да буде претворен у „спаљену земљу", а људи истребљени или потрпани у концентрационе логоре на усташкој територији, Недић, без извештаја од својих ишчезлих команданата, без везе са својим шабачким оружаним одредом, усред непријатељских и намрачених погледа немачких највиших војних и цивилних представника неуморно је, не обзирући се на хладноћу и непријатност пријема, чинио интервенције да бар ублажи страхоте неминовне казнене експедиције, када више није у могућности да је сасвим отклони.

„Најстрашније је то што наши људи не слушају више свој, народни здрав разум, који је увек био вођа Србима у невољи, не осећају да је данас највиши и најсветији национални задатак и мисија да српски народ преживи и доживи час када ће моћи да развије своју акцију која ће бити одлучујућа, већ залуђени заглушном пропагандом Москве и Лондона сами доприносе да српски народ нестане за увек у овом крвавом вртлогу уништења".

Ово ми је пун очајања и горчине говорио Недић у данима када је Шабац био осуђен на смрт.

И доиста крвави вртлог који је требао да уништи овај поносни град био је дан касније почео.

Командант немачке 342. дивизије упутио је 24. септембра 1941. телеграм опуномоћеом командујућем генералу у Србији, Бемеу, који је гласио:

„1. Чишћење Шапца отпочело је данас у 15 часова.

Учествују 698. пук,

3. дивизион 342. арт. пука,

342. п. т. чета,

1. чета 342. пион. батаљона,

2. батаљон 750. пеш. пука,

Полициска чета Шабац,

Хрватска лилиција (то су биле усташе доведене из Срема, моја пр.).

Чишћење је било повезано с поседањем хемијске фабрике и тамошње колоније ван досадашње линије осигурања.

2. Цела акција није још завршена.

а) Издвајање мушкараца спроведено је досад без икаквих тешкоћа и до 17.00 ч. било је примљено око 4.000 људи. Они су привремено смештени у сабирни логор западно од шабачког моста..."

Даље се говорило о пушкарању са устаницима код хемијске фабрике, о првом стрељању два грађанина, али то је био само почетак на два сата после отпочете акције.

XXII

„КРВАВИ МАРШ" СТАНОВНИКА ШАПЦА

Сутра дан по отпочетој акцији чишћења у самоме граду Шапцу, опуномоћени главнокомандујући генерал у Србији, Беме, издао је 25. септембра 1941. једну нову наредбу предвиђајући још свирепије мере које су имале да се примене према српском становништву. Та његова наредба I а бр. 867/41. гласила је:

„ПОВЕРЉИВО - ЗА КОМАНДАНТЕ

Приложену наредбу саопштити свима официрима, подофицирима и људству. Доставити је до чете, батерије итд.

За радове у позадини трупа поново је спремна радна снага „фолксдојчера" тако да се мушко становништво неће употребити за радове, како је раније било предвиђено.

Жене се неће узимати за радове, већ их од самог почетка свима средствима потискивати на Цер планину.

По саопштењу уништити.

генерал пешадије - БЕМЕ

ПО САОПШТЕЊУ УНИШТИТИ

Србија је у марту ове године срамно погазила уговор о пријатељству с Немачком да би с леђа напала трупе које су се прикупљале против Грчке.

Као олуја прохујала је земљом немачка одмазда.

Ми смо се свим својим снагама окренули новим крупним циљевима.

То је било за Србију знак за један нов устанак, коме су као жртва пале већ стотине немачких војника.

Ако овде не поступимо свим средствима и с највећом безобзирношћу, наши ће се губици пењати до неизмерности.

Ваш је задатак да прокрстарите земљом, у којој се 1914. потоцима лила немачка крв услед подмуклости Срба, мушкараца и жена.

Ви сте осветници тих мртвих.

За целу Србију има се створити застрашујући пример, који мора најтеже погодити целокупно становништво.

Свако који благо поступа греши о животе својих другова. Он ће бити позван на одговорност, без обзира на личност, и стављен под ратни суд."

Док је ова наредба давала немачким трупама у Србији подстрека за све немилосрдније мере према српском стаиовништву, 342. пешадијска дивизија вршила је чишћење Шапца у коме уствари није ни било отпора. Само су мале групице партизана и четника чаркале у околини града и допирале каткад у близину његове периферије да би испаливши неколико метака одмах умакли остављајући Немцима да своју раздраженост искале на самом становништву.

Сам почетак немачке акције у Шапцу означен је 24. септембра у 15 часова добовањем добоша и читањем на улици наређења Фелдкомандатуре, које је гласило:

„Сви мушкарци од 14 до 70 година - сем пекара, електричара, ватрогасаца, полицајаца и службеника општина и начелства - морају спремити хране за два дана и одмах напустити своје домове и прикупити се код хотела ‚Југославија', на ‚Зеленој пијаци', на Баиру, према месту становања. Изузети грђани морају се одмах јавити на своја радна места. После једног сата сваки мушки члан породице биће стрељан ако се затекне или се нађе прикривен у кући".

Скоро сви мушки становници су хитали да их кобни час не затекне у кућама, и прикупљали су се на одређеним местима, али је ипак било појединаца који су мислили да могу да се сакрију и од 16 часова немачки војници су те стрељали на лицу места у самим њиховим кућама у којима су их затекли.

Та акција чишћења Шапца и одвођење његовог мушког становништва завршена је 26. септембра у вече.

Чим је завршена акција у самоме граду, јединице 342. пешадијске дивизије, раздељене у разне операционе групе, разлиле су се широм Мачве, где су нарочито страдала села Црна Бара, Глушци, Змињак, Липолист, уз толика друга.

На дан 30. септембра 1941. командант 342. пешадијске дивизије, генерал др Хингхофер упутио је опуномоћеном командујућем генералу у Србији коначни извештај о постигнутим резултатима „казнене експедиције". То је извештај Ia бр. 128/41. у коме се, између осталог вели:

„...2) Према заповести од 23. XI 1941. из Шапца су од времену од 24. до 27. IX одведени мушкарци између 14 и 70 година старости ...

... 4) При евакуацији Шапца и чишћења лука Сава-Дрина дивизија је имала 3 мртва и 20 рањених.

На противничкој страни било је 830 људи стрељано и 8.400 ухваћено и одведено".

За три убијена Немца жртвовано је 830 људи стрељаних, али то ни близу нису били сви губици које је дао Шабац и где су многобројни људи побијени прликом „крвавог марша" од Кленка до логора у близини

Сремске Митровице и који су пали највише као жртве усташа, те нису улазили у немачки биланс.

Ова неразумна акција неодговорних и несавесних људи, за које је рат био политичка, а не војна игра, који су сматрали да могу бесплатно - по себе лично - да провоцирају једну огромну већ спремљену „казнену експедицију" непријатеља који је немилосрдан, те да тиме проузрокују болну трагедију целе једне области, десетковане, спаљене, опљачкане и уништене, је изузетна у целој историји Другог светског рата, а јединствена у повесници српског народа пре 1941. године. И код српских устаника, у ранијим вековима, и код хајдука и код старих четника основни принцип сваке акције против непријатеља је био да се избегне страдање свог сопственог становништва и зато су сви препади, заседе, напади вршени далеко од сваког места са својим националним становништвом. Нема у ранијим ратовима, које је српска војска водила, примера да је један официр предузео препад на далеко надмоћнијег непријатеља, који тај напад очекује, те није изненађење, а знајући да ће при томе не само неизбежно претрпети војнички пораз већ да ће исто тако сигурно проузроковати и националну катастрофу са небројеним жртвама својих сународника. Али ранији ратови се нису водили хушкањима преко туђинских радија, већ су српски војнички команданти побеђивали или умирали са својим војницима када је то био интерес и потреба нације и државе.

Зато су дани шабачке трагедије били дани бескрајног очајања генерала Милана Недића.

Председник Српске владе је веровао да ће моћи да спасе Шабац у што је уложио највеће напоре и сматрао је да ће људи, које је упознао са правом ситуацијом и са неизбежним страховитим опасностима, умети да убеде бар националисте да не проузрокују тешку несрећу и војнички и национално, и уз то сасвим непотребну. Али извештаји који су стизали у Београд из Шапца и Мачве били су један од другог гори и трагичнији. Када сам баш једног од тих последњих септембарских дана био дошао у кабинет Недићев, он ми је, мутних очију, уморног издуженог лица у које се урезале нове боре брига, показао на хрпу извештаја о резултатима „казнене експедиције" у Шапцу.

- Никад се нисам осећао овако беспомоћан као сада. Све је то било јасно предвиђено, људи су били упозорени, стављени под пуну одговорност, јер се није радило о њиховим животима, јер они увек направе урнебес па побегну, већ се тицало живота стотина и хиљада наших невиних људи. Али данас савести су разрешене порукама из Лондона и Москве, здрав разум је отказао и туђинска, нама душманска пропаганда ставила је црну копрену пред очи многих српских људи.

Док ми је ово Недић говорио глас му је дрхтао, једна горчина га је свег испуњавала и скоро сам очекивао да му сузе пођу одједном низ образе.

Пружио ми је један извештај:

- Погледај, прочитај... само невоља, само крв, само нове стотине угашених српских живота. Зашто? Коме то користи у Србији? Где су биле енглеске и совјетске армије када је Хитлер нападао Југославију? Ко је тада нама дошао у помоћ? Оставили су нас саме са нашом пропашћу пошто су нас у њу загњурили до гркљана. А данас наша деца треба да умиру беспоштедно не да бране Србију, већ да олакшају немачки притисак на енглеску армију у Египту и Стаљинову црвену војску негде у Русији. Јесмо ли ми Срби постали јаничари целога света?

Извештај који ми је Недић тада пружио био је рапорт о такозваном „крвавом маршу" становника Шапца.

Већ тај суви административни рапорт показивао је какве је све страхоте имало да поднесе мушко становништво Шапца, плаћајући прескупо једну безумну акцију намењену једино да пружи пропагандни материјал за совјетски и енглески радио.

Али прави обим ове колективне трагедије могао сам да схватим када сам касније разговарао са једним од преживелих учесника тога „крвавог марша", са тадашњим учеником VI-ог разреда шабачке гимназије Велизаром Гајићем, који је у том моменту имао 16 година и са којим је на тој калварији био и његов млађи брат, дечко од 14 година.

Ево шта ми је Гајић причао:

„У 16 часова, одмах после обзнане дате од општинског добошара већ нас је било код Михаиловца око 5000 људи од 14 до 70 година. Ретко да се ко усудио да не дође и да остане код куће где скривен, јер је то била неминовна смрт ту уз сам зид свога дома, јер су од 16 часова Немци отпочели претрес куће за кућом и нико није избегао стрељању које је одмах на лицу места извршено. Тако је убијен Ђурица Милосављевић, старац од 70 година са Камичка, који није хтео да се јави. Сем њега стрељано је још петнаестак лица која су покушала да се скрију на таванима или подрумима.

Већ је падао сумрак, и пошто је у граду акција хватања и стрељања скривених лица завршена, када су нас многобројни немачки војници, са машинским пиштољима у рукама, потерали ка мосту на Сави, који је био одмах ту у близини. И ту сам већ на ступању на мост видео прву жртву која је пала међу нама. Једао парадокс је хтео да тај први убијени Шапчанин буде баш Немац, члан немачке мањине у Југославији, Пепита Румл, касапин, члан фирме браћа Румл у Шапцу, који је гордо одбио да се користи својим немачким пореклом и кога Немци нису хтели да пусте међу таоце. Али он им је изазивајући добацио:

- Ја сам Србин, ја сам са Србима целог века живео и ја делим њихову судбину. Ако треба да умрем, ја ћу умрети са њима заједно.

И умро је први. Када је на мосту један немачки војник кундаком ударао једног старог Шапчанина који није ишао доста брзо, Пепита Румл га је одгурнуо и почео да грди немачки. Једним метком војник га је убио и бацио му тело преко ограде у Саву.

Када смо прешли мост, у Кленку, где су нас све набили на једну пољану, одмах су нас уз Немце и усташе са свих страна опколиле. Близу мене било је једно циганче са шајкачом на глави. Један усташа му је пришао, бесно зграбио шајкачу, тресnуо је о земљу и згазио чизмом, псујући детету српску мајку. Судија Лакић, једна људина од 120 кг. који је седео на влажној земљи крај мене, скочио је одједном, зграбио ону шајкачу са земље, ставио је на главу и уносећи се усташи у лице довикнуо му:

- Хајде, скини је мени.

Усташа је претпоставио да се изгуби у мраку.

Али сва наша пажња је сада била привучена на оно што се одигравало на другој обали Саве, у нашем напуштеном граду. Са Камичка се чуше тешке експлозије. То су се Штуке обрушавале на град са женама и децом и тукле га тешким бомбама. Људи су викали, гледајући далеке пламенове и слушајући тресак:

- Јаој, то је моја кућа...

Прво је запаљен млин на Камичку у који се била увукла једна партизанска тројка и одатле пуцала на Немце. Потом су друге бомбе запалиле цео Камичак који је пламтео у огњу све до Мачванске пијаце.

Целу ову ноћ, потом сутра дан и другу ноћ провели смо на тој голој ливади, без воде, без хране, без покривача, збијени једни уз друге. Немци који су нас довели из Шапца су се вратили натраг, а остале су само усташе. Тек 26. септембра по подне око 14 часова стигао је један немачки батаљон и постројио се око логора. Војници су држали у рукама пушке и машинске пиштоље и одједаом су почели да их пуне. Стари прота из Руме, Вуковић, који се спасао усташких покоља и живео као избеглица у Шапцу, видећи ово јаукнуо је:

- Јаој, сада ће нас све побити ...

Место плотуна одједном се чула немачка команда:

- Напред!

Поскакали смо и од тог тренутка пошли смо трчећим кораком да тако, стари и млади, здрави и болесни, претрчимо у року од три и по сата око 24 км. После ледене ноћи у којој смо се мрзли, дан је био врео и јесење сунце је падало тешко по нашем умору. Нама жеднима дах је застајао у грлу и чинило се да ћемо сваки час издахнути. Непрекидно се чули пуцњи пушака и рафали машинских пиштоља. Сваки онај који је застао,

који је пао и није могао даље да трчи, био је убијен на лицу места. Убијено је око 50 људи само међу нама, јер је потом било других многобројних жртава међу Јеврејима које су одвојено спроводили. Међу првим убијеним био је богослов Милан Божић, младић од 17 година, члан Љотићевог покрета „Збор", потом сам видео када су убили професора Сретена Галића, такође симпатизера „Збора".

Немачки војници су трчали око нас, али су они могли да се одмарају и смењују на митраљеским карама, које су се налазиле између сваке групе од 500 таоца. Усташе су ишле, било их је и на коњима и на колима, позади и ликвидирали оне које Немци нису били довољно дотукли.

Када смо се само једном зауставили за неколико минута да се направи ред у колонама, људи су падали на земљу и пили воду из брлога који се начинио онде где су остали трагови коњских копита.

Док смо овако са последњим снагама трчали, угледали смо како поред нас трче још брже, као гоњени демонима, други људи са жутим тракама на оделу. То су били Јевреји из јеврејског логора у Шапцу, које су Немци извели за нама, а који су морали да нас престигну и да избију на чело наше колоне. Овде су непрекидно одјекивали рафали јер је међу њима било доста старијих људи који су падали један за другим, док су само млађи успевали да издрже ту паклену трку. Било их је преко хиљаду и то су већином били Јевреји из других балканских земаља, који су ту били скупљени. Међу многобројним убијеним за време трчања, угледао сам леш једног мени познатог шабачког Јеврејина, Др Русоа.

Било је око 18 часова када смо већ на измаку снаге стигли у Јарак где нас је чекало једно поље ограђено бодљикавом жицом. Био је само један пролаз на чекрк, где смо задувани, знојави, избезумљени, полумртви морали један по један да пролазимо. Ми смо били подељени на колоне од по 500 људи. Било је десетак таквих колона и оне су улазиле једна за другом. Све до пете колоне сваки ко је прошао кроз чекрк био је дочекан кундацима и сав испребијан, потом се ударци спуштали на следеће.

Ја сам био у петој колони. Баш у тренутку када смо ми стигли пред улаз, са кога су долазили јауци и крици кундачених, у облаку прашине дојурила су путем једна немачка „Фелдваген"-војничка кола за сваки терен у којима је био један немачки виши официр. Видећи како војници обесно кундаче све људе, дрекнуо је на њих да престану, и тако смо ми, и они који су долазили иза нас имали срећу да уђемо у логор без малтретирања и пребијања.

Они први, кундачени, када су ушли у логор видели су сељаке са ашовима и лопатама како копају гробнице за масовне лешеве. Онај виши официр, пуковник, како смо касније сазнали, који нас је спасао од кун-

дачења, одмах је почео да виче на немачке официре који су се налазили са нашим џелатима и сељаци су прекинули рад.

Људи су одједном почели да шапућу:

- Недић нас је спасао ...

И доиста, то је био један пуковник из Београда, који је био упућен на Недићеве очајне интервенције код командујућег немачког генерала и тај је зауставио да се не изврши масовно убијање шабачких грађана.

У том импровизованом логору, који је требао да буде наше опште губилиште, наређено нам је да у току ноћи сви морају да остану лежећи на земљи и да се ни из ког разлога нико не сме де дигне. И доиста, када се у сред ноћи професор Лаловић био тренутно подигао одмах је настала паљба стражара и неколико је било рањено међу онима који су лежали.

Тек други дан боравка у тој заграђеној пољани код Јарка било нам је дозвољено да добијемо храну од кућа коју су нам сељаци на колима били довезли из Шапца, јер дотле ништа нисмо имали за јело, осим неколицине који су били предострожни. Тада је дошло и друго наређење да се деца од 14-15 година, којих је било око 200, врате тим истим колима натраг кући.

Два дана касније, док се већ вршило пребирање и стрељање сумњивих у масама, дошло је ново наређење да се пусте и дечаци од 16 година, те сам тако и ја пошао натраг у Шабац.

Када сам ушао у град, ни једне живе душе није било на улици. То је била мртва варош, потпуно изумрла. Ипак сам осећао како ме, нас двојицу тројицу младића који смо усамљени хитали својим кућама, прате погледи иза завеса. Одједном се један прозор лагано, бојажљиво отшкрину. Једна женска глава се појавила, бледа са уплашеним погледом:

- Пст! Пст! Јесте ли видели Бату?

То је била сестра студента Бате Мајошевића.

- Видели смо га...

- Онда је добро.

Прозор се затворио и ми смо поново били сами у мртвој улици.

Тек што сам дошао кући, када се појавила једна наша сусетка Арсенијевић, жена среског начелника у пензији. Њен син, тешко туберкулозан, био је умро.

У целој нашој улици била су само два мушкарца: мој друг Милан Куних и ја.

- Хоћете ли да носите крст и кољиво?

Сем нас двојице и неколико жена у пратњи је био још само отац Паун, прота.

Његова посмртна песма „Свјати Боже, свјати крепки...” је одјекивала на пустим улицама као да је вршио сахрану целога града.

У тој пустоши одједном се нама на сусрет појавио један немачки подофицир на бициклу. Видећи пратњу зауставио се, скочио са бицикла, укочио се и са руком дигнутом у вис одао је поздрав мртвоме, једноме у данима када су сваког минута други становници Шапца умирали под плотунима у Јарку.

Запрепашћен овим призором отац Паун је прекинуо своје „Свјати Боже" и крстећи се и гледајући на нас прошапутао је:

- Хвалим те Боже да још има по неког правог човека међу њима.

И Гајић ми је потом додао:

„Мало по мало Шапчани су се враћали натраг домовима. Знали смо сви да су Недићеве интервенције учиниле крај нашем страдању, али је ипак више стотина оних за које се сумњало или имало доказа да су у вези са партизанима било стрељано. Што се тиче оних несрећних Јевреја, који су онако очајнички трчали поред нас, ни један једини се није више вратио из Јарка. Све њих преко хиљаду су тамо стрељали".

И још један детаљ ми је дао, пре почетка овог колективног испаштања. Шапчани су били свесни опасности и хтели су да спасу свој град. Гајић вели:

„Обавештени о немачким припремама за одмазду, Шапчани су образовали једну делегацију угледних грађана међу којима је био чак и један комуниста Илија Ранковић и упутили је да дође у додир са партизанима и Рачићевим четницима и да их моли да одустану од напада на град, јер ће то само изазвати немачку казнену експедицију и тешко страдање, а можда и уништење града.

Али делегација Шапчана није могла ни да дође до штаба партизанског и четничког, јер су комунисти, обавештени о њиховом подухвату, дочекали их већ између Мајура и Штитара једном заседом која је отворила ватру и убила Перу Николића, званог „Чавка", судију у пензији, док су други побегли натраг у варош. Комунисту Илију Ранковића, који је био у овој делегацији, убили су касније сами партизани. И онда су наступили догађаји који су довели до „крвавог марша" и свих других страдања Шапца и његових становника.

*

У вези одвођења шабачког мушког становништва и масовног стрељања које је потом вршено од стране немачких трупа и немачке полиције говорио ми је сада после рата у Минхену онај немачки високи функционер који је под окупацијом био у Београду на врло одговорном положају и који ми је био са дивљењем испричао како му је Недић одбио понуду да пође његовим колима у Смедерево и да види свог погинулог сина, јер

није хтео да прекрши реч коју је дао немачком официру да неће напустити свој стан.

Тај исти Немац у данима страдања Шапца дознао је од својих органа, који су били у логору одведених Шапчана у Јарку, да тамо има људи који тврде да су блиски рођаци генерала Недића. Чим је ово сазнао, тај немачки функционер је затражио од Недића да га прими и саопштио му је шта је сазнао, па је додао:

- Молим вас пођите одмах тамо. Ја вам стављам на расположење своја кола и пратњу и издвојте ваше сроднике да не би случајно и они страдали.

Недић, гледајући га право у очи, са слеђеним лицем рекао му је:

- Не, господине. Кад страдају други Срби нека страда и моја најближа породица. Ја вам захваљујем на вашој понуди, али или пустите све или побите све, па и мене са њима.

Овај Немац је остао запрепашћен пред оваквим човеком, каквог дотле није срео у окупираној Европи, како он сам каже и додао је у том свом дивљењу:

- Генерал Недић је достојан највећег поштовања. Он је био оличење патриотизма и части. То је била ретка величанствена фигура и човека и официра и родољуба. Проћи ће још многе године док српски народ сазна под каквим је тешкоћама и мукама, под каквим самоодрицањима и чак понижењима Недић спасавао своје сународнике и колико их је он спасао својом неустрашивошћу, својом упорношћу и дивљењу према његовој личности коју је на крају крајева свакоме од нас Немаца наметнуо.

*

Док се усташама дала неочекивана прилика да могу несметано да убијају Србе из саме Србије, Недић је неуморно, непоколебљиво, неосетљив на немачка одбијања и грубости обилазио војне шефове једног за другим, указивао им да ће овакви поступци, далеко од тога да смире Србију и српски народ, имати само далекосежне катастрофалне последице и да неће смањити немачке жртве већ да ће их повећати, покушавајући на све начине да заустави овај покољ. Најзад Недићеве интервенције су постигле да је наређено да се 30. септембра сви одведени шабачки грађани врате из Срема у свој град. На територији Павелићевој остали су само лешеви оних које су усташе поклале или Немци стрељали издвојивши их као сараднике четника или партизана.

Иако је најзад постигао да се трагедија Шапца заврши и ако је примио извештај да су одведени Шапчани враћени у свој град, Недић није могао да нађе мира своме очајању због ове несреће. Баш тог 30. септембра говорио ми је Недић:

- Шабац је преживео сасвим непотребно једну тешку несрећу која се могла и морала избећи само да су наши људи хтели да мисле својом главом и својим здравим српским разумом. Сада спремам један говор, због кога сам те и звао, па да покушам да уразумим оне код којих је још разум остао, да вратим свести оне којима је туђинска, нама душманска пропаганда душу замутила. Ја сам изашао из овог народа, ја сам за њега и кроз њега живео, за њега сам сваког тренутка спреман да умрем, ако је то потребно; моја је судбина, као и судбина свих нас неразлучно везана са судбином народном, ја сам и на бојним пољима и на свим својим положајима које сам заузимао у Србији и потом у Југославији посведочио да сам увек служио и данас служим верно и одано искључиво српском народу и никоме другом. Мој је једини циљ да помогнем српском народу да преживи ово страшно доба уништавања и да сутра у слободном свету опет заузме место које му доликује, па ипак мене неће нико да чује, нико се на моје позиве не одзива, нико моје савете не слуша. Ето те младе официре примио сам као своју децу и говорио им онако како се говори од срца-срцу, веровао сам да су ме разумели, да ће спасти тај град који је сада тако страдао, али све је било узалуд. Довољно је да ма који белосветски агент, ма који излапели лорд са излизаним мозгом само пошље своју поруку преко радио Лондона или да заурличе какав комунистички крвник из Москве па да се наши људи не питајући се ни за кога ни зашто баце одмах у ватру и воду.

Овај израз „лордови са излизаним мозгом" који је случајно овог дана у разговору са мном употребио, тако се допао Недићу да је рекао:

- Ово ћу да поновим и у једном моме говору. Уосталом, звао сам те сада да видиш један други говор који сам ових дана несреће почео да пишем и који само треба да Немци одобре, јер ми је с њима још најтеже. Али како ће ме они разумети, они који су нам непријатељи, када ме наши људи не разумеју. Изгубио сам сваку наду да ћу довести разуму нашу градску интелигенцију и нашу чаршију. Није за њих водиља Топола, мој устанички Орашац, Београд деспота Стевана Лазаревића, који је умео да отклони уништење од Србије, јер су га његови војници и властела верно следовали у његовој мудрој политици спасавања српског народа. Не, за наше људе је кула светиља Лондон, Бостон, Тифлис и шта ти знам како се све зову места из којих нас стално хушкају да за њих умремо. Зато сам одлучио да се овог пута обратим српском сељачком народу, јер је он тај који је увек носио Србију на својим жуљевитим плећима, он је тај који је увек српски образ осветлао на бојиштима, он је тај који данас плаћа лордовске рачуне по Мачви као и по Шумадији, Подрињу и свугде. Сву моју веру да ћу успети да спасем српски народ полажем у здрав разум и велико родољубље српског сељака, који је увек водио праву

српску политику и није волео да се меша у туђе рачуне ни да служи туђим интересима.

И пружајући ми десетине листића исписаних његовим крупним рукописом црвеним плајвазом додао је:

- Ево шта сам набацао ових тешких дана када целе ноћи нисам могао да ока склопим од брига и невоља. Погледај, па ми реци шта мислиш о томе.

То је био можда један од најбољих Недићевих говора који је одржао 12. октобра под називом „Дозив сељацима".

XXIII

БОРБА ПРОТИВ КАЗНЕНИХ ЕКСПЕДИЦИЈА

Увече 12. октобра 1941. звучници постављени на Теразијама разносили су нови говор генерала Милана Недића, писан у данима његовог немоћног очајања гледајући страдање Шапца и Мачве, трагедија коју је он хтео и могао да отклони да су га они, које је он као своје оружане емисаре спасења послао на терен, разумели, веровали му и следовали га онако како се следује командант на бојном пољу, где се умире али се заповест без дискусије извршава.

Тај говор, кога је он назвао „Позив сељацима" био је прави крик за помоћ не њему лично, не Београду, већ читавој Србији кроз коју су крстариле казнене експедиције окупатора, а у којој је вредност људског живота падала катастрофално сваког дана све ниже и ниже, тако да је смрт постала само неизбежна фаталност у коју су хиљаде људи ишли бесциљно и резигнирано, али са оним старим пркосом српским који је увек значио јунаштво.

Када су родољубље и појам националне дужности, дужности пре свега према своме народу, који је право оличење Отаџбине, - јер то нису шуме и стене већ заједница народне крви - постали тако замућени, тако погрешно осветљавани да се није више знало да ли је патриотизам излагати своје сународнике уништењу, или је свети императив њих спасавати, да би се овековечио ход српског народа у будућност, онда је Милан Недић, несхваћен, неслушан, неследован бацио овај крик за растрежњивање онима из чије је средине и сам потекао: српским сељацима.

У то тешко октобареко вече председник српске Владе народног спаса је звао у помоћ своје негдашње војнике, оне који су увек били слава Србије.

То вече Милан Недић је био горак и мрачан баш онако како је била горка и црна судбина многих крајева наше земље:

„Драга браћо, српски сељаци,

Вама хоћу данас да говорим. Ваши преци су стварали ову државу. Они су ову земљу волели и гинули за њену слободу. И данас не лежи снага и будућност Србије у искваренојој чаршији, већ у вама, српским сељацима.

Са свих страна добијам писма и поруке од мојих ратних другова, сељака, да им кажем шта треба да раде или ме зову у помоћ.

Један ми пише: ‚Шаљи твоју војску у помоћ, јер се више не може живети од разбојничких банди. Гори зулум трпимо од комуниста него што су га наши стари подносили од Косова'.

Други ме зове да му заштитим дом и село, јер ти тобожњи избавиоци национал-комунистички не само што убијају и пљачкају све што нађу, већ и на образ насрћу.

Трећи вапије: ‚Аман, спасавај! Ово нису Срби што овде убијају најбоље српске домаћине. Из целог света се покупила фукара да затре име Србиново...'

Ето, на те безбројне поруке, на вапај нашег несрећног народа који лудо пролива своју драгоцену крв злочиначки заведен, одговорићу данас. Говорићу вам чисто народски, као што сам то радио 43 године свог јавног рада у народу. Јер ја сам од ваше горе лист. Моје је село Орашац усред Шумадије, близу Опленца и Тополе гнезда Карађорђевића.

Када ми је пре месец дана понуђено да образујем Владу народног спаса - да бих покушао да разумом спречим безумље које би српски народ одвело у коначну пропаст, ја сам био свестан какав тешки терет примам на своја плећа. Имао сам да бирам: или да гледам како се наш народ узајамно истребљује у грађанском рату, и да га потом смрви казнена експедиција, или да заложим сав свој углед и поверење, којима ме је народ одликовао, и да учиним све што је у мојој моћи да га спасем од коначне пропасти.

Као Србину и српском официру, са којим су моји војници у ратовима делили и добро и зло, није ми било тешко да се одлучим на ово друго и да се сав заложим у служби српскоме народу, а против разбојника, одметника, пљачкаша и паликућа.

Јер ја недам да српски народ ишчезне из ове много напаћене српске земље.

И зато питам пре свега оне које је безумље захватило:

Зашто се борите? За чији рачун? Ви слушате сиренске гласове Лондона и Москве и некакве тобожње станице Шумадије, која је у ствари у Египту, и из које туђински плаћеници, безбедни и сигурни, за рачун својих госа (газда) злочиначки шаљу свој народ у смрт.

... Мислите ли да можете нешто учинити? Ништа. Изгинућете лудо. Доћи ће једна за другом казнене експедиције. Слистиће ваша села, попалиће шуме, поубијаће у тој борби целе ваше породице. Невини ће страдати исто као и безумници и злочинци. Однеће вам се сва храна. Са чиме ћете дочекати зиму? И како ћете је дочекати?

Зар нисте могли са милион бајонета, са хиљадама топова да сачувате земљу, а сад мислите са неколико пушака да терате окупатора, који је

победио све војске Европе? Зар верујете да ће шака безумних пљачкаша и паликућа, и голорука раја коју они терају са собом, ма шта моћи да учини против многобројних дивизија које долазе са авионима, борним колима, топовима, бацачима пламена и бацачима мина? Да ли те је безумље потпуно залудило и ослепело, несрећни српски роде?

Ко вас тера обезоружане у смрт, у пропаст?

Они што сваког дана вреће на радију из Лондона, Москве, Каира и Јерусалима! Зашто вреће поваздан? Зато што ће им газда, ако заћуте, да измакне чанак, па нема хлеба. Морају. Да би безбедно у далеком свету живели, они продају крв свога властитог народа.

Где је била Енглеска у априлу? Што не дође вама у помоћ? Ни један Енглез није хтео да погине за спасавање Југославије, исто онако као што није хтео да дође ни 1915. у помоћ Србији.

А где је била и та силна Совјетска Русија? Што нас она не поможе у априлу месецу; но остадосмо сами самцити пред најјачом војском света, која нас прегази као олуја.

А сада? ... Енглези ни једног јединог војника неће да жртвују да би олакшали Совјетској Русији, а траже да ви устајете на оружје, да би вас окупатор слистио са земље, да у вашој ојађеној Отаџбини не никне више трава, и да не буде више Србина.

Шта се њих тичу Срби и српске жене и деца и српска сиротиња. Шта је њих брига што ће се разорити српски градови и села. Шта се све ово њих тиче, само нека се њихови интереси задовоље.

Већ сам вам једанпут поручио: немој да се мешате у обрачуне силних. Куд сте ви потегли? Ви само можете да изгубите данас, немате шта да добијете осим коначног истребљања Срба и Српства.

Српски народ има рђаву особину: наиван је, лаковеран. Може га лагати свако до миле воље. Зар вас не лажу већ шест месеци они из Лондона и ови из Москве?

Те ‚спас ће доћи пре него што мислите', те Руси код Кладова, а Козаци у долини Тимока. Они нама читају неку историју из Карађорђевог устанка, док су у ствари Козаци истерани чак из своје постојбине из Запорожја и Дона. Лажу бестидно, бесрамно и јуче и данас, и сутра и једнако. Лажу а ви верујете до изнемоглости.

Њиховим лажима има да захвали за своје страдање, за своју пропаст сада већ умирена Мачва. Овај пребогати наш крај завео се за гласовима одрода и безумника, пошао је за позивима Лондона и Москве. Истакли су црвене барјаке по општинама, поскидали крстове са цркава и заменили их црвеним звездама. Оно што сам свима предочавао, десило се. Дошла је казнена експедиција немачка. Узалуд сада из Мачве зову у помоћ. Касно је.

Али шта се тиче оних из Лондона и Москве што је Мачва у црно завијена, што је у њој више згаришта него домова, што су и криви и невини попадали под неумитним ударцима...

У последњој секунди последњег часа доћи к себи заведени, заблудели српски роде сељачки.

Срби сељаци.

Чујте и почујте, браћо и сестре.

Ево, ти и такви људи (у овом говору Недић је поменуо многе Несрбе који воде комунистичке одреде, као неке Бјондиће и Мозијанине, моја примедба) воде пропасти твој дом, твоју земљу, твоје село, твој народ. Знај: окупатор је довео војску, за коју су ти тврдили да је нема, и казниће те неумитно. Ти ћеш страдати, српски сељаче, а сви они бандити, сви они страни плаћеници који су те у крв бацили, разбећи ће се.

И зато те у име Српства позивам: устај, брани своја огњишта од комунистичких пљачкаша, разбојника и одметника од Бога и власти, од породице и друштва, од цркве и вере. Знај да је ово света борба за одбрану Србије и Српства. Са оружјем или без њега удри и уништавај црвене бандите где их стигнеш, јер ћеш само тако наћи спас. Ако и погинеш у тој борби, спашћеш свој дом, спашћеш своју децу, спашћеш српски народ.

Бог нека је с тобом, јер он чува Србију, и моји одреди, који ти хитају у помоћ.

Сврстај се у њихове редове, ради твога спаса и спаса твоје деце, мили мој српски сељачки народе.

Ето, браћо, то вам је мој одговор на ваша писма и ваша питања и то вам је мој народни поздрав."

Прелазио сам преко Теразија баш када су се речи генерала Недића разносиле над Београдом. Гомиле људи, све гушће и веће, слушале су ћутећи ова упозорења, ово скоро вапијање да се стварност схвати и ни једног јединог подругљивог осмејка, ни једног слегања рамена, ни једне једине ни најтише упадице нисам видео ни чуо. Сва су лица била затегнута и озбиљна, јер је свако већ на својим плећима носио један део тих опасности о којима је генерал Недић у томе тренутку говорио.

Да ли председник српске Владе није претеривао у своме очајању, да ли његове бојазни нису биле увеличане? Да ли је опасност истребљења Срба била само имагинарна?

Окупатор је ту дао одговор и делима и речима, и усмено и писмено.

Пре свега ево како изгледа биланс казнене експедиције У Шапцу и Мачви:

На дан 9. октобра 1941, на три дана пре Недићевог говора, штаб 342. дивизије, оне која је вршила „чишћење" ове богате српске покрајине, упутио је „Опуномоћеном командујућем генералу у Србији" десетодневни

извештај о заробљеницима и плену уз који је приложена и табела својих и противничких губитака и плена и у њој се вели да је „у времену од 24.IX до 9.X, 16 ч." било сопствених губитака (Немци):

5 погинулихи 26 рањених.

Насупрот овим ништавним губицима за огромну немачку војску, „непријатељски", дакле српски - губици су били:

88 убијених,

1127 стрељаних (то су скоро све таоци и похватани сељаци и грађани) и где нису урачунате жртве које су усташе побиле при спровођењу од Шапца до Јарка (код Сремске Митровице) и

21.440 заробљених (ово је становништво Шапца и Мачве које је одведено у привремене немачке концентрационе логоре).

Уз то извештај додаје и број плена из Мачве у стоци:

У овом времену је доведено стоке као плен:

1205 говеда, 1861 овца, 940 свиња.

Али осим овог биланса већ одиграних догађаја, ево само на два дана пре Недићевог говора какве су мере предвидели да се спроведу у Србији ова два немачка командујућа генерала:

Опуномоћени командујући генерал у Србији Беме издао је 10. октобра наређење бр. 2848/41 поверљиво по предмету „Уништавање комунистичког устаничког покрета"

У томе своме допунском наређењу, где под „комунистима" подразумева све Србе, генерал Беме вели између осталог:

„1. У Србији је, услед ‚балканског менталитета' и великих размера комунистичких и национално камуфлираних покрета, потребно извршавати наређења Врховне команде оружане силе с највећом строгошћу. Брзо и безобзирно угушивање српског устанка представља допринос немачкој коначној победи, што се не сме потцењивати.

2. Мушевитим акцијама треба у свима гарнизонима у Србији најхитније притворити као таоце све комунисте, све мушкарце на које пада сумња, све Јевреје и известан број националистичких и демократски настројених становника. Таоцима и народу треба предочити да ће у случају напада на немачке војнике или ‚фолксдојчере' таоци бити стрељани...

3. Буде ли губитака међу немачким трупама или ‚фолксдојчерима', територијално надлежни команданти, све до команданта пука закључно, наредиће одмах стрељање против ника према следећим стопама:

а) За сваког убијеног немачког војника или ‚фолкдојчера' (мушкарца, жену или дете) 100 заробљеника или талаца;

б) За сваког рањеног немачког војника или ‚фолксдојчера' 50 заробљеника или талаца.

Стрељање ће извршити трупе. По могућству треба за стрељање узети јединицу која је имала губитке...

4. Приликом закопавања стрељаних треба пазити да се тамо не стварају српска светишта (ходочашћа). Стављање крстова на гробове, украшавање истих итд. треба спречити... Зато треба сахрањивања вршити на усамљеним местима...

5. Насељена места која се морају заузимати борбом треба спалити, исто важи и за куће из којих се пуцало на трупе.

Беме - генерал пешадије"

Други немачки генерал Хофман, командант 717. пешадијске дивизије која је оперисала у простору Чачка, Краљева, Крагујевца и Крушевца, упутио је Командујућем генералу и заповеднику LXV више команде под бр. 23/41 план о акцијама које треба предузети у Србији, у коме се прво предвиђа стварање „затворених зона" са обе стране свих железничких пруга и главних друмова, из којих има да се исели целокупно становништво, да се посеку шуме, усеви, да се поставе мине. И потом, поред још других мера у погледу одвођења незапослених младих људи у концентрационе логоре, вели се:

„в) ...Од сада ће имати цео српски народ да до краја осети великонемачку моћ. Само од држања свих Срба зависи да ли ће постојати у будућности Србија или не.

г) При понављању дела саботаже и томе слично, припретити применом ДРАКОНСКИХ мера, истаћи да се цео српски народ сматра саучесником..."

Треба напоменути да је генерал Хофман важио као један од најумеренијих немачких генерала у Србији, да је он у својим ранијим извештајима истицао да не би требало стрељати невине људе, похватане насумице, већ да се казна смрти примењује само према онима чија је кривица доказана. А сада је и он тражио пуну одговорност целог српског народа.

У тој атмосфери, са свим припремама за нове одмазде, које су убрзо довеле до језивих страдања, становништво неколико градова и многобројних села Шумадије и осталих делова Србије, звао је генерал Милан Недић српске сељаке, да као најздравији и најразборитији део српског народа схвате у каквој се опасности налази њихова од непријатеља окупирана Отаџбина. Звао их је да му помогну да својом акцијом, у колико му је могуће, отклони све те страхоте казнених експедиција које су лебделе над главом сваког становника Србије.

И те Недићеве речи и његов позив нису остали без одјека. Велики део сељака их је чуо, прочитао, сазнао за њих и, одиста, од овог тренутка је била постављена једна жива веза између генерала Недића и српског сеоског становништва.

У току 1942, 1943. и делом 1944. године хиљаде и хиљаде сељака из свих крајева Србије непрекидно је стизало у Београд, где су увек примани од председника српске Владе, излагали му своје невоље, слушали његове речи, савете, охрабрења, упутства. О томе личноме сталноме контакту између генерала Недића и српских сељака говорићу касније у временском оквиру када су се ти сусрети масовно одигравали.

XXIV

„ОСТАВИТЕ МЕ САМОГ СА ПАВЕЛИЋЕМ ДА МУ ЗУБИМА ГРКЉАН ПРЕРЕЖЕМ”

Непосредно у данима страдања, Шапца Недић је најогорченије протествовао код свих немачких преставника окупационих власти, а нарочито код немачког главнокомандујућег генерала због довођења усташа на територију Србије и због њихове употребе да они чувају одведено становништво из Шапца и Мачве, подвлачећи стално да су усташе својим незапамћеним злочинима над српским становништвом на територији такозване „Независне државе Хрватске” баш и проузроковали општи устанак свих преживелих Срба у областима које они држе, да су њихова зверства, - а они су савезници Немаца - такође један од разлога за оружану акцију гериле у Србију, и да њихова и делимична употреба на тлу Србије може само да распламти још веће неповерење српског становништва и да га нагна на општу оружану акцију.

Недић је овом отпочетом сарадњом између Немаца и усташа био дубоко узнемирен и гледао је у томе већ почетак остварења оне немачке претње, изнете му да би га натерали да се прими образовања владе, да ће Србија бити подељена између њених суседа, немачких савезника, те да ће и Павелићеве усташе ући у западни део Србије.

Нарочито су га узнемиравале вести, које је сазнавао од појединих Немаца, код којих је налазио тајне подршке и донекле заштите, да се припрема баш на територији Павелићевој стварање једног великог концентрационог логора за Србе из Србије.

Баш у те дане шеф немачке Полиције безбедности и СД (Гестапо) у Берлину са актом „Бр. IV А 1 Б/41-г. Рс - Поверљиво - државна тајна” од 9. октобра 1941. поднео је Хитлеру извештај бр. 108 у коме се говори и о догађајима у Србији, о акцији чишћења које је немачка војска извршила на простору Шапца и о одвођењу 22.000 мушких становника из овог града и из Мачве у сабирни логор код Јарка. У томе се извештају у томе погледу даље вели дословно:

„За лица ухапшена приликом акције чишћења, коју је извела војска, као и за остала лица које је немачка војска ухватила у луку Саве код Митровице, подићи ће се сабирни логор. Овај логор подићи ће органи-

зација Тот. Он ће у прво време имати карактер за 50.000 људи, који се може повећети на 500.000. Логор ће бити изграђен по типу немачких концентрационих логора. Управа логора је у рукама Извршне групе Полиције безбедности и СД".

Са своје стране пак и генерал Беме и шеф немачког управног штаба Србије др Турнер су увек када је Недић долазио да протествује због усташа користили то да га убеде да је најбољи начин да престану узајамна убијања и да се уреде односи између Срба и Хрвата да се он, Недић, састане са Павелићем у једној немачкој команди. Берлин је то императивно тражио, јер је хаос који је владао на тлу Павелићеве назови државе, са разореним комуникацијама од акције српских устаника ометао и кретање немачких трупа и немачко снабдевање из Хрватске, а и из Србије, јер су све пруге водиле преко Павелићеве територије.

Недић се увек враћао сав црвен од узбуђења и дубоко узрујан са ових позива и у два три маха сам чуо од њега тих дана како је покушавао да их увери да се он као претставник српског народа из Србије не може састати и разговарати са оним крвником Срба с друге стране Дрине и Саве чије избегле жртве и они сами могу свакодневно да виде како стижу без игде ичега, са голом душом у Србију као на острво спасења, доносећи са собом сав ужас преживљених покоља и садистичких мучења њихових најближих и најдражих.

- Говорио сам др Турнеру, рекао ми је тих дана после ваљда прве такве његове интервенције. - „Сиђите кога хоћете дана на Саву и пошаљите ваше војнике са чамцима нека похватају оне безбројне српске лешеве који непрекидно плове реком са натписом стављеним од усташа: МЕСО ЗА БЕОГРАДСКЕ ПИЈАЦЕ, и њихове ископане очи, њихове отворене утробе, отсечене дојке младих жена и одрезани удови људи даће вам одговор да са џелатима ових мученика нема разговора".

Али за др Турнера исто као и за генерала Бемеа наређења из Главног Фирерового штаба била су изнад свих људских осећања.

У том новом рвању Недићевом са немачким неразумевањем, баш око 10. октобра 1941. године био сам дошао у његов кабинет по једној хитној ствари која се мене тицала и која је угрожавала моју слободу и можда и мој живот. Пуковника Масаловића сам затекао замишљеног и без његове уобичајене живости. Једино је био нешто више нервозан него иначе и осетио сам да се опет дешава нека тајна драма или да је на помолу нека нова опасност по Србе. Рекао ми је само да је генерал Беме хитно позвао Недића код себе и додао је:

- Опет нас нека невоља чека, а ова шабачка још увек крвави.

Тих дана су и код Београда вршена масовна стрељања као одмазда за неке немачке војнике убијене у близини Тополе. Кога су Намци стрељали то ни Недић није знао и када је тражио да га обавесте, одговорили

су му да је то ствар Немачког Рајха, да се то ништа не тиче Срба јер су жртве одмазде Јевреји. Из неких извештаја који су потом били објављени видело се да је у околини Београда тада стрељано 2.200 Јевреја изведених из београдских логора.

Баш док ми је Масаловић говорио да се боји да претседник вративши се не донесе опет неке несрећне вести, зачуло се како се врата од Недићевог кабинета нагло отворила и потом снажно залупила. Шеф кабинета је потрчао тамо дижући руке у вис.

Неколико минута касније се вратио у своју канцеларију где сам га чекао и држећи се рукама за главу - као да је хтео да покаже да је си-туација критична, прошапутао ми је:

- Претседник је сав изван себе. Иди тамо, зове те.

Када сам ушао у велики Недићев кабинет он још није био сео за свој сто за рад већ је стајао на средини собе загледан у велику слику Краља Александра као да је њега звао у помоћ и од њега тражио одговор.

Познавао сам добро сваки израз Недићевог лица и видео сам да је сва крв у њему била ускиптала. И одједаом, без речи поздрава или упита, као да је желео да пред неким скине сав јад и бес са своје душе, док су му очи биле јако искочиле, рекао ми је скоро задуван:

- Знаш ли зашто ме је немачки генерал опет звао? Да ми нареди да се морам састати са Павелићем. У њихове четвртасте главе не улази сазнање да нема преговора и споразума између џелата и жртве, да нема састанка између убице Краља Александра и генерала Милана Недића који је за тог истог свог Врховног команданта био увек спреман и да умре. И све што сам им до сада говорио то је било као у ветар. И када сам већ видео да неће или не могу да разумеју ја сам онда, ван себе, рекао немачком генералу: „Е добро, пристаћу да се састанем са Павелићем али само под једним условом: да будемо сасвим сами, без оружја, како бих му зубима пререзао гркљан да бар тако му платим и за Марсељ и за све оне наше несрећне безбројне жртве". И најзад је то разумео. Пружио ми је руку, без речи, показујући да је наш разговор завршен и надам се да ме по томе питању више неће узнемиравати.

То је било све што сам о томе састанку сазнао од Недића, јер ми ни о којем другом детаљу тог разговора није више говорио ни тада ни касније.

Међутим, требале су да прођу многе године од тог узбудљивог октобарског дана 1941., а таквих је био цео тај несрећни и крвави месец српског страдања, па да са једне сасвим супротне стране дођем до других момената баш тога истога разговора између Недића и генерала Беме.

Недавно преминули чувени вајар Иван Мештровић на неколико месеци пре своје смрти објавио је у Аргентини своје мемоаре, а у њима уз многе неповољне приказе његових сусрета са Миланом Недићем и са

његовим млађим братом генералом Милутином Недићем донео је баш и оно што је он сазнао о притиску који је генерал Беме чинио на Недића да се састане са Павелићем и с њиме споразуме, не доносећи баш оно што ми је Недић сам рекао, а о чему му свакако немачки изасланик, од кога је ток тога разговора сазнао, можда није хтео ни да каже. Томе Недићевом разговору са немачким генералом Мештровић посвећује цело једно поглавље, а о његовој тачности и веродостојности знају само две личности, обе мртве: сам Мештровић и његов немачки суговорник Кронхолц. То поглавље из Мештровићевих мемоара гласи:

„МАЧЕКОВО УХИЋЕЊЕ И ГЕНЕРАЛ НЕДИЋ

Баш у то вријеме се је лочело шапутати, да је Мачек ухићен и некуд одведен, али се није ништа поуздамо знало, што и како је с њим. Једно јутро око 7 и пол, добио сам једно писамце, које ми је један младић уручио. Оно је било од неког Аустријанца Кромхолза (треба Кронхолца, јер Мештровић није добро прочитао име, моја примедба), негдашњег вишегодишњег аустриског конзула у Београду, а тада члана Њемачког посланства. Ја га нисам познавао, али се он у писму позивао на браћу Ћурчин и молио ме, да дођем у кавану „Медулић", јер да он не може к мени у кућу из разлога којима ћу се домислити. Пошао сам и нашао га у једном углу каване, која је била још празна. Лице му је улијевало повјерење, а говорио је савршено хрватски, заправо српски, и након кратког разговора сам видио да искрено воли Србе. Он ми је са сигурношћу саопћио, да је Мачек ухићен пред четири дана, те да је у вези с тиме дошао у Загреб, да говори са мном и то по Недићевој жељи који да мисли да ћу ја ипак наћи везу са Мачеком и саопћити му његову, Недићеву нехотичну погријешку, за коју је држао да би могла бити узрок Мачековог ухићења. Ствар је по Кромхолцовом причању текла овако:

„Ја сам био један од главних посредника код стварања Недићеве владе и тумач између њега и немачког генерала, јер Недић не зна њемачки. Будући да су Њемцима додијале усташко-четничке борбе, које су проузроковале пустошење земље и Нијемцима онемогућавале да из ње извлаче користи, коју су ишчекивали, добио је генерал налог да притисне Недића да се нађе „модус вивенди" између Хрватске и Србије како би пустошење престало. У ту сврху је пред неколико дана генерал (Беме, моја примедба) позвао Недића изненада к себи, без да сам ја био о томе обавијештен, као што се је обично дешавало. Генерал је Недићу енергично изнио њемачку жељу и захтијев, да мора да дође до споразума између Хрватске и Србије, чиме би се обуставило пустошење и Нијемцима олакшало кретање и скоришћавање подручја. Недић је питао с киме да се споразуми. Он му је одговорио да с Павелићем и усташама. На ово је Недић одговорио, да би га то онемогућило код Срба, будући да усташе гоне и убијају Србе, а с друге стране да је њих само шака и да не престављају Хрвате.

- А тко би их по Вашем мишљењу представљао? упитао је генерал.

- Па Мачек представља огромну већину Хрзата.

- Њему је била нуђена власт у Хрватској, али он то неће. Њемцима није стало до прљавог брака између Срба и Хрвата, као и до њихове расставе, него само до пацификације подручја, како би се могло слободно кретати, умијесто бити ометан. Ми нисмо ништа имали против Југославије и она је могла остати по страни, да нас ови људи мегаломани нису вријеђали и изазивали, на своју несрећу. Сада, када се је то догодило и ви се разишли, морате се споразумјети, да се подручје смири. Зато хоћемо да се Београд и Загреб споразуме. Кад није ишла комбинација с Мачеком и његовом Сељачком странком, морате се споразумети с усташама, нама је то свеједно - подвикнуо је генерал Недићу.

На то је Недић узвратио да он не зна ни тко усташе представља. - Био ми је један Павелићев емисар, један Кватерников и онда један Будаков. Тко је од њих главни, ја не знам.

Генерал је на ово извалио очи и упитао: „... и чији још?" Збуњен овим упитом, Недић је одговорио: „И један Мачеков".

- За лојалну сарадњу требали сте ме о томе обавјестити, узвикнуо је генерал.

- Нисам знао, јер у Мачековој поруци није било ништа позитивног, узвратио је Недић.

Недић је био збуњен, мислећи да је за ове емисаре генерал знао путем своје шпијунаже. Ја сам приспио тек под крај разговора, а тумач је слабо владао српским језиком. Сад Недић мисли, да је све ово проузроковало затварање Мачека, па ме је упутио к Вама не би ли Ви његово жаљење дојавили Мачеку, као и ток разговора са генералом.

Ја, разумије се, нисам могао обећати, да ћу то бити у стању.

Затим ми је Кронхолц у детаље причао, како је Симовић иза пуча, а три дана прије њемачког нападаја на Београд, понудио Њемцима још повољније увјете, него су били они с Цветковићем, али је с њемачке стране одговорено да је „прекасно". Хитлер је био бијесан и одлучио је да казни „балканску багажу". (Иван Мештровић, Успомене на политичке људе и догађаје, Вуенос Аирес, 1961. Књижница Хрватске ревије. Стр. 323-324.)

Сам пак Мачек пише у својим мемоарима да му је 10. октобра 1941. дошао у Купинец један немачки официр који му је понудио у име Немачког Рајха да он, на место Павелића, образује владу у Хрватској, али да је Мачек одбио.

Пет дана касније - како Мачек пише - упао је у Купинец, један одред усташа и ухапсио га. Према овоме је вероватније да је Мачек био ухапшен не зато што је Недић рекао да је примио једног емисара од њега, него што су усташе сазнале за немачку понуду Мачеку да он образује

владу, те су његовим хапшењем хтели да потпуно онемогуће ту комбинацију.

Долазак пак немачког официра у Купинец, 10. октобра 1941, била је врло вероватно баш последица Недићевог упорног одбијања да се споразумева с Павелићем, те су Немци хтели још једном да покушају да наговоре Мачека да он преузме владу у Хрватској.

*

Једна случајност је хтела да су баш тих дана када је ратни заробљеник, генерал Недић водио тешку и неравну битку са представницима Немачког Рајха и одбацио њихове ултимативне захтеве да се сретне са вођом усташа, први пут су се чули гласови и од чланова југословенске краљевске владе у егзилу, која је дотле примила, разним каналима, низ извештаја из земље о незапамћеним зверствима Павелићевих кољача и џелатских слугу, али преко којих се дотле ћутке прелазило из Бог зна каквих и према коме обзира.

На дан 10. октобра 1941. потпредседник владе Слободан Јовановић је говорио на радио Лондону у српско-хрватској емисији и између осталог рекао:

„У деловима Павелићеве Хрватске Србима претстоји истребљење. Срби! Ваше патње познате су широм целог света. Ми ко ји се налазимо изван напаћене отаџбине чинимо све у нашој моћи да што више убрзамо ослобођење наше Отаџбине Југославије".

Два дана касније, 12. октобра, опет на Бибисију министар спољних послова др Момчило Нинчић био је још директнији и одлучнији у својој осуди:

„Имамо страшних вести о покољу Срба с оне стране Дрине у Павелићевој Хрватској. Ту се врши систематско истребљивање српског народа...

Доћи ће дан обрачуна. Казна мора бити исто тако немилосрдна као што су они били. Наш народ мора добити и добиће задовољење за оне хиљаде зверски покланих Срба који су криви само зато што су Срби. Казна мора одговарати величини злочина. Нису убице само оних неколико хиљада усташких мангупа, него цео режим Павелићев и сви они који непосредно или посредно тај режим одржавају и помажу. Сви они имају да одговарају за ове у светској историји нечувене злочине. Крв има да се испашта и суд ће доћи".

Са узбуђењем и задовољством слушали смо ова два вечера сви ми у Србији пригушене и муђене речи лондонске емисије често под ћебетом које је покривало радиоапарат да се његови звуци не разнесу ван зидова. Најзад је здеран застор који је месецима стидљиво прикривао дивљања једне злочиначке организације коју су Мусолини и Хитлер уздигли на ранг државе.

XXV

У ДАНИМА ПОКОЉА У КРАЉЕВУ И КРАГУЈЕВЦУ

Последњих дана септембра или првих октобра 1941., -не сећам се тачно више датума, али знам да је то било у време шабачке трагедије, - изненада ујутру је упао код мене мој класни друг и пријатељ Ђорђе Рош, који је напустивши после Првог светског рата војску као стопроцентни ратни инвалид, постао претставник највећих фирми немачке тешке индустрије за Југославију, а с друге стране почасни генерални конзул Норвешке.

Иако смо се често виђали, ипак смо се телефоном договорили када ћемо се састати и ова неочекивана јутарња посета изненадила ме је. Израз лица мога друга је био неочекивано збуњен и узнемирен и само што смо се поздравили, позвао ме је да пређемо у моју библиотеку, да сами разговарамо, јер су у трпезарији, где ме је затекао, били моја жена, ташта и ћерка.

Тек што смо остали сами нагло ме је упитао, са извесним пребацивањем:

-Јеси ли ти због јеврејског порекла? Што ми о томе никада ниси говорио?

Тек сам тада ја био запрепашћен и нисам знао да ли да се смејем, да се љутим или да се забринем, имајући у виду дане у којима се живело:

- Шта то треба да значи? Јеси ли ти паметан?

- То значи да сада долазим од генерала Турнера, код кога сам био једним сасвим другим послом. Он ме је упитао да ли те познајем и да ли знам да си ти Јеврејин. Разуме се да сам то одлучно одбио и рекао да си ти мој класни друг, ратник из свих ратова, познати националиста и Србин и да је смешно и мислити да си ти Јеврејин. Тада ми је он саопштио да има пред собом налог који је Гестапо издао за твоје хапшење, јер да располаже обавештењима да си по оцу Јеврејин, јер је твој отац био пољски Јеврејин. Др Турнер, сазнавши од некога да си ти Недићев сестрић задржао је да се хапшење изврши, - иначе би ти већ ноћас или јутрос био ухапшен - док он не провери основаност те оптужбе.

Видећи да се не ради о шали рђавог укуса, већ о дирекној опасности по мене, рекао сам Рошу:

- Ја видим да је неко злонамерно искористио ону Радићеву бургију из 1926. године, када је пред новинарима, због мога интервјуа са Мусолинијем, рекао да југословенску спољну политику воде сами Јевреји и уз др Нинчића и Косту Кумануди ја поменуо је и мене. Тај Радићев зли виц, коме смо се касније, када смо се измирили, заједно смејали, прихватили су потом сви усташки, мађарски и македонствујишчи листови и орган ВМРО „Независима Македонија" је чак пронашао да се ја и не зовем Краков, већ Кракауер, као она пољска салама. Уосталом ја се надам да се ти сећаш мога одговора Радићу на ту његову изјаву, а који је донела „Политика" од 19. октобра 1926. и којој се смејао цео Београд, када сам рекао да уз многобројне писмене документе могу Радића и лично да уверим да нисам Јеврејин. Уосталом ја располажем свим документима из пољске архиве „Акт давних" из којих се види да је породица мога оца племићска, да су још од 1665., када је мој чукун-чукун деда Јан Краков, био маченоша пољског краља Михајла Вишњовјецког, сви моји директни претци по оцу, па и све њихове супруге, биле племићи и католици. Тако имам доказа за седам генерација. А ево у библиотеци - и ту сам почео да вадим књиге које сам пре рата донео из Варшаве - неколико пољских хералдичких дела у којима се пише о мојој породици.

Уколико сам ово говорио, Рошово лице се разведравало и ударајући ме шаком по рамену, узвикнуо је:

- Колосално! Спреми све те твоје документе, а ја идем одмах натраг у Управни штаб.

Један сат касније дошао је по мене и одвео ме је у зграду Народне скупштине на Ватал Џамији, у којој се налазио Турнеров штаб. Имао је пропусницу са којом смо прошли кроз све страже.

У једној великој канцеларији преставио ме је помоћнику др Турнера, мајору (био је у униформи) др Георгу Киселу, који ми није пружио руку већ се само сав укочен мало наклонио и гестом ми показао да седнем. Одмах сам се осетио на оптуженичкој клупи. Као иследни судија др Кисел ми је постављао питања и ја сам уз сваки свој одговор пружао документа у оригиналу на латинском, за најстарија, и на пољском за скорашњија, али уз које је био и српски превод, те га је Рош, који је остао да буде тумач, преводио на немачки.

После једног и по сата саслушање је било завршено, мој случај је био јасан - ја сам објаснио почетке те заблуде - Рош се смејао подвали коју је неки наш денуцијант, није искључено да је био неки усташа, начинио Гестапоу. Чак се и улеђени др Кисел откравио и видећи да ипак нисам Јеврејин пружио ми руку на растанку, али је задржао сва моја документа

да би их показао Гестапоу, како би тамо поништили налог за моје хапшење по овој апсурдној оптужби.

Морам одмах да напоменем да Гестапо није примио моја документа као непобитан доказ, јер сам сазнао нешто касније од једног нашег чиновника који је радио у Државној архиви, да је Гестапо наредио да се нађе досије мога оца, који је као војни лекар и официр имао свој у личним документима из архиве Министарства војске и да су ту могли да утврде, оно што ни ја нисам знао, а то је да је мој отац, рођени католик, у Србији прешао у протестантску веру, јер као католик није могао да се разведе са својом првом женом Пољакињом, да би се оженио мојом мајком.

Право са овог саслушања, опростивши се од Роша, отишао сам у Претседништво владе да обавестим генерала Недића о овом моме непријатном случају. Он ми је тада рекао:

- Немој ничим да се чудиш. Немци су ми у два три маха говорили о теби. Питали су где си ти, зашто се твоје име не појављује у штампи као пре рата и скоро су ми пребацивали што нисам успео да придобијем ни свог рођеног сестрића да са мном сарађује, јер ово што ти повремено радиш за мене они не знају. Они ће ти ломити врат, јер верују да конспираш, да радиш против њих.

Када сам у почетку, после образовања његове владе, категорички одбио Недићев предлог да се примим положаја шефа информација и пропаганде при Претседништву владе, што је у том тренутку био мој колега Ђорђе Перић, за кога је било предвиђено неко друго место, мој ујак ми је говорио да је њему неопходно потребно да има један лист у коме може непосредно да спроводи своје идеје, а да те директиве које он буде давао остану апсолутна тајна између њега и главног уредника. Ја сам га тада обавестио да сам концем јула одбио понуду коју ми је, на тражење мојих старих сарадника, учинио Драги Стојадиновић, тада директор „Новог Времена", да се примим за главног уредника његовог листа место Предрага Милојевића, који је требао тих дана да напусти тај положај. Недић ми је тада рекао да би он желео да ме види на челу „Обнове".

- То је у ствари предратна „Политика". Тамо је сада опет директор Рибникар, који је комуниста, тамо је и твој пријатељ Тановић, који је ратник и националиста, али без икаквог утицаја што сам видео из разговора који сам с њиме имао, а у садашњег главног уредника Бату Јовановића немам ни мало поверења.

И сада после овог мога саслушања као тобожњег Јеврејина, опет смо се вратили на тај разговор, али без бољих резултата, јер сам осећао да у приликама у којим смо живели чак ни физички нисам могао да се примим тога посла.

*

Било је јутро 6. октобра 1941., само неки дан после мога саслушања у Управном штабу, када је у 7 часова јутра неко зазвонио на улазним вратима мога стана. Скочио сам сав узбуђен из постеље, јер је тај час млекаџија, како се називао, био и час Гестапоа.

Када сам једва отворио врата сав затегнут од очекивања, на њима сам угледао бледо, уплакано лице супруге једног од мојих најбољих другова из наше 46. класе, генералштабног ваздухопловног пуковника Наумовића.

- Бранка су ноћас одвели, прошапутала је жена и бризнула у плач.

Још увек под утисцима своје сопствене бојазни и узрујаности нисам скоро разумео шта говори.

- Ко га је одвео?

- Гестапо...

Било је тачно месец дана од како се пуковник Бранко Наумовић вратио из италијанског заробљеништва. Тешко болестан од чира у стомаку био је пуштен кући да се лечи. Виђали смо се често, говорили о свему, али да ће овако изненада доћи хапшење то нисам ни могао да слутим, а мислим ни он.

Моја жена коју је такође звоњење избацило из постеље, те се на брзину обукла предвиђајући најгоре, умиривала је супругу мога друга, али је она хитала да одмах иде даље:

- Молим вас обавестите што пре Недића да предузме кораке да спасе Бранка, а ја идем сада до Роша. Ви знате како он воли мога мужа, а он сам има тако добре везе са Немцима да ће моћи много да помогне.

Рош, наш заједнички друг из класе, био је необична фигура ратника, спортисте, естете, и врло вештог пословног човека. Те његове трговачке везе са Немцима из дана пре рата користиле су да је и он спасао многе угрожене животе наших људи те је и самом генералу Недићу учинио више услуга спремајући терен код Немаца за претседникову одлучну интервенцију.

У војној академији Рош и ја постали смо добри другови, јер смо скоро сваке недеље били међу оним малобројним који су место излаза, имали да остану по казни у заводу, или да нам тај излаз буде знатно скраћен пошто се наш темпераменат, сваки у своме жанру, није добро слагао са крутим прописима дисциплине којој су питомци били подвргнути. Први светски рат нас је потпуно раздвојио и он је Роша начинио јунака и тешког инвалида. На Церу као каплар-питомац у VI-ом прекобројном пуку, када је у чувеној битци од његових 48 официра, четрдесет било погинуло и рањено, Рош је примио остатке једне чете да их као пос-

ледњи њен командир поведе на јуриш. Запали у унакрсну ватру аустријских митраљеза његови војници су без мало сви изгинули или рањени, а њему је један метак смрскао десну руку више зглавка, тако да је требала да буде ампутирана. Када су га пренели у београдску болницу, амерички добровољни лекар др Рајан повезао му је смрскане кости златном жицом и спасао му руку, која је ипак остала 10 цм краћа.

Вратио се на фронт и у одбрани Београда 1915. служио је као водник у X кадровском пуку, чији је командант био чувени јунак Миливоје Момчиловић, а његов командант батаљона, мајор Драгутин Гавриловић, названи српски „Леонида". Када су 24. септембра 1915. године аустријске трупе у масовним јуришним таласима прешле Дунав и продрле на Дунавски кеј, да одатле јурну у Београд, као последња заштита иставиле су се испред њих барикаде и ровови поседнути од војника X кадровског пука, жандарма и добровољаца из Сремског одреда. У том последњем окршају за спас Београда мајор Гавриловић је изговорио ове славне речи које су као из најлепше епопеје:

„Војници! Јунаци! Врховиа команда је избрисала наш пук из свог бројног стања. Наш пук је жртвован за част Београда и Отаџбине... Ви немате да се бринете за животе ваше који више не постоје. Зато напред у славу! За Краља и Отаџбину! Живео Краљ, живео Београд!"

У паклу смрти и одушевљења, окићени белим зумбулима које су покупили пред једном гранатама разлупаном цвећарском радњом у улици Риге де Фере, војници X кадровског пука пошли су у 3 часа по подне тог судбоносног 24. септембра на свој последњи јуриш на железничку пругу начичкану аустријским митраљезима. За неколико тренутака њихово последње: Ура! надвисило је грмљавину свих оружја и потом, када су се утишале експлозије њихових бомби и аустријски побеснели рафали, на огромном разбојишту остали су од тог елитног пука само разбацани мртви и рањени официри, подофициири и војници. Сам Рош, погођен метком кроз врат, који му је прошао кроз сам кичмени стуб лежао је без свести као мртав међу толиким лешевима. Ипак га је неки Аустријанац извукао, пренели су га у војну болницу на Врачару и недељама је остао са паралисаним рукама и ногама између живота и смрти. Најзад, спашен, био је одведен у заробљеништво и увек тежак рањеник био је смештен у официрску болницу у Егеру у Чешкој. У новембру 1916., пошто је већ једном безуспешно покушао бекство, Рош, са још четири официра: Бранком Недићем, Војом Матићем, Павловићем и Савом Богојевићем, успео је да побегне из заробљеничке болнице и сва петорица у набављеним цивилним оделима су стигли у Баварску, хитајући ка Швајцарској граници. Али гладни, покушавајући да набаве хране, били су ухваћени у месту Тиршенројт на реци Наб, осуђени на по 6 месеци строгог затвора и преведени у заробљенички логор „Гредик" код

Салцбурга. У фебруару 1917. и трећи његов покушај бекства био је откривен, те је тада пребачен у заробљенички логор у Ашаху. Видећи да се не може бекством спасти ропства, Рош је почео да симулира прво потпуно нервно растројство, а потом лудило и то тако успешно да га је комисија огласила потпуно лудим и као таквог предложила за хитну измену, те је 11. јуна 1917. био пребачен у Швајцарску да тамо буде замењен за једног заробљеног аустријског официра.

При нашим сусретима пре рата често смо се враћали на те наше ратне успомене, али у овим данима јесени 1941. ти сви догађаји су изгледали као један далеки мит према трагичној стварности у којој смо живели.

И док је овог јутра 6. октобра супруга мога друга хитала Рошу, који је становао преко пута Учитељског дома, ја сам пошао у Претседништво владе. Вило је рано и затекао сам Масаловића кога сам алармирао вешћу да је Наумовић ухапшен. Он је исто тако био са њиме присан пријатељ. Када је нешто касније дошао Недић, ја сам га одмах обавестио шта се догодило. Претседник је био узбуђен овим хапшењем, које је било једно међу десетинама и стотинама свакога дана. Познавао је добро Наумовића и веома га ценио као елитног генералштабног официра.

- Ја ћу одмах видети шта се то догодило.

Наредио је Масаловићу да тражи састанак за њега са Турнером.

Ја сам крстарећи између Недића и Роша пратио са највећим узбуђењем судбину Наумовићеву.

После састанка са др Турнером генерал Недић се вратио мрачан. Саопштено му је да је пуковник Наумовић, чим се вратио у земљу, одмах ступио у везу са Дражом Михаиловићем, да га је овај наименовао за свог шефа штаба и да му је дао налог да дође у Врњачку бању и да се одатле пребаци на Равну Гору, да је Наумовић дан пре свога хапшења тражио од Фелдкомандатуре, као заробљеник на отсуству, дозволу да иде у Врњачку бању на лечење и да је тада наређено његово хапшење. Као завереник он је имао да буде стрељан од стране Гестапоа. И др Турнер је саветовао Недићу да се обрати командујућем генералу Бемеу, јер се ради о једној војничкој ствари.

Сутрадан Недић је био примљен од немачког командујућег генерала у Србији. Овај, чим му је Недић изложио разлог своје посете, а вероватно обавештен од Турнера, пружио је претседнику српске владе фотокопију депеше Драже Михаиловића упућене преко тајне Команде Београда да се саопшти Наумовићу да крене за Врњачку бању ради доласка на одређену дужност.

- То није никакав формални доказ, тврдио је Недић, јер то није депеша Наумовићева, већ је то свакако једна провокација каквих у овим мутним временима има сваког дана. Ви знате да и у југословенској војсци, као и у другима, има разних група и кланова. То је један акт личних

непријатеља једног елитног официра и сама чињеница да Ви ту депешу имате сведочи баш у прилог мога тврђења.

И онда је Недић извукао свој аргуменат, који је употребљавао када је говорио са немачким војницима:

- Чак када би та депеша и била права, у што ја сумњам, ја не могу да замислим да би немачка војска, која уме да цени и негује војничке врлине, могла да стреља једног противничког официра само зато што је родољуб и што се одазвао на позив команданта кога су његов Владар и његова законита влада именовали.

Генерал Беме је био поколебан, рекао је да ће у сваком случају задржати да се не изврши стрељање док се ствар коначно не утврди, али је додао да он ништа друго не може да обећа.

Сада је тек настало право рвање са свим немачким меродавним факторима где је сем Недића и Рош успешно ушао у акцију.

Рош је тада почео са тврдоглавим интервенцијама код др Турнера, код свог доброг личног пријатеља, саветника немачког посланства у Београду, Герта Фајнеа и његове супруге Марије, која је била добра пријатељица Рошове жене. Најзад је код посланика Бенцлера, код кога је разговор добио драматичан обрт, када је овај рекао да је пуковник Наумовић саучесник у завери против немачке оружане силе и да би за Роша било боље да се не меша у ту историју јер се и он може наћи поред свог пријатеља, Рош изјави да је пуковник Наумовић тежак болесник и инвалид, при чему је био донео лекарска уверења и рентгенске снимке, да се један болестан човек, официр-инвалид не може убијати због свог патриотизма и потсетио га како је баш тих дана Гебелс грмео креко радија оптужујући Енглезе да су поубијали немачке рањенике на једном броду.

- Колико ја познајем Немце, њихово поимање војничке дужности и части мислим, чак да је основана оптужба да се овај инвалид хтео да и даље бори против силе која је окупирала његову земљу, то би могло само да му служи на част, а никако да због тога буде стрељан. Дајте бар једну добру прилику енглеској пропаганди да покаже како ви убијате официре-инвалиде.

Тих дана супруга Наумовићева добила је из затвора од свога мужа рубље. Оно је било сво крваво. Наумовића су у затвору тукли и можда мучили, што је био случај.

То је дало прилике Недићу да поново оде код генерала Бемеа и да му изјави да не може да замисли да ће немачка војска прихватити такве методе да се један тешко болесни официр, који је из заробљеништва пуштен као потпуни инвалид, не само угрожава стрељањем, већ да се као какав злочинац туче у немачком затвору до крви. Недић је рекао да један овакав случај доводи га да испита да ли је уопште њему место да

буде на челу једне владе, која пред таквим случајевима треба још да убеђује српски народ да не само одбија позиве устаника, већ да се против њих и бори.

Случај да је генералштабни пуковник, оглашен за тешког инвалида у немачком затвору мучен и пребијан, узбунио је и неосетљивог главнокомандујућег генерала у Србији, који је Недићу рекао:

- Ја ћу наредити да се та ствар за коју ви тврдите да се догодила испита. У колико је то тачно, у шта ја не могу да верујем, дајем вам реч да ће пуковник Наумовић бити третиран као ратни заробљеник и као такав биће упућен у Немачку.

Дивљаштво људи из Гестапоа спасло је живот пуковнику Наумовићу. Месец дана по његовом хапшењу, за време кога је био прво у затвору Гестапоа у Краља Александра улици бр. 5, где је био тучен, те је на наређење немачког командујућег генерала био затим одмах преведен у војни затвор, он је 6. новембра 1941. био упућен са једном мањом групом заробљених Михаиловићевих четника у заробљенички логор у Нирнбергу.

Његова супруга наставила је да трага како су Немци дошли до Дражине депеше. Брат Наумовићеве супруге је Војин Андрић, врло истакнути члан и функционер Михаиловићевог покрета, који је и сам био једно време у тајној Команди Београда, те је и он водио своју истрагу. Депеша која је са Равне горе стигла у Команду Београда била је ту фотографисана и достављена Гестапоу. По сазнању супруге мога друга ту издају је учинио један виши официр, чије је име врло познато, али које не могу да донесем јер ја лично немам те доказе. Сам Наумовић, када сам га доцније видео, потврдио ми је то. Уосталом тај жалосни официр се брзо изгубио из акције, јер осећајући се откривеним, ваљда је сам тражио од оних којима је ову услугу учинио да га пошаљу у заробљеништво, те да избегне евентуално ликвидирање.

*

Али док се још водила упорна борба за живот Наумовићев, на неки дан после његовог халшења, опет се једног јутра појавио Рош у моме стану. Његово лице је било као да долази са погреба. Нисам знао да ли су можда стрељали нашег друга, или се опет нека нова невоља сручила на мене.

- Шта се догодило? запитао сам га узнемирено и пре поздрава,

- Код др Турнера се налази нов налог Гестапоа за твоје хапшење. Он ми је показао зашто те оптужују.

И Рош ми је у кратко изнео три главне тачке које ми је немачка тајна полиција стављала на терет:

1. Ја сам био више година до рата дописник јеврејске телеграфске агенције „Сид-Ест", чије је седиште било у Паризу, али која је била финансирана од Совјетске Русије (то Гестапо тврди), те је као таква водила непријатељску пропаганду против Немачке.

2. Као власник и директор дневника „Телеграм", у почетку Другог светског рата, радио сам у тесној вези са Пољацима и француском обавештајном службом и спроводио њихове директиве и њихове нападе на Немачку кроз свој лист.

3. Као генерални директор Радио Београда у 1940-41, својим националним емисијама, изразито шовинистичко српским (то опет Гестапо тврди) припремао сам духове против споразума са Немачком и стварао атмосферу повољну за пуч од 27. марта.

Одмах сам се сетио, чувши за ову трећу тачку, да је једна иста таква оптужба против мога рада у Радио Београду - где се такође тврдило да се тим путем националних емисија спремала атмосфера потребна за пуч од 27. марта - била објављена у мају месецу у „Општинским новинама" које су тада излазиле у Београду, те ми је та коинциденција одмах осветлила изворе те нове денунцијације.

Али када ми је Рош све ове тачке набрајао ја сам се насмејао:

- То је све таман толико исто тачно као и оно прво да сам Јеврејин.

Али оно што ни Рошу нисам казао, а због чега је узнемиреност ушла у мене, то је била тачка оптужнице за мој рад у „Телеграму". Ту је једино било нечег конкретног и тачног. Када су Немци напали 1. септембра 1939. Пољску, пробудила се у мојој потсвести нека атавистичка веза са завичајем мога оца и кренувши у тим данима да издајем свој лист, ја сам одмах дошао у везу са пољским посланством - у коме сам са свима био пријатељ - и њихов аташе за штампу Глинка свакодневно ми је давао материјал из пољских извора, који сам ја објављивао. Исто тако касније, када су стигли у Југославију, преко Румуније, као избеглице из Пољске, неколико чланова високог пољског племства: гроф Артур Потоцки, гроф Андреј Тарновски и породица умрлог грофа Тишкијевића, ја сам одмах дошао са њима у везу, звао их у своју кућу, спријатељио се са њима и моја жена и ја смо се трудили да им у свему олакшамо живот у избеглиштву. Тада сам такође врло често одлазио до њих. Они су, све три породице, становали у хотелу „Палас", у коме су били смештени чланови француске обавештајне службе, те је зато тај који је поднео денунцијацију против мене Гестапоу, закључио да сам ја одлазио у „Палас" да радим са француским Другим бироом, с којим никакве везе нисам имао. Док је лист излазио, везу са француским посланством, и то са аташеом за штампу Окутиријеом, одржавао је мој ортак у „Телеграму" Рада Весниħ и тако је лист доносио много материјала о Француској и са бојишта и прослављајући разне француске културне годишњице. Ипак сам веро-

вао да Немци не могу да имају у рукама бројеве „Телеграма" који је излазио пре две године од момента када је дошла ова оптужба, јер ко чува дневне листове. Комплет „Телеграма", који се налазио у Народној библиотеци, изгорео је приликом бомбардовања Београда б. априла 1941. са свим другим књигама и листовима, те сам са те стране био осигуран од изненађења.

Рекао сам Рошу да могу доказним материјалом да побијем све тачке оптужбе.

Опет сам се нашао на саслушању код др Кисела. Донео сам са собом целу колекцију билтена телеграфске агенције „Сид-Ест", чији је номинални власник и директор био доиста један румунски Јеврејин, али се нејеврејским именом, Мирчеа, док је стварни власник и финансијер био не Совјетски Савез, како је то Гестапо тврдио, већ румунски министар спољних послова у то доба, Титулеско, и ова париска агенција је највише спроводила и бранила политику Мале Антанте. Мене је ангажовао 1932. године за београдског дописника тадашњи аташе за штампу румунског посланства Раул Анастасију. Моји су се извештаји увек односили само на унутрашње догађаје у Југославији, који нису имали никакве везе са Немачком. Све сам то са документима у руци могао да докажем моме иследнику др Киселу.

Што се тиче мојих националистичких емисија на радио Београду, ја сам ту понео немачком мајору један број званичне ревије немачког Рундфунка из новембра 1940. у којој је било пуно хвале за мој рад, говорећи да је београдски радио ишчупан мојим доласком за генералног директора из руку левичара који су флертовали са комунистима и Совјетима. А што се тиче пуча, у коме никакве улоге ни пре ни после нисам имао, показао сам решење новог управног одбора Радио Београда, образованог сутра дан по пучу, после смењивања дотадашњег председника др Војислава Јанића, и у коме је нови председник др Владимир Ћоровић као прву одлуку донео да ми буде захваљено за даљи рад, а да се на моје место постави књижевник Вељко Петровић, пријатељ и сарадник комуниста, што се видело када је Тито дошао на власт. Што нисам био смењен, то је што је дошло до немачког напада и нови управни одбор није имао довољно времена да своју одлуку коначно приведе у дело, али је решење остало код мене.

Пошто сам пружио доказе који су побијали две тачке оптужбе, др Кисел је морао да ми верује на реч, за оно што се тицало „Телеграма", а осетио сам да немају ни једног броја тог листа у рукама, јер ниједне прецизне оптужбе ту није било.

Саслушавање овог пута је било дуго, али имао сам утисак да је опасност пребројена и опет сам оставио сва докумеита да их Гестапо простудира. Ипак сам изашао из Управног штаба врло депримиран. Када

сам тада поново дошао код Недића да га обавестим о мојој новој невољи, он је узвикнуо:

- Шта сам ти рекао пре недељу дана? Да ли сада схваташ ситуацију?

Схватио сам је добро.

*

Ова опасност која се наднела надамном била је следећих дана потиснута у сасвим последњи ред пред колективним угрожавањем целог српског народа у његовом биолошком опстанку, када су се почеле да множе немачке казнене експедиције као катаклизма широм Србије.

Баш тах дана немачка 342. дивизија била је предузела акцију за преотимање Крупња, који се у томе тренутку налазио у партизанским рукама.

„Дивизијска заповест за акцију Крупањ", коју је 13. октобра издао командант ове немачке јединице, генерал-лајтнант Хингхофер, прецизирала је:

„Сва војна и цивилиа лица која се сретну уз пут стрељати.

Крупањ опколити, све мушкарце који се тамо нађу стрељати, а само место спалити".

Недић који је био обавештен о овој припреманој акцији у Подрињу, стално је интервенисао код генерала Бемеа убеђујући га да за сваког од Немаца убијеног мирног и невиног сељака или варошанина десет њих побегну у шуму да би избегли сличну судбину. Недић је при томе рекао баш тих дана немачком командујућем генералу:

- Убијање невиног и мирног становништва је тачно поступање по комунистичким жељама. Они својим паролама не могу да привуку ни једног сељака, осим лумп-пролетаријата. Али страхом могу. Они говоре сељацима да ће баш зато што остају мирни у својим домовима постати предодређене жртве за немачке безобзирне одмазде и да им је једини начин да спасу своје животе да им се придруже, да добију оружје и да се бране. А немачке одмазде над невиним становништвом баш потврђују тачност те комунистичке пропаганде. Онда како хоћете да се комунистички устанак ограничи, сузбије и угуши, када га ваше трупе распаљују, проширују и ако се тако продужи отераће целу Србију у шуму.

Можда је ово интервенисање Недићево донекле успело, јер је већ следећа заповест истог овог команданта 342. дивизије, била нешто уздржљивија у погледу стрељања сваког мушкарца кога Немци буду срели. Ту у тој заповести за 14. и 15. октобар стоји:

„УПУСТВО ЗА БОРБУ.

Сви униформисани, затим сви грађани затечени у међупростору, који могу бити устаници, имају се стрељати.

Мушко становништво из насељених места има се отпремити преко Љешнице, односно Варне за Шабац.

Насељена места јужно од планине Цера имају се спалити за одмазду".

Све свирепости ранијег наређења остале су са тим ублажењем да се више није требао стрељати сваки мушки становник на кога наиђу немачке трупе, већ само они у Крупњу за које би се могло мислити да су устаници.

Тако је после Шапца и Мачве дошло на ред Подриње, али се још већа опасност сада примицала срцу Србије.

Код Горњег Милановца први пут су одреди комунистичких партизана и Михаиловићевих четника - на основи споразума постигнутог између Драже и Тита у Струганику 19. септембра - заједно почели да нападају Немце.

Краљево је било данима опкољено од удружених четничких и партизанских снага. Михаиловићевим четницима су командовали мајор Радослав Ђурић (сада пуковник у пензији Титове војске), поручник Бојовић и капетан Дероко (обојица су погинули, а Дероко убијен од комуниста), док се на челу комунистичких одреда налазио професор Павле Јакшић (данас генерал-пуковник у Титовој армији) и политком Радосављевић-Моле. Ту су трајале свакодневне борбе, али Недић није могао да добије ма какву везу ни спољну ни унутрашњу са опсађеним градом нити је имао могућности да на ма који начин утиче да заштити његово становништво.

Одједном су у Београд почели да стижу одатле узнемиравајући гласови, али које је било тешко проверити. Најзад немачки опуномоћени командујући генерал у Србији добио је 16. октобра извештај да су приликом напада на Краљево погинула два официра и 12 војника, а да је 10 војника било рањено, сви из 1. батаљона 737. пешадијског пука који је држао овај индустријски центар за ваздухопловство и аеродром.

Два дана касније, 18. октобра, немачки командант је обавестио Недића да је упутио следећи извештај маршалу Листу:

„717. пешадијска дивизија због губитака у Краљеву досад стрељала 1736 мушкараца и 19 жена".

Иза ове кратке и суве реченице стајала је тешка трагедија коју је претрпео овај мирни и напредни град југо-западне Србије. То је била прва страхота масовног стрељања становништва једног већег града.

Колико су ове масовне одмазде вршене без икаквих обзира према томе да ли су се изведени Срби на стрељање борили или радили против немачког окупатора, или су остајали потпуно мирни, ван сваке устаничке и конспиративне акције и обављали своје послове, или су чак били пријатељи, рођаци, родитељи и другови људи који су учествовали у одредима генерала Недића, види се баш по овом безобзирном и свирепом

масакру који је извршен у Краљеву. Овде су уз не многобројне комунистичке помоћнике, организоване у градске организације Титовог покрета, стрељане не само многе и многе стотине мирних, невиних људи који су били ван сваке завере и радили своје редовне опште послове на железничким инсталацијама, у фабрици вагона, по надлештвима и радњама, већ и око седамдесет припадника Љотићевог покрета „Збор", најжешћих антикомуниста, чији су се другови јуначки борили против истих партизанских комунистичких одреда због чијих акција и њих су извели да буду откупне жртве.

За немачког окупатора сваки Србин, без обзира на његову акцију, идеологију или политичко опредељење био је само једна бројка која је имала да попуни цифру за одмазду изискивану по Хитлеровој рачуници: сто Срба за једног Немца.

Недић је остао утучен овом вешћу и могао је само да понови Немцима да они не познају менталитет српског народа и да ће резултат таквих свирепих мера, које увек погађају лојално и мирно становништво, имати сасвим супротне последице од оних које они мисле да постигну.

Требало је да прође неколико дана па да се сазна сав ужас ове немачке колективне и слепе одмазде, али су дотле дошле и друге, још веће, још ужасније.

На неку недељу после покоља у Краљеву стигао је у Београд, долазећи преко Равне горе, један сведок који се спасао губилишта само својом довитљивошћу и присебношћу. То је био један мој добар познаник, чије име не могу да наведем јер данас живи у Југославији.

У ноћи која је следовала упаду партизана и четника у Краљево, при чему су они продрли дубоко у саму варош, где су у уличним борбама Немци претрпели губитке, а нападачи употребом тенкова били изгнани из града, немачке трупе су блокирале цело место и извршиле рацију на целокупно мушко становништво. Тамо где укућани нису брзо отворили врата, ова су разбијана кундацима и секирама. Нико од мушкараца није могао да се сакрије, јер су претресани и тавани и подруми, и свака одаја. Више хиљада похватаних су одведени до локомотивске хале фабрике вагона, где је већ било таоца и ту им је саопштено да ће бити стрељани по крвавој таблици одмазде: сто Срба за убијеног Немца, педесет за једног рањеног.

Мој познаник и један његов пријатељ, који је као и он добро говорио немачки, молили су стражаре који су их чували да их приведу немачком команданту јер имају једно веома важно саопштење да му учине. Када су били доведени до команданта места, ова двојица су му рекла да би за немачке трупе у Краљеву било далеко корисније да се овом опасношћу, да ће толики становници бити због њих стрељани, устаници који се налазе око града убеде да ако напусте опсаду, спречиће одмазду над

невиним становништвом. Обојица су тврдила да познају четничке команданте који командују опсадом и да ће ови, као родољуби, учинити све да се становништво поштеди крвопролића.

Немачком команданту, који се осећао угроженим, допао се овај предлог.

- У реду. То је нешто конкретно. Два вас више или мање не значи ништа, јер вас има више него што ми треба за одмазду. Пођите вас двојица као изасланици краљевачког становништва, изложите опасност у којој се неизбежно налазе хиљаде људи, ако се у року од 24 сата све побуњеничке банде не повуку од Краљева и престану са сваком акцијом против нас. Ја вам гарантујем часном речју немачког официра да, ако устаници ово изврше, ни један једини становник града неће бити стрељан. Али ако за 24 часа нема одговора, одмазда ће у свем своме обиму бити извршена. Са срећом!

Са белим барјачетом подигнутим на једној мотци ова два невољна парламентарца су пошла ка мосту на Морави, где су сматрали да ће најлакше изаћи а да се на њих не пуца ни с једне ни с друге стране.

Када су прешли немачке линије пали су усред партизанских јединица које су држале тај сектор. Партизани су почели да их псују и нагрђују:

- Какви сте ви парламентари. Што не долазе, ако је за предају, немачки војници, ако не официри. Ви сте само немачки шпијуни.

Ова двојица су тада почела да објашњавају све што се те ноћи десило у Краљеву, да су сви његови мушки становници покупљени и да чекају да се врши масовно стрељање, ако не добију одговор који треба њих двојица да донесу. Молили су да их спроведу до четника. Када су партизани ово одлучно одбили и рекли да су они обични петоколонаши и да их треба побити, ова двојица су молили да их спроведу што пре до њиховог политичког комесара Мола, да му донесу важну поруку из опсађеног града. Партизанима се није журило, и послали су једног курира да питају шта да раде са овом двојицом изасланика из Краљева. Најзад, после више часова одлучено је да их одведу у штаб партизанског одреда код политкома. Када су Молу изложили своју мисију и страховиту опасност у којој се налази градско становништво, овај се насмејао:

- Шта ви мислите да смо ми луди да напуштамо опсаду сада када се Немци налазе пред сигурном пропашћу.

- Али ће пре тога стрељати хиљаде наших људи.

- Нека их стрељају. И вас са њима. Да су ваљали, да су били родољуби, они би се придружили нама и тукли се против окупатора, а не остали у граду да раде за њега. Нека их побију све, неће бити велике штете, јер су то све петоколонаши.

- Има на хиљаде радника међу њима, покушали су да умилостиве комунистичког вођу два Краљевчанина.

- Да су то прави радници, марксисти, они би били с нама, а не са вама и окупатором. Нека и њих побију, јер то заслужује свако ко се не бори против непријатеља. И тако би вас ми морали да побијемо, када уђемо у Краљево. Нека то сврше Немци.

И место икаквог другог одговора Моле је наредио да се затворе и да се потом види шта ће се са њима радити.

Када су сутра дан протекла 24 часа чекања које је немачки командант одобрио, и како се нико није враћао, а из партизанских ровова су одјекивале и даље пушке, то је наређено извршење масовног стрељања. Одјеци рафала аутоматских оруђа којима су жртве биле убијане, допирали су и до комунистичких линија и до затворених парламентараца који су са ужасом помишљали на своје суграђане који су тада умирали. Затим су ова двојица била спроведена у Чачак, који је био поседнут од партизана и четника и стрпани у један затвор који се налазио у подруму једне државне зграде, мислим окружног начелства. Како су прозори тог импровизованог затвора гледали на улицу, мој познаник је успео да избаци кроз решетке једну цедуљу у којој је обавештавао четничког команданта града да су ту затворени, а да имају поруке за Михаиловића. Ову је цедуљу мој познаник избацио када је видео пред решеткама ноге једног дечка. И доиста овај је однео поруку четничком команданту града, који је одмах интервенисао код комуниста тражећи да се ова двојица пребаце у четнички затвор, јер четници имају са њима обрачун. Када су дошли код четника, нису отишли у затвор већ их је примио Михаиловићев командант Чачка капетан I класе Богдан Марјановић. Они су му изложили целу своју историју и тражили да оду на Равну гору, јер имају да обавесте о многим моментима самог Дражу Михаиловића. Како је сарадња између четника и комуниста почела већ да се квари, то их је четнички командант одмах упутио за Равну тору, а после сусрета са Дражом Михаиловићем, кога су обавестили о целој трагедији Краљева, о свему шта су им партизани говорили и шта су у партизанском табору видели, мој познаник је дошао у Београд. Ја сам га довео код Недића, који је са ужасом саслушао њетов извештај о догађајима у којима је био и учесник и могао да буде жртва. Када је овај испричао свој разговор са политкомом Молом Радосављевићем, Недић је узвикнуо:

- То је оно што ја увек говорим Немцима, а што они неће да разумеју. Комунисти баш желе те немачке слепе масовне одмазде, јер оне најсигурније терају наше људе у шуму, када знају да њихов живот не зависи од њиховог става, већ од догађаја који се одигравају не само изван њиховог учешћа, већ и њиховог знања.

Потом се Недић интересовао за разговор који је овај Краљевчанин имао са Дражом Михаиловићем:

- Јесте ли ви то све рекли Дражи? Да ли је сада разумео колико његова сарадња са комунистима повећава опасности и страдање српског народа? Онима у Лондону који му поручују да иде са црвенима је сасвим свеједно што хиљаде невиних Срба гине, јер су они заштићени и далеко. Али ја знам да Дражи то не може да буде свеједно и надам се да ће му случај ове несреће у Краљеву отворити очи шта желе ти његови несрећни савезници, који су исто толико и његови непријатељи, колико су непријатељи сваког српског националисте и монархисте.

И доиста, изгледа да је извештај који је добио од ове двојице преживелих таоца из Краљева у многоме утицао на пуковника Михаиловића у доношењу његове одлуке да раскине ту сарадњу која је доносила тешко уништење српском народу. Истина је под наваљивањем Титовим, који је у том савезу једини имао да вуче користи, дошло још до састанка У Брајићима, потом до последњих преговора Дражиних и Титових делегата у Чачку, али је већ дотле почела узајамна борба, која се претворила у пун грађански рат у Србији, и потом на целој територији Југославије.

*

У данима кад су се водиле борбе око Краљева немачка авијација је бомбардовала разна околна села, а потом и Жичу у којој се била сместила једна већа група партизана. „Штуке" су се обрушавале на овај славни споменик српске историје и велике средњевековне уметности. Задужбина краља Стевана Првовенчаног и његовог брата Св. Саве претрпела је у својој историји инвазију Кумана, који су је уништили, потом најезде Татара и Турака, и црква је толико пута била пљачкана, паљена, рушена и обнављана. Када је патријарх Арсеније Чарнојевић повео српски народ из свих јужних крајева на север, опет је Жича била опустошена од Турака и тек ју је Карађорђе поново обновио, али 1813. дошло је до последњег уништења Жиче, бар се мислило да је последње, те је тако била по шести пут обновљена 1888. И сада у октобру 1941. дошло је њено седмо уништење. Од авионских бомби порушени су били сви манастирски конаци, а од саме цркве била је срубљена апсида.

Владика Николај, чије је седиште било у Жичи и који је пред упадом комуниста напустио манастир и прешао у Љубостињу, са јадом и очајањем је примио вест о њеном модерном уништењу, овог пута из ваздуха. Он је тада говорио са много бола:

- Када је год страдао српски народ, страдала је и Жича. Њена судбина је нераздвојна од судбине Србије.

*

Само два дана после сазнања за масовно стрељање становништва у Краљеву, Недић је добио извештај о новим тешким одмаздама за немачке губитке код Ваљева, које еу партизани такође нападали.

На дан 19. октобра, по наређењу опуномоћеног командујућег генерала у Србији Бемеа, његов начелник штаба Пемсел упутио је ово наређење бр. 3001/41:

„Вишој команди LXV и Стражарском пуку

БЕОГРАД

У смислу извршења горе наведеног наређења (испод броја акта било је стављено као веза предмета број наређења опуномоћеног командујућег генерала о вршењу одмазда, моја примедба) стрељаће се за 10 погинулих и 24 рањена немачка војника (војници трупне јединице опкољене у Ваљеву) 2200 ухапшених Срба. Стражарни пук у Београду стрељаће 1600 притвореника".

Становништво Ваљева је избегло покољ, али су зато стрељани Срби таоци који су се налазили по немачким затворима и логорима, међу којима је био још увек логор са шабачким и мачванским становништвом код Јарка.

Коло смрти, које је сада ишло скоро свакодневно около, није се зауставило на овим погубљеним таоцима.

Са свих страна су стизале вести све црње и горе. Крупањ је био разорен и спаљен од немачких трупа, становништво већином поубијано; Пецка и Љубовија су биле бомбардоване авијацијом, а Горњи Милановац је срављен са земљом прво нападом „Штука", а потом продором немачких трупа у њега, јер су се четници и партизани били повукли, пошто је комунистички политички комесар Дедијер могао да забележи у свом „Дневнику" да је са великим узбуђењем ушао у први ослобођени град. Али највећи део становништва није имао где да се склони те су преостали мушкарци или на лицу места од немачких трупа побијени, или одведени у таоце. Од тог „првог ослобођеног града" остале су само рушевине и то под немачком посадом.

Уништење Горњег Милановца била је прва језива трагедија оног споразума који су ту на терену у Шумадији склопили политички комесар Крагујевачког партизанског одреда, предратни сарадник „Политике" Владимир Дедијер и четнички командант, мајор Палошевић, за заједничку акцију. Одсутство осећања одговорности за све оне опасности, којима је имало да буде изложено целокупно становништво тог краја, потпуна бесциљност напада на моћног окупатора у том тренутку, када располаже снагама да опустоши целе крајеве Србије, довело је овде - срећом то није био општи случај - до праве утакмице између националиста и монархиста у тим Михаиловићевим одредима и Титових комунистичких партизана, који су извршивали директиве Коминтерне да

диверзантским акцијама олакшавају немачки притисак на Источном фронту, ко ће више изазвати Немце нападима без икаквих користи већ на штету опште ситуације и живота српског становништва, утакмице која је уз нечовечну окрутност немачког окупатора била главни проузроковач тешке и болне трагедије града Крагујевца, после ове коју је Горњи Милановац први поднео.

За комунистичке партизане напади на немачке колоне из заседе, да се потом одмах побегне са бојишта, били су не само питање престижа већ и сигурно средство за припремање будућег доласка на власт. Сам Дедијер је објаснио те тадашње акције у Шумадији речима:

„Народно-ослободилачка борба, започета малим сукобима с непријатељем, узимала је маха и добијала карактер народног устанка. Под таквим условима постављено је питање дефинитивног чишћења територије од окупатора, њеног запоседања од стране партизанских одреда и - стварање слободне територије..." (Владимир Дедијер, „Дневник", Први део, Београд 1945, стр. 39)

У овом тренутку када ни милионска црвена армија није била у стању да заустави оклопне и моторизоване колоне Хитлерове инвазионе војске на свом тлу, већ је трпела пораз за поразом, било је јасно да се то „чишћење територије од окупатора" - по својим неизбежним и трагичним последицама - имало да претвори у чишћење територије од српског становништва, јер је оно за неколико десетина убијених и рањених војника једне вишемилионске војске бивало местимично истребљено у најбољим и најпотребнијим својим снагама, док су не само цела безбројна села већ и сами велики градови били претворени у губилишта, згаришта и гробља.

*

Када сам 20. октобра дошао по подне у Председништво владе затекао сам све у огромном узбуђењу. Опет се нешто страховито одигравало, опет се нека велика опасност била наднела над неким крајем Србије. Била је ту у Председништву скоро онаква психоза као у половини септембра када је Београд требао да буде уништен.

Генерал Недић је био тада код шефа немачког управног штаба. Од Масаловића сам сазнао да су све везе са Крагујевцем биле прекинуте и да нико није знао шта се тамо догађа. Једина вест, пре прекида свих веза, била је да су немачке трупе биле нападнуте од партизана и четника између Горњег Милановца и Крагујевца и да су имале губитке. Српски животи у Шумадији били су сада угрожени и постојала је велика опасност да нове немачке казнене експедиције не отпочну и овде да сеју пустош.

Недић се вратио мрачан од др Турнера и одмах је требао да иде код генерала Бемеа, али је у међувремену хтео да изда неколико наређења које је Масаловић имао да спроведе. Изненада у чекаоници пред председниковим кабинетом појавио се пуковник Бошко Павловић, који је био на служби у Министарству унутрашњих дела. (Пуковник Бошко Павловић, који је, када се Недић повукао у Аустрију, и сам тамо прешао и по доласку француских окупационих трупа у Ворарлберг, где је становао, био постављен за команданта једног краја крај Врегенца, са седиштем у Дорену. Угрожен од Титове војне мисије која се појавила у Брегенцу почетком јула 1945. године, прешао је у Баварску, у америчку окупациону зону, али је овде био ухваћен у месту Кемптен од титоваца обучених у америчке униформе. Пребачен потом авионом у Београд он је на суђењу Дражи Михаиловићу и сам био осуђен на смрт и погубљен 17. јула 1948. заједно са генералом Михаиловићем, неколико његових сарадника и генералом Докићем, Велимиром Јонићем и Тасом Динићем министрима из Недићеве владе, као и генералом Костом Мушицким, командантом Српског добровољачког корпуса.)

Овај добровољац са Солунског фронта, који је на својој униформи сем Белог орла са мачевима носио и француску Легију части, увек миран, румен и насмејан, био је блед када је изашао из Недићеве канцеларије. Рекао је Масаловићу да треба да се одмах пребаци у Крагујевац једним немачким војним авионом, који је Недић са великом муком издејствовао да му ставе на расположење да би тамо на терену сазнао шта се догађа и да би свим средствима интервенисао да не дође до казнених експедиција против мирног становништва. Касније ми је причао са каквим му је очајањем Недић говорио када га је послао у ову мисију:

- Сви су тамо у смртној опасности, јер је окупатор већ довољно показао да он не дели праве од кривих. Учините све да уразумите или умилостивите немачког команданта Крагујевца, јер је судбина српског становништва у његовим рукама, да не предузима никакве казнене експедиције, јер су ту једине жртве увек невини људи. Спасавајте све што се може спасти,

Дубоко у ноћ 20. октобра Недић је још увек обилазио све немачке војне и цивилне личности, помогнут овде од Љотића који је истовремено паралелно интервенисао код свих тих Немаца који су држали у својим рукама судбину Срба и Србије, да се спречи нова катастрофа. Недић је молио, преклињао, указивао на кобне последице ако би се и у Шумадији поновиле свирепе мере из Шапца, Мачве, Подрињa.

Када је код др Турнера Недић - то ми је лично касније испричао - молио да се не приступи слању казнених експедиција нити ма каквим мерама репресивним према мирном становништву, шеф управног штаба, и сам блед и узбуђен, дигао се и из једног блока, извукао је серију

фотографије које је баш пре тога био примио. То су били снимци лешева немачких војника побијених код села Љуљака и потом страховито унакажених. Недић ми је рекао да се он сам згрозио када је видео ове ужасне примере дивљаштва, какве никада српска војска у својој историји није починила. Једнима су биле ископане очи, другима, потпуно скинутим, били су отсечени удови, трећи су били расположљени и доњи део трупа био је постављен са ногама у вис да чине онај фамозни знак немачке пропаганде и Черчилов: слово V - Victoria! - победа!

Др Трунер је ове фотографије био скоро тресnуо пред Недића о сто:

- Шта мислите шта ће Фирер урадити када ове ужасе види? Овако нешто још се није догодило у Европи. То је чисто балканско дивљаштво. Не само сто за једног већ ово може довести да се одмазда још више пооштри.

Турнер је овде ударао руком о сто, беснео.

Недић врло узбуђен је одговорио:

- И као војник и као Србин и као човек згражам се над оваквим зверствима. Али српски народ са тим нема ничег заједничког. Не заборавите да комунисти то чине баш да би што сигурније провоцирали вашу одмазду, вашу освету, како би тиме натерали народ да бежи у шуме и да им се тако силом прилика придружи, када то неће да чини на све њихове позиве и њихову пропаганду.

На то му је шеф Управног штаба доста јетко рекао:

- За Фирера су сви Срби исти, комунисти или националисти, који су сада у осталом овде заједнички напали немачку оружану снагу и ове ужасе починили. Зато нека и невини плаћају овакве злочине својих ландсмана.

Када је дошао да последњи пут интервенише код др Турнера у јутро 21. октобра, да се не шаљу казнене експедиције и не спроводи било каква одмазда, Недић није ни слутио да су у том иетом тренутку у Крагујевцу стотине и хиљаде жртава падале кошене немачким митраљезима и машинским пушкама.

Дан касније пуковник Павловић се вратио у Београд сав црн у лицу од умора, очајања и ужаса у коме је дан раније у Крагујевцу живео. Са собом је донео спискове које му је немачки командант Крагујевца, злогласни мајор Кениг био предао. У тој гомили хартија 2300 - две хиљаде три стотине - имена означавало је насилне смрти толиког броја становника мога родног града Крагујевца. То је био и остао званичан број стрељаних таоца за 10 убијених и 26 рањена неманка војника. Комунистички извори инсистирају да је било 7000 жртава, али та цифра никада није и неће бити утврђена. Немци нису никада крили своје злочине ни број побијених Срба, који су, по Хитлеровој замисли, требали да утерају страх у кости сваком нашем човеку. У осталом немачке оку-

пационе јединице у Србији водиле су право рачуноводство са побијеним таоцима и тако се, међу немачким документима који су изнети приликом суђења у Нирнбергу, налазе и ратни дневници појединих дивизија са нашег подручја, које су бележиле задужења у српским животима, које нису могли да узму да би попунили број предвиђен за одмазду, јер се у тим крајевима становништво било разбегло.

Ова највећа трагедија једног града у Србији узбунила је чак и немачке савести. Потпуну слику о догађајима који су овом правом ратном злочину претходили, као и о реакцији коју су та невиђена масовна погубљавања проузроковала, пружа један извештај капетана фон Бишофсхофена, Крајскоманданта у Крагујевцу, који је у очи стрељања, 20. октобра 1941, упутио Фелдкомандантури 610 у Панчеву с тим да се о томе обавести Заповедник Србије.

Немачки Крајскомандант излаже догађаје који су се одиграли прво од 14. до 17. октобра 1941. око Горњег Милановца и говори о упућивању 3. батаљона 749. пука за Горњи Милановац:

„Трупу су пратила два тумача из крајскомандантуре у немачкој униформи, који су ми саопштили појединости. На групу, која се кретала друмом, пуцало се често с околних висова, при чему је било 9 мртвих и 27 рањених (од последњих је доцније још један умро). Тумач, који познаје земљу, често је упозоравао команданта батаљона на то, да би на овом земљишту, ради сузбијања банди требало применити другу тактику јер ће у противном батаљон имати неизбежне губитке, без могућности да сам успешно врши акције.

То је после и наступило. Непријатељ је имао 87 мртвих. Батаљон је нашао Г. Милановац прилично празан. Око 40 мушкараца, који су по исказу команданта батаљона издржали и сачекали повратак немачке оружане силе, похватани су и одведени као таоци.

Г. Милановац је потпуно порушен, а при повратку су порушена и успутна села.

По повратку оданде, батаљон је добио наређење из 749. пука да за сваког погинулог има стрељати 100, а за сваког рањеног 50 Срба из Крагујевца.

На то су 18.X.41. у касним вечерњим часовима, по списковима ухапшени сви мушкарци - Јевреји и известан број комуниста, свега њих око 70.

Пошто овај број ни издалека није одговарао броју од 2300, које је требало стрељати то су оба у Крагујевцу распоређена батаљона 111/749. и 1/724., одлучили да у заједничкој акцији у граду Крагујевцу хапшењем по улицама, по трговима и становима прикупе број који недостаје за стрељање.

Како је ова предвиђена мера била у противречности са наређењима опуномоћеног командујућег генерала (овде се цитирају бројеви тих наређења, моја примедба) - покушао сам да команданта места господина мајора Кенига придобијем да поступи у духу поменутих наређења тако, што сам му предложио да се у ближој и даљој околини Крагујевца опколе она села која су Крајскомандантури била одавно позната да су заражена комунизмом, и да се из њих повуче потребан број људи за стрељање. Он се са мојим предлогом одмах сложио и било је начелно решено да се у недељу са 1/724. претресу села Грошница и Белошевац. У понедељак имала су оба батаљона да у заједничкој акцији блокирају села Мечковац, Маршић, Корман, Ботуњу и Д. и Г. Комарице, у чијој се средини налази злогласно брдо Парлог, где је, према подацима, шумско боравиште банди.

Ако се и тада не би достигао одређен број за стрељање, предложио сам да се прочешљају друга комунизмом заражена села, о којима сам имао података.

Нарочито истичем да за све време постојања Крајскомандантуре ни једно једино немачко војно лице, или ‚фолксдојчер', није у граду убијено или рањено.

Грађанство Крагујевца, које броји око 42.000 душа, показало се увек лојално и вољно да сарађује с немачком оружаном силом, при чему не треба порицати да је део грађанства увек нагињао бандама. Десило се није ништа.

Увече 19. X. 1941. замољен сам од мајора Кенига за поновни договор, којом сам приликом, на своје изненађење, сазнао да је цео план потпуно измењен.

У току 19. X. 41. 1/724 (I батаљон 724-ог пука, моја примедба) претресао је и спалио село Грошницу и Милатовац, а III/749 села Мечковац и Маршић, при чему је одмах на лицу места у селима, без сопствених губитака, стрељано 422 мушкараца, међу којима и један поп у чијем се црквеном торњу нашла скривена муниција.

Да би се попунио предвиђени број од 2.300, поново је наређено пречишћавање Крагујевца за 20. X. 41. Према овоме, данас су, без обзира на личност, извршена хапшења мушкараца између 16 и 60 година, по улицама, трговима, радионицама, становима, трговинама итд...

При томе се ниуколико није обзирало на гледишта изложена у тач. 2 наређења бр. 2848/41 пов. Исто тако, ниуколико нису узете у обзир ни одредбе последње реченице 2. ставa наведеног наређења Тгб. 4224/41 („да би се спречило уништење потпуно невиних... итд.").

Баш то наређење господина државног саветника Турнера, које сам ја изрично предочио господину мајору Кенигу, није хтео ни да прочита, указујући на то да се мора искључиво придржавати наређења господина

команданта 749 п. п. који му је дао задатак да потребан број за стрељање прикупи међу мушким становништвом града Крагујевца.

Изјутра 20. X. 41, у 6 часова затражио сам хитно радиогармом један аеион од заповедника Србије Одељ. I/ц, не би ли личном интервенцијом у Београду постигао да се наведена наређења правилно спроведу у њиховом духу. На жалост, авион није послат, тако да више није била могућа интервенција више команде, јер су у међувремену стрељања била утврђена за 21. X. у 7 часова. Хтео бих указати на то, да су губици III/749 настали у акцији на окривљено место Г. Милановац, а не у Крагујевцу. Да је 2.300 бандита и њихових симпатизера ухваћено и стерљано тамо, било би у потпуности удовољено издатим наређењима.

Стрељање делом потпуно невиних из овдашњег града може, по мом убеђењу, имати управо ужасне последице. Може се очекивати да ће се огорчена родбина стрељаних светити припадницима немачке оружане силе.

Нису искључене саботаже на водоводном уређају и на сада привременим инсталацијама за осветлење, а ни велики напад банди на град, при чему могу трупе имати још веће губитке но досад. Али пре свега психолошки утисак биће катастрофалан. Становништво Крагујевца очекивало је од немачке оружане силе отклањање комунистичке опасности и укључење у обнову Европе. Методом, који је овде примењен, нипошто нећемо поново придобити добронамерне елементе.

ф. Бишофсхаузен капетан и командант"

*

Када се пуковник Бошко Павловић вратио са оним списковима погубљених од стране Немаца, где ми се чинило када сам видео те кобне хартије као да са њих још капље крв која је тако беспоштедно и зверски била проливена у Крагујевцу, и када је он испричао Недићу све страхоте које је доживео налазећи се безпомоћан између џелата и жртава, где су једино упорним интервенцијама добровољаца били највећим делом спашени гимназисти и други омладинци и делимично избеглице, Недић је болестан од очајања и јада, позвао код себе своје најинтимније сараднике: генерале Ђуру Докића, Јосифа Костића и инжењера Огњена Кузмановића и саопштио им све шта је сазнао о несрећи у Крагујевцу, те им је онда рекао да је даље остајање српске владе постало илузорно, јер више није у стању да заустави ово истребљивање Срба у коме се акције Немаца и комуниста допуњују и потстичу. Немци су постали слепи и глуви за све разлоге и упали су тачно у клопку комуниста који све чине да тај бес и безумље Немаца још више потстакну и раздраже.

Обавестио их је да је он већ рекао др Турнеру да не види више циљ опстанка српске владе, када се овако безпоштедно уништавање Срба спроводи од немачких трупа, јер одмазда има само онда разлога и постиже само онда жељени ефекат ако она погађа кривце. А у Крагујевцу то је био прави покољ невиних. Саопштио им је и то да му је Турнер на то рекао да ако српска влада отступи, да ће други елементи предузети администрацију Србије, а тима неће ни мало стати до тога шта ће се са српским народом догодити. Мислио је при томе на проширања бугарске окупације, а можда и на онај првобитни план, којим су му претили када није хтео да прими образовање владе, да ће Србију разделити између немачких балканских савезника, укључивши ту и усташе.

Обесхрабљен, дубоко потиштен Недић им је рекао:

- Позвао сам вас пре осталих министара да вас обавестим да сам због свега овога одлучио да поднесем оставку владе и да за себе тражим да будем упућен у заробљеништво међу своје остале другове. Ако им то није доста, нека онда и мене стрељају.

Међутим, ова три Недића највернија сарадника, иако и сами дубоко узбуђени, одлучно су се противили овом кораку:

- То би тек значило изложити српски народ његовом коначном истребљењу. Крагујевац је велика несрећа, али ако ова влада, последња брана српског опстанка и живота, оде, онда ће цела Србија постати Крагујевац. Ми морамо да останемо и да се боримо, јер само још ова влада може да брани српске животе, па макар да увек не успе. Шта би било са становништвом Шапца и Мачве, да није било Вас? Шта би се десило са Београдом, да ви ту нисте у последњем тренутку задржали руку главосече? Не, данас оставка српске владе била би гора него Симовићева капитулација.

Најупорнији против Недићеве одлуке био је Докић, али су и друга двојица исто тако енергично били да се настави борба за спас Српства. Недић је остао јер је и сам знао да мора да истраје у сред свих тих несрећа. Јосиф Костић ми је касније причао све ове детаље њиховог судбоносног и драматичног састанка после Крагујевца. Недић ми о томе ништа није говорио, осим што је стално понављао да је у немогућности да се више бори усред неразумевања и свирепости једних и лудила самоуништавања других.

Баш у тим данима, када сам био код њега у кабинету и када је наишао био и Димитрије Љотић, Недић у своме тада мрачном расположењу нам је рекао, боље рећи јаукнуо:

- Претешка је моја мисија. Ја треба да проведем српски народ једном једином узаном стазом, тако узаном да се једва може њоме корачати и с које нема скретања. Доле је, испод те стазе, амбис коначне пропасти и ја морам једнако да задржавам српски народ да се у своме лудилу не

баци у њега и не ишчезне за свагда, а горе више те стазе су стрме литице немачког неразумевања и свирепе окрутности које нико и ништа не може покренути и где се глава може смрскати, али се проћи не може. Али ја ћу истрајати ипак све док не доведем српски народ у широку долину његовог опстанка.

Баш после тога сусрета код Недића, Љотић ми је пун узбуђења говорио:

- Милан преживљава најболније дане свога живота и најкритичније тренутке своје историјске мисије. Ја не знам шта не бих урадио само да му у томе помогнем. И ако би он требао само једну стопу да буде виши, да би се боље видео и чуо, ја бих био готов да легнем на земљу па нека се попне на мене и нека тако буде већи.

Несрећа Крагујевца је данима притискала атмосферу у Претседништву владе и дах смрти из Крагујевца увукао се у њене зидове. Сваки дан су стизали нови језиви детаљи, и сва активност се била сконцентрисала да се на сваки начин дође у помоћ онима који су преживели и породицама које су све изгубиле.

Баш у тренутку када сам сазнао сав опсег трагедије у Крагујевцу, за кога сам сентиментално био везан, и видећи Недића несрећног можда још више него у данима када му је јединац син погинуо, желећи да му будем што више од помоћи и да и ја нешто допринесем да лакше спроведе своју мисију спасавања, рекао сам му:

- Сви разлози који су ме до сада задржавали да се примим каквог јавног посла, ништавни су пред страхотама које се око нас одигравају. Ја ти се стављам на расположење и примам место где ћу бити најкориснији.

Несрећа мога родног града преломила је и моју судбину.

Непрекидна и упорна понављања од стране генерала Недића при сваком састанку са њим, да безумна зверства као што је покољ таоца у Крагујевцу само могу да гурну целу Србију у устанак и да је утопе у својој и немачкој крви, извештај крајскоманданта из Крагујевца фон Бишофсхаузена као и, вероватно, извештаји других очевидаца утицали су на бирократску послушност др Турнера који је и сам постао узнемиран овим језивим свирепостима немачке ратне машине, лишене човечанских осећања, и евентуалним трагичним последицама које су могле да наступе. Баш поводом Крагујевца, чију је трагедију разумео тек пошто се одиграла, др Турнер у име опуномоћеног командујућег генерала у Србији упутио је 26. октобра свима Фелд и Крајскомандатурама следеће наређење из кога доносимо најважније и најкарактеристичније одељке које с једне стране осветљавају менталитет окупаторских управљача, а с друге стране сазнање да се непотребним свирепостима не постиже у Србији никакав успех:

„Опуномоћени командујући генерал у Србији.
(Заповедник Србије - Управни штаб)
Тгб бр. 44/41 Кдос

СВИМА ФЕЛДИ КРАЈСКОМАНДАНТИМА

Поводом једног догађаја ставља се фелди крајскомандантима на знање ово:

...При извршењу наређења од 10. X. Тгб бр. 2848/41 пов. на неким местима су трупе вршиле стрељања, која су довела до уништавајућих последица. Наређењем од 25. X. 41. бр. 3208/41 пов. које се у прилогу доставља ради знања фелди крајскомандантима, дао је опуномоћени командујући генерал одређене директиве. Ту је тачци 2 недвосмислено указао на сарадњу фелди крајскомандатура. Према томе, при узимању талаца, фелди крајскомандатуре имају не само да дају савете трупи, већ - ако се моја наредба од 10. X. 41. буде правилно извршавала - морају бити у могућности да трупи без одлагања ставе на расположење један део талаца. Вероватно ће наступити често случај да при сразмери 1:100 за убијеног, односно 1:50 за рањеног немачког војника фелди крајскомандатуре неће више моћи ставити на расположење довољан број талаца, ако се при том бар делом буде узимао у обзир известан појам о кривичнол делу, па макар само и на основу општег понашања оних које треба ухапсити. У оваквим случајевима известити ме.

Треба поћи од начелне поставке да су Јевреји и Цигани уопште непоуздан елеменат и да самим тим претстављају опасност за јавни поредак и сигурност. Јеврејски интелект је тај који је започео овај рат; он се мора уништити. Цигани не могу бити корисни чланови заједнице народа с обзиром на њихову духовну и физичку грађу. Утврђено је да је јеврејски елемент узео знатног учешћа у вођству банди, а да су баш Цигани одговорни за нарочита зверства и за обављање обавештајне службе. Стога се начелно у сваком случају имају ставити на расположење трупи као таоци сви мушкарци Јевреји и Цигани...

Узимати жене за таоце противно је схватању немачког војника и чиновника. Па ипак се морају притворити кад се ради о супругама, односно члановима породица устаника који се налазе у планинама.

У таквим случајевима највећа строгост је уједно и највећа благост. На овај начин бандит осећа на сопственој кожи последице свога рада. То ће одговарати и осећању правичности поштеног дела народа, док би се вера у праведност немачке оружане силе морала потпуно срозати, ако се буду стрељали не само потпуно невини, већ - као што се догодило у једном случају - баш они људи који су, убеђени у своју невиност и своју покорност немачком оружју, дочекали немачке трупе на својим радним местима.

Фелди крајскоманданти ће спровести у дело ове замисли. Један је крајскомандант известио да је против свога уверења био принуђен од једног команданта пука да потпише неко наређење. По питањима управе фелди крајскоманданти нису ни у ком случају потчињени командантима трупа, сем у случају посебног наређења...

За опуномоћеног командујућег генерала у Србији

шеф Управног штаба ТУРНЕР"

Извршилац овог највећег ратног злочина у Србији, мајор Кениг није доживео да изађе пред међународни, па чак ни пред комунистички суд. Он је погинуо у једној борби са партизанима.

За трагедију Крагујевца није се ни чуло у иностранству, у коме свако зна за чешко село Лидице, у коме је стрељано око 120 људи и за француско мало место Орадур у коме су немачке трупе побиле око 200-300 становника у своме повлачењу. Али када се у Крагујевцу десила ова тешка несрећа, за комунистичку пропаганду мање су били интересантни Немци, који су били и иницијатори, и доносиоци монструозне одлуке и искључиви њени извршиоци, већ су за ово страдање крагујевачких грађана, које је непријатељ убијао, а да ни сами нису знали зашто, одмах почели да окривљују и владу генерала Недића, посредно и непосредно један добровољачки батаљон, који се и сам налазио без мало и он као таоц у Крагујевцу у то време. Заслепљени међусобном мржњом чак су и национални елементи прихватили ову комунисттичку пропагандну паролу од које су једни добитници били мајор Кениг и сви они Немци који су били директни или индиректни извршиоци овог тешког и безпримерно свирепог злочиначког дела. И за иностранску пропаганду, збуњену тим тумачењима, која су долазила из комунистичких извора, Крагујевац је изгубио значај једног окупаторовог ратног злочина, једног од највећих када се радило о нејеврејском становништву, и цели покољ је добио карактер без мало једног унутрашњег обрачуна међу Србима самим, што је једна од најодвратнијих лажи које су у току грађанског рата у Србији лансиране.

Ипак изгледа да је, у пркос замагљавања путем једне бестидне пропаганде, краљевска влада у егзилу у Лондону добила праву слику овог тешког злочина немачке окупационе силе као и о узроцима који су до те несреће довели, јер је равно недељу дана после масовног стрељања крагујевачких мученика, 28. октобра 1941. претседник краљевске владе генерал Симовић упутио прву своју директиву пуковнику Дражи Михаиловићу која је непосредно инспирисана крагујевачком трагедијом и која је гласила:

„Њ. В. Краљ и Краљевска влада предузимају све потребне мере да вам се што пре пружи сва потребна помоћ. Питање повољно решено. Припреме у току. Стога сачекајте и саветујте свима стрпљење и уздр-

жазање од пренагљене акције, како бисте избегли губитке и одржали се преко зиме. Сад се не излагати, већ сачекати одавде налог за акцију.

Одржавајте сталну везу са нашим у Босни и Црној Гори.

Предузимајте мере: за маневрисање у циљу пребацивања из угрожених места у крајеве ван непријатељског домета, за случај потребе за зимовање и за претстојећу акцију.

До датог знака за заједнички рад, без крајње потребе не изазивати непријатеља. - Симовић".

XXVI

РАТ ИЗМЕЂУ ЧЕТНИКА И ПАРТИЗАНА

На дан 1. новембра 1941. примио сам, по Недићевој жељи, дужност главног уредника „Обнове", те ми је тако директор постао мој стари новинарски конкурент Владислав Рибникар, док је мој претходник Бата Јовановић-Стојимировић отишао да постане директор Државног архива.

У ноћи између 1. и 2. новембра дошло је до крвавог сударa између Михаиловићевих четника, који су стационирали у Ужичкој Пожези и Титових партизана, чији је Врховни штаб био у Ужицу. Овај сукоб догодио се на Трешњици. Борбе су почеле и на другим местима и то је био, упркос састанка одржаног само недељу дана раније, 26. октобра у Брајићима између Михаиловића и Тита, пун грађански рат који од тог тренутка није више престајао, већ се све више распаљивао и завршио се, благодарећи савезничкој издаји, доласком комуниста на власт у Југославији. Тек касније се видело да је и сам Дража Михаиловић схватио колико је немогућа сарадња са комунистима, коју му је Лондон наметао, и зато се одлучио да тој штетној спрези учини крај. Баш тога дана, 2. новембра, чим је дознао за догађаје који су се те ноћи одиграли у близини Ужица, упутио је преко свога курира, потпоручника Нешковића мајору Радославу Ђурићу, команданту четничких одреда код Чачка ово наређење:

„Ноћас, 2. новембра у 1 час по поноћи комунистичке снаге напале су наше посаде у селима Каранима, Рибашевини и Чајетини.

Један део посаде је заробљен и зверски погубљен.

С тога наређујем следеће:

1) Одмах и у току ноћи, под окриљем мрака, повући главнину наших снага са Краљева, остављајући једва најнужније делове ради прикривања осуства трупа пред непријатељем.

2) Правац кретања Чачак. Распоред кретања извршити лично, заузети Чачак и обезбедити га са ужичког правца. Партизанску команду разоружати и послати је на Равну Гору.

3) Други део посаде скинути следеће ноћи и распоредити је тако, да разоружа партизанско командно особље и људство, уколико се не би добровољно ставило под команду Југословенске војске у Отаџбини.

4) Артилерију упутити првим ешалоном у правцу Брђана".

Ово наређење није потписао Михаиловић лично, већ је стајало „по заповести команданта, начелник горског штаба, потпуковник Драг. Т. Павловић".

Али мајор Ђурић, који је био већ сасвим потпао под комунистички утвдај, не само да није извршио наређење свога команданта већ је починио праву издају, обавестивши одмах о њему прво Мила Радосављевића и Ратка Митровића, комунистичке политичке комесаре, а потом је послао наређење и у Врховни штаб Титов. Цела операција коју је Михаиловић хтео да предузме, да спречи да комунисте препадима не разбију његове снаге, онде где су оне биле помешане са партизанима, је била тиме осуђена на неуспех, комунисти обавештени су имале иницијативу и као једна од многобројних националних жртава које је стало вероломство Ђурићево (који је потом касније сасвим прешао на страну партизана и постао пуковник у комунистичкој ЈНА) био је капетан Јован Дероко, који је командовао батеријом четничких топова код Краљева и који је тада мучки убијен од својих дотадашњих савезника партизана, да би се тако дочепали његових оруђа.

Овога дана. 2. новембра у вече, Недић је упутио преко радиа свој позив „Оним у шумама". Он је овај свој говор написао одмах после крагујевачке трагедије, али је он већ тада предвиђао да ће неминовно доћи до сукоба између два покрета отпора те су његове речи у главном биле упућене четницима, које је звао у своје редове.

Недић је између осталога рекао:

„...Слобода је оно што је најдраже вама и српском народу. Ми смо је изгубили. На тај начин којим ви хоћете да је повратите, не можете. Њу треба повратити данас не снагом, већ памећу. Не рушењем, него стварањем. Ми смо с луде главе изгубили царство. Сад хоћете с луде главе да изгубите народ.

Ви вашом безумном акцијом само изазивате одмазду окупатора. За једну главу немачку узима сто српских. Је ли то хоћете ви? Желите ли ви истребљење српског народа? Кажите шта ви хоћете. Ви бежите у шуму, а остављате незаштићене своје миле и драге, родитеље и породице, село и град. Хоћете ли њих да доведете у опасност?

Знате ли колико ће рат трајати? Може ли српски народ то да издржи? За првом одмаздом доћи ће друга, трећа, редом. Србаља биће све мање. И онда, када буде требало да се чује глас српског народа, онда ће он бити немоћан. Њега ће околни суседи надјачати као што су га и надмудрили...

Богату Мачву, Поцерину, Краљево, Чачак, Горњи Милановац, Рудник итд. претворили сте у ратна попришта, Пребројте жртве које су од вас национал-комуниста, како се ви називате, пале код Крушевца, Крагујевца и Краљева. Па зар ћете тако даље?...

Знате ли колико је само сирочића остало без родитеља? Шта ћемо с њима? Они су без заштитника. Домови су њихови изгорели, огњиште се угасило.

Је ли то безумље? Је ли то опште лудило? Или зар вам је Стаљин толико драг да за њега хоћете цео српски народ да жртвујете? ...

Само српском народу сте ви дужни служити и никоме више. Не поведите се за излапелим мозговима којекаквих лордова, саможиваца без душе и срца, без икаквог осећања за опстанак нашег народа.

Опет вам кажем:

Мислите само својом српском главом и српским мозгом. Ово вам говори ваш стари ратни друг, ваш командант и у Првом и у овом светском рату.

Хајдете к њему. Он је ваш и друг и пријатељ, и заштитник и командант, а више од свега и душом и срцем Србин".

*

Када сам сутра дан, 3. новембра у јутро, дошао у Недићев кабинет и он ме позвао да чује како је био примљен његов говор, рекао ми је:

- Ја сам знао да је тај противприродни и противнародни савез између националиста, монархиста, активних официра с једне стране и међународних комуниста с друге немогућ и само су то они из Лондона могли да гурају јер је то њиховим интересима одговарало, да могу да се акредитују код Енглеза. Ја знам да су многи, ако не и сви моји команданти на терену у контакту са Дражиним, што ће рећи да су четнички команданти у вези са мојим. И не само са њима, јер сваки час долазе многи и код мене лично. Ја знам колико је велико њихово негодовање - изузимајући неколико фантаста (овде је Недић употребио још једну реч коју не желим да поновим) - због тога савезништва са комунистима у коме националисте немају шта да добију, али српски народ има све да изгуби. Зато сам не обзирући се на Дражине састанке са црвенима увек сматрао да је моја дужност да свугде где могу помогнем његовим људима, јер су националисте који су Србији потребне. А сада, када су најзад почели да се туку са партизанима, морам их још више помоћи. Ти на твоме послу имаш једну мисију да ми помогнеш да се баци прашина у очи Немцима. Наши „шумци" највише оскудевају у муницији. Само им ја могу дати нарочито сада када треба да се бране од својих наопаких савезника. Знаш ли ти колико ми Немци дају муниције за моје одреде? По 30 метака на пушку, па и то не увек, и с тим треба моји људи да се туку са комунистима и да помажу оне у шуми. Извештаји који стижу од мојих команданата, о борбама које су вођене, су већ тако подешени да преувеличавају обим борбе и да тиме оправдавају увек утрошак целокупне

муниције. Ко ће јурити по шуми и бројети чауре. Али Немци су врло неповерљиви и морам да се увек борим за сваки метак. Потребно је да моји званични извештаји буду потврђени сада репортажама новинарских дописника са терена, а које ћеш ти објављивати у „Обнови". То је оно што ја не могу сваком да кажем. Већ од данас стави се у везу са шефом оделења Јавне безбедности у министарству унутрашњих дела и он ће ти свакодневно стављати на расположење све извештаје са терена. Ти их још искити, али да у суштини одговарају оним званичним. Што жешће борбе, што већи партизански губици, то је логично морало више и муниције да се утроши. И Немци ако хоће да чистим Србију од комуниста морају да ме снабдевају.

У „Обнови" је од тада, без мало сваког дана било извештаја специјалних дописника са терена о борбама Недићевих одреда и партизана у Шумадији, у Хомољу, код Ваљева, у Подрињу и увек сам у ствари био дописник ја, јер су извештаји и тако били непотписани, „ради сигурности дописника". И доиста Недић ми је потом рекао да сада му Немци лакше дају муницију, те тако она стиже и у редове четника.

Један од четничких команданата који је први ступио у контакт са Недићем и одмах се ставио под његову команду, и ако је био један од официра на које је Дража Михаиловић највише рачунао, био је жандармеријски мајор Јездимир Дангић. Налазећи се у Источној Босни, у коју је прешао у јулу 1941, и гледајући страдања српског народа од усташа, он је потпуно разумео да све српске националне снаге морају да се уједине да би спасавале српски народ, а не да се истребљују међусобно. Зато се он јавио Недићу чим је овај образовао владу у Београду.

Дангић, кога сам лично познавао, био је доиста елитни официр и мој први сусрет са њиме био је на Радио Београду, када је једног дана 1940. затражио да га, у својству генералног директора Радиа, примим. Донео ми је своју књигу „Моје тамновање" са личном посветом. Он је као ђак био члан „Младе Босне" и после сарајевског атентата био је осуђен од аустријског суда на 7 година робије. Иако он то од мене није тражио, ја сам му предложио да он лично прочита у једној књижевној емисији неколико одељака из те књиге својих тамничких успомена, а спикер ће дати коментар о његовом делу.

Када ми је једног дана Недић показао један извештај који му је Дангић био упутио из Источне Босне, сетио сам се одмах тог мог познаника са радиа, који је већ тада начинио на мене најбољи утисак: то је био прави интелектуалац, али пун динамичности, врло уравнотежен, солидан, отворен и уз то фанатични родољуб. Када сам почео да читам његов извештај, скоро сам изгубио дах. Осећао сам да ће ми позлити, те сам за тренутак морао да прекинем читање. Дангић је извештавао Недића како је у селима на Романији, кроз која је прошао са својим чет-

ничким одредима гонећи усташе, затицао језиве трагове њиховог у истини људождерског дивљања. Тако је у једном селу нашао буре над којим су они клали становнике и скупљали њихову крв да би, када буде пуно, буре послали Павелићу као доказ њихове активности, али их је изненадни долазак четника у томе спречио и њихов грозни трофеј је остао у сред села.

У једној кући је лично Дангић нашао три леша девојчица између 14 и 17 година, нага и обезглављена. Пошто су их пред родитељима силовали, зверови у људској кожи отсекли су им главе секиром и ставили их на једну бакарну синију и испекли их. Ту синију су четници затекли на столу у одаји, а крај њега су била још два искасапљена и унакажена леша: мајке и оца ове три српске мученице. Изгледа да је намера Павелићевих хијена у војничкој униформибила да нагнају родитеље да окусе печено месо своје деце, па када нису могли да их нагоне на канибалство, они су их на мукама уморили. И овај јединствени злочин у историји Другог светског рата, који је по својим грозотама превазишао све што је људска историја раније забележила, догодио се непосредно пред улазак Дангићевих одреда у село у коме ни један становник није више остао у животу.

Пред овим ужасима Дангић је схватио да нема два српска фронта под окупацијом већ само један једини и зато је он, Михаиловићев командант свих четничких одреда у Источној Босни, био први који се ставио Недићу на расположење.

Схватајући и сам колико је потребно да се српске националне снаге ојачају тамо где су највише потребне да заштићују и спасавају српско угрожено становништво, претседник је наредио својим одредима на Дрини да на сваки начин пребаце оружје и муницију на босанску страну за Дангићеве четнике.

Касније је Дангић дошао лично у Београд и састао се са Недићем о чему ћу касније говорити.

*

У јутро 5. новембра 1941. пред мојим станом, који је био у високом партеру, зауставио се један фијакер, што је била реткост у мирној Краљевића Томислава улици. Да је то била посета за мене видео сам одмах када је неко зазвонио на моме улазу. Опет сам узнемирен скочио из постеље, јер те јутарње посете никад нису добро значиле. Али пре него што сам се и најповршније обукао, наша куварица је већ била отворила улазна врата и споља сам чуо један узбуђени женски познати глас.

Када сам ушао у трпезарију, кроз коју се улазило у мој стан, у њој сам затекао пријатељицу моје жене Иванку Дероко, супругу мог доброг познаника архитекте Александра Саше Дерока. Била је сва у сузама:

- Сашу су ноћас ухапсили...

Дошла је да ме моли да одмах обавестим генерала Недића, како би он интервенисао, јер је сазнала да су га одвели да буде таоц:

- Зашто да њега Гестапо одводи као таоца, кад се он никада никаквом политиком није бавио... Њега кога само средњевековни манастири интересују!

И одмах је додала:

- Ја идем сада право код Роша, јер знам да и он са својим везама код Немаца може много да учини.

Када сам нешто касније после ове посете дошао у Претседништво владе сазнао сам да Дероко није био једини који је ухапшен, јер су већ од јутра звонили сви телефони и са свих страна су долазили апели за помоћ да се спасавају ту ноћ одведени најпознатији београдски грађани: професори универзитета, лекари, адвокати, привредници, чланови Академије наука. Масаловић није могао да се одвоји од телефона јер су позиви стизали један за другим.

Када је дошао Недић у кабинет, а већ је код куће био обавештен о хапшењима извршеним те ноћи, и затражио да одмах буде примљен од др Турнера, у Претседништво је стигао управник града Београда Драги Јовановић који је поднео претседнику извештај да је у току ноћи Гестапо ухапсио око 300 угледних Београђана, највећим бројем слободних зидара и да их је одвео у логор на Бањици да служе као таоци за будуће одмазде. Али оно што Драги Јовановић није саопштио Недићу то је да је он знао у напред да ће та хапшења бити извршена, јер је он - што се тек касније сазнало - у тренутку када је Недић говорио о својој оставци због догађаја у Крагујевцу, био од стране немачке полиције предложен да постане претседник српске владе. Од тог тренутка је почело његово прикривено и тајно ривалство са Недићем, које је трајало све до одласка из Србије генерала СС-трупа и полицијског „фирера" Мајснера. Овај је нарочито подржавао кандидатуру Драгог Јовановића, и - у очекивању да евентуално дође на чело српске владе - Јовановић је баш на Мајснеров захтев постављен баш у новембру за шефа Српске јавне безбедности, под којим су требале да буду све оружане српске јединице. Јовановић је нарочито импоновао Немцима јер у Београду није било ни једног напада на припаднике немачке оружане силе, а да извршилац није одмах пронађен и на лицу места убијен. У ствари то је био блеф Јовановићев, да би се избегло стрељање талаца. Чим се сазнало за неки атентат против Немаца Јовановић је изводио на улицу једног криминалца или комунисту који се већ налазио у затвору и убио би га на улици,

као да је хтео да бежи, а Немцима је слао извештај да је нападач убијен одмах после извршеног дела на лицу места од органа српске полиције.

Када сам, после одласка Драгог Јовановића овог јутра 5. новембра из претседниковог кабинета, говорио Недићу о случају Дероковом, молећи га за интервенцију, он ми је рекао:

- Као што видиш не ради се више само о њему већ сада имам да спасавам све, њих неколико стотина, међу којима има мојих најбољих пријатеља.

Један од ових, за кога су Недића већ то јутро обавестили да је ухапшен, био је „стари господин", како су га звали, Гута Протић, бивши гувернер Народне банке, човек који и лети и зими увек је имао цвет у својој бутонијери на капуту.

Недићеве интервенције у погледу ослобађања похапшених слободних зидара и других београдских интелектуалаца биле су енергичне и упорне. Група по група је била ослобађана и већ до конца новембра највећи део је опет био на слободи, а и последњи су напустили логор на Бањици у јануару 1942., тако да ни један једини тада ухапшени слободни зидар није био стрељан као таоц. То је била велика Недићева победа која је посведочила колико је било спасоносно његово присуство на челу српске владе.

Један немачки документ најбоље осветљава ову немачку акцију којој је био циљ да у маломе понови онај стари немачки план да треба ударити по Београду, који је од њих сматран као „мозак завере". Тај документат је извештај који је др Турнер поднео 1. новембра 1941. опуномоћеном командујућем немачком генералу у Србији Беме, под Тгб. бр. 45, 41. г. Кдос, који је гласио:

„Извршна група Полиције безбедности и СД добила је наређење да, у сарадњи са управником града Београда, затвори као таоце известан број, око 700, претставника београдског становништва. При томе се скоро искључиво ради о претставницима из кругова интелигенције, чије је држање у протеклим годинала било противнемачко и који највећим делом припадају ложама Слободних зидара или су комунисти.

Акција ће почети препадом у уторак 4.X1.1941. у 8 часова увече и предвиђа се да се заврши рано ујутру. Ухапшени ће бити смештени прво у концентрационом логору „Прихватни логор Дедиње". Забринутост за њихове животе застрашиће, вероватно, широке кругове становништва, које је непријатељски расположено према Немцима и одвратити их од предузимања ма каквих активних мера.

Поред тога налазим да је умесна извесна нарочита предострожност у данима после овога. У вези с овим, указујем на саопштење једног поузданог повереника Извршне групе полиције безбедности и СД, по коме комунисти примењују појединачне терористичке мере, које би требале

да буду управљене против високих војних и политичких личности окупационе силе и других.

ДОДАТАК

За опуномоћеног командујућег генерала у Србији:

Намеравам да објавим у новинама које ће изаћи у среду, 5.X1.41, и преко радија, следеће обавештење, те молим за сагласност по овоме: „Саопштава се с надлежног места: На основу извесних обавештења да постоје у Београду везе између водећих личности слободних зидара као и лица, плаћених од непријатеља, и устаника, наређено је да се затвори велики број лица у Београду као таоци. Притом су у питању, на првом месту, претставници политичког корупционизма, чије је целокупно држање одговорно за несрећу српског народа. Они имају јамчити својим животима за безбедност у српском простору. Њиховим хапшењем доказаће се да наређене мере неће погађати само заведеног сељака и радника који су се прикључили устаницима, већ ће, напротив, од сада у првом реду бити погођени зачетници овога злочиначког система, као и њихови политички пријатељи".

За опуномоћеног командујућег генерала у Србији

шеф Управног штаба

Др Турнер"

Када сам одлазећи из Председништва владе дошао у редакцију „Обнове" у старој, бомбардовањем од 6. априла у пола срушеној згради „Политике" већ сам затекао овакво саопштење упућено из немачког Управног штаба са наређењем да се одмах објави у првом броју листа.

Ова немачка акција против слободних зидара била је већ припремљена психолошки од немачке стране антимасонском изложбом приређеном у Гарашаниновој улици бр. 8 у згради у којој се до окупације налазила Велика ложа Југославије. Ова је изложба била отворена од Немаца 22. октобра, дакле две недеље пре извршења овог масовног хапшења.

Од овог 5. новембра за Недића су настале свакодневне интервенције и код др Турнера и код генерала Бемеа и код посланика Венцлера и код свих немачких званичних представника који су имали ма каквог утицаја како би уверио Немце да би стрељање најпознатијих београдских личности, за које немају никакве доказе да су у ма каквом виду сарађивали са устаницима, имало катастрофлних последица по држање српског народа и сваки случај похапшених је подвојено бранио.

Само неки дан после тог масовног хапшења слободних зидара долазећи у кабинет Недаћев Масаловић ме је већ на вратима пресрео љут и узбуђен и добацио ми је као да сам ја за то нешто крив:

- Ја сам мислио да сте ви из 46. класе бар мало паметнији и ако већ петљате штогод да то радите конспираторски. У свој овој несрећи само је требало да нам и ви ту још више замутите!

- Шта се десило? Шта то треба да значи?

- Па зар мало људи губи сваки дан главе, већ треба да твој Тришић још нове пошаље у Јајинце. Тај твој класић добро нам је замесио.

Остао сам запрепашћен не разумевајући шта се могло десити. Знао сам да је Тришић био помоћник команданта жандармерије, која је стајала под Недићем и питао сам се шта је могао да уради.

Овог дана, а и каснијих, јер сам се разумљиво стално интересовао за судбину свог класног друга, прво од Масаловића, потом од самог Недића и најзад и од функционера Управе града који су долазили у Недићев кабинет да реферишу о случају Тришићевом, сазнао сам следеће:

Приликом акција које су немачке трупе водале у окупираној Србији, Гестапоу је пао у руке један припадник покрета отпора Драже Михаиловића и код њега је нађена жандармска легитимација на његово име од стране Команде жандармерије у Београду. Легитимација је носила потпис помоћника команданта, пуковника Јована Тришића.

То да је један жандарм ушао у редове покрета чланова отпора који се боре против окупатора, било је довољно за Гестапо да одлучи да овог стреља. Али овај заробљеник, видећи да му је живот у питању, изјавио је Немцима да он није, нити је икада био жандарм и да му је ту легитимацију илегално издао лично пуковник Тришић, знајући да је он члан покрета отпора Михаиловићевог, како би могао да се несметано креће кроз Србију.

На основу овог саслушања Гестапо је упутио хитан захтев Управнику града Београда, Драгом Јовановићу, тражећи да се пуковник Тришић одмах ухапси због веза са побуњеницима и да се изврши код њега претрес о чему да се Гестапо што хитније обавести. Тришићев спас је лежао пре свега у чињеници да Немци нису сами извршили хапшење и претрес већ су то захтевали од београдске полиције, да би избегли трвење са генералом Недићем да упадају у канцеларије његових сарадника.

Шеф Опште полиције Паранос, на наређење Драгог Јовановића, упутио је одмах два своја ииспектора - напомињем да су обојица живи и данас - у Главни генералштаб где се налазила команда жандармерије. Они су се јавили код команданта генерала Стевана Радовановића - који је такође жив у емиграцији - показали му акт Гестапоа и наређење управника града да изврше претрес канцеларије Тришићеве и да га ухапсе. У присуству генерала Радовановића инспектори су ушли код Тришића, саопштили му одлуку коју су добили и извршили претрес. У фијокама писаћег стола Тришићевог нашли су више празних жандармеријских ле-

гитимација, истих каква је нађена код заробљеног четника, разна друга документа и најзад мобилизационе спискове активних и резервних официра припадника покрета Драже Михаиловића са њиховим адресама и свим подацима. Колико се сећам мислим да је било 1200 имена, јер се о томе више пута у Недићевом кабинету говорило.

Са Тришићем и са нађеним компромитујућим материјалом два инспектора су се вратили у Управу града и реферисали своме шефу Параносу. Када је овај видео шта су његови чиновници нашли код Тришића, не обавештавајући Драгог Јовановића, телефонирао је Масаловићу и молио да га генерал Недић одмах прими. Са свим документима је дошао у канцеларију Недићеву да реферише и да пита шта да ради.

Недић му је наредио:

- Уништите одмах сав материјал који сте нашли и обавестите Гестапо да сем службених хартија нисте ништа друго пронашли. Не ради се само о животу Тришића, већ се ради о животима 1200 српских официра.

Вративши се у Управу града, Паранос је позвао два инспектора који су извршили претрес:

- Јесте ли ви добри Срби? Јесте ли спремни да ризикујете своје животе да би спасли толике друге?

Изложио им је наређење Недићево и ова два полицајца својом часном речју су загарантовали своме шефу да никада нико неће сазнати шта су они у канцеларији Тришићевој нашли. Сав материјал је одмах био спаљен, Гестапо је био обавештен да је извршено хапшење и претрес, али да ништа компромитујуће није нађено код пуковника Тришића. Гестапо је тада наредио да им се Тришић одмах преда, јер су имали увек у својим рукама легитимацију потписану од њега и исказ заробљеног четника. За Гестапо је то било довољно да одлучи да Тришића, због веза са побуњеницима, стреља. О томе је био обавештен и генерал Недић.

Председник српске владе врло је добро знао за сарадњу многих својих команданата и других нарочито војних функционера са покретом Михаиловићевим и то је, у циљу да се створи јединствени национални фронт, и да се пуковник Михаиловић одвоји од комуниста, не само прећутно одобравао већ по некад и помагао. Али је Недић очекивао од својих сарадника у томе погледу највећу опрезност, јер су Немци слутили да та сарадња постоји и гледали да је открију и докажу.

Оног тренутка када је добио обавештења да Гестапо намерава да стреља Тришића, Недић је лично отишао код шефа управног штаба Србије др Турнера интервенишући код овог да се Тришић спасе. Др Турнер је изјавио да ништа не може да учини против одлука Гестапоа, који је суверен у својим акцијама. Турнер је рекао Недићу да Гестапо има доказ у рукама против Тришића, који је издавао побуњеницима легитимације и да је зато врло тешко, чак безизгледно да се за њега

може шта учинити. Недић је одмах затражио да буде примљен од команданта немачких трупа у Србији генерала Бемеа. Добио је пријем и молио овога да спречи да један виши српски официр буде стрељан само зато што је родољуб.

По ономе што ми је одмах Недић сам испричао, јер сам га ја тих дана опседао да бих сазнао за судбину свог класног друга, он је генералу Бемеу рекао од прилике ово:

- Пуковник Тришић је југословенски официр, а не немачки и према томе он није могао да почини акт издаје, како га је Гестапо оптуживао. Он као официр је положио заклетву своме Врховном команданту и Југословенска војска у отаџбини Михаиловићева није никаква одметничка трупа, већ регуларна војска која наставља отпор. Ако је Тришић у ма каквом виду учинио услугу коме члану те регуларне војске, он, према међународном праву, губи свој статут заробљеника на отсуству, и може се послати једино у логор ратних заробљеника, а не стрељати.

Недићев апел на војничку солидарност, чак када се ради и о противницима, и истицање права да један официр у униформи може да почини и акцију против непријатеља, а да је зато једина санкција његово одвођење у заробљеништво, утицала су на генерала Бемеа, који је интервенисао код Гестапоа да се бар тренутно задржи извршење пресуде, док се не разјасни случај Тришићев потпуно.

За то време је Недић наставио своју акцију да по сваку цену спасе Тришића и после целог низа интервенција, код свију који су одлучивали судбином поробљене Србије, најзад се успело да Тришић буде упућен у заробљенички логор, јер је официр, а не побуњеник.

Тога дана када сам ушао у Недићеву канцеларију, он је хтео да се начини љут према мени, али му се ипак измакао један задовољни осмејак:

- Спасао сам најзад ону твоју будалу. Али је висио о концу!

Непријатно ми је што морам овде да текстуелно репродукујем Недићеве речи, којима је он само хтео да ме обрадује, али и да ми покаже колико је киван Тришићу што му је причинио такве тешкоће својом неопрезношћу. У истини Недић је начинио надљудске напоре да моме класном другу спасе живот.

И тада ми је још рекао:

- Нико ми није толико тешкоћа причинио као твоји класни другови. И за Наумовића и за Тришића то је била борба на живот и смрт, али су увек немачки војници прихватили моје гледиште и помогли ми да их спасем да их Гестапо не стреља. И један и други били су већ једном ногом у гробу.

XXVII

НЕДИЋ ЛЕГАЛИЗУЈЕ МИХАИЛОВИЋЕВЕ ОДРЕДЕ И СПАСАВА ИХ ОД УНИШТЕЊА

Чим су отпочеле опште борбе између Михаиловићевих четника и Титових партизана у Западној Србији, Недић је одмах издао наређење свим својим командантима на терену да свугде, до крајњих могућности, помогну четничке одреде у њиховој борби против комунистичких снага (партизани су тада искористили моменат изненађења и били прешли у општу офанзиву против Михаиловићевих трупа) да их снабдевају муницијом и храном и да их свугде, где западну у борбу, помогну својим једновременим садејством против партизана.

Оно што је Недић од самог свог образовања владе желео и радио било је да оствари обједињење свих српских националних снага на терену, сматрајући да је присутство оружаних комунистичких једаница у Србији највећа опасност за српски народ и тренутно, због њиховог изазивања немачких крвавих репресалија, и за будућност, јер је било већ и 1941. очигледно да они иду да се дочепају власти у земљи чим Немци из ње буду изгнани.

Зато кад су почеле борбе код Ложеге, Ужица, Чачка између два дојучерашња савезника, избила је код Недића нада да је дошао тренутак да се то српско национално јединство оствари. Он је већ имао непрекидне и понављане непосредне контакте са више Михаиловићевих команданата, али је председник српске владе мислио да ће овога пута бити најзад успостављена директна веза и сарадња између њега и шефа националног покрета отпора.

Међутим, баш тих првих новембарских дана он је сазнао и то случајно индаскрецијом једног немачког официра - јер се званично чувала тајна припреманих преговора, - да су немачке власти ступиле у контакт са Михаиловићем, да су његови делегати (пуковник Бранислав Пантић) разговарали са представницима Вермахта и Гестапоа и да се тих дана имао да одржи и лични састанак Дражин са изасланицима немачког опуномоћеног командујућег генерала.

Тих дана, када се све то дешавало, затекао сам Недића врло нервозног и нерасположеног. Баш како је било речи о извештајима са терена,

које сам требао да дотерам у циљу - већ напред поменутог - извлачења муниције од Немаца, мој ујак одједном ми је пун горчине рекао:

- Ето, ми ту лупамо главу и петљамо како би помогли Дражине људе, иако ми је он сам толико тешкоћа причинио својом доскорашњом сарадњом са црвенима. Све то чиним само да се одржи жива српска национална снага и да се комунистима не дозволи да спроведу свој паклени план уништења српског народа, а Дража сада, када је у шкрипцу, баш од својих дојучерашњих савезника, сматра да не треба да са мном заједнички и братски ради, већ шаље своје делегате Немцима као да њих боли срце за судбину српског народа.

И, онда, као да га је то још највише раздражавало, додао је са огорчењем:

- И баш је доброг и озбиљног делегата изабрао...

Овде је поменуо име пуковника Пантића, придодајући му један назив који не желим овде да поновим.

Видећи Недићеву нервозу и раздраженост нисам хтео ништа да га по томе питам и тако је тај наш разговор био завршен,

Дан два после тога, у вече 11. новембра у српској емисији Бибисија из Лондона говорио је спикер о томе како Немци преговарају са пуковником Дражом Михаиловићем.

Када сам сутра дан, 12. новембра, дошао у кабинет председништва владе мој друг пуковник Масаловић имао је изглед из рђавих дана и хватајући се за главу рекао ми је:

- Не иди нипошто код ујака, јер је данас необично зле воље, те ће и тебе изгрдити... Био је малочас код Турнера и сада само хуче и гледа мрко...

У јутро 13. новембра када сам отворио „Ново Време" прочитао сам са запрепашћењем Недићеву изјаву, о којој дотле појма нисам имао, јер је за „Обнову" није био послао и ништа ми два дана раније, када сам га последњи пут видео, није рекао, мада је најчешће мени давао да прочитам све што спрема за објављивање. Тек када сам се потом распитао, сазнао сам да је редакција „Новог Времена" добила ту изјаву преко одсека за штампу при председништву владе, коме је на челу стајао мој новинарски колега Ђорђе Перић.

То је био први директни напад Недићев на Дражу Михаиловића, и изашао је из оквира оних тактичких напада неопходних да се Немцима баца прашина у очи, како не би сумњичили постојање веза и извесне сарадње између српских националиста.

То необично саопштење је гласило:

„ИЗЈАВА ПРЕТСЕДНИКА СРПСКЕ ВЛАДЕ Г. МИЛАНА НЕДИЋА ПОВОДОМ ЈЕДНОГ САОПШТЕЊА ЛОНДОНСКОГ РАДИЈА

Београд, 12. новембра

Лондонски радио дао је јуче увече вести о приликама у Србији, па је изнео и потпуно нетачно тврђење како су тобож немачке власти преговарале са пуковником Дражом Михаиловићем. Међутим, супротно томе тврђењу, истина је да је Дража Михаиловик слао своје посреднике како мени, тако и немачким властима ради преговора.

Немачке власти су све преговоре са његовим посредницима одбиле, захтевајући да им се Дража Михаиловић лично јави и без икаквих услова преда.

У вези са овим изјављујем, да сам приликом образовања моје владе покушавао да све српске националне снаге ујединим ради спаса народа и отаџбине, па сам у томе циљу преговарао са Костом Пећанцем и Дражом Михаилоеићем. Пећанац је тада показао много љубави за свој народ и своју родну груду и одмах се изјаснио спремним да помогне моја настојања око завођења реда и мира у српском народу.

Што се тиче Драже Михаиловића, и он је изјавио да жели да сарађује на уништењу елемената нереда, па је у ту сврху примао и новац од српске владе. Међутим, он је истовремено преговарао и са комунистима, о чему има и писмених доказа, а и на терену је са њима активно сарађивао..."

Долазећи то јутро, 13. новембра, код Масаловића, пружио сам му „Ново Време" које сам тек био разгледао и упитао га, показујући на објављену изјаву:

- Шта ово треба да значи?

- Па то је оно зашто сам ти јуче рекао да не идеш код ујака. Турнер га је био позвао и захтевао од њега да да такву изјаву, јер су они петљали нешто са Дражом, али све то није успело.

Изгледа да је пак ова изјава, пошто је објављена, изазвала неко олакшање у Недићевом огорчењу, јер када сам ушао код њега, после овог разговора са шефом његовог кабинета, он ме је дочекао са извесним осмејком, који нисам видео ранијих дана:

- Јеси ли прочитао ово јутрос? Е, било ми је дошло до грла да на све оно што чиним за њега и његове, он ме игнорише и иде да директно преговара са непријатељем место да нашу српску националну ствар ми сами међу собом братски решимо.

Ни једном речи мој ујак ми није поменуо немачки захтев за ту изјаву, а ја сам се чувао да покажем да то знам, већ сам рекао да је требао да има још стрпљења, кога је дотле толико показао, јер ће се овако ствари само погоршати.

Тада ми је Недић дословно рекао:

- Дража не може никако да заборави оних 30 дана притвора, као да сам ја то учинио из неке мржње према њему!

*

Пошто ја нисам тада имао појма о томе кажњавању, Недић ми је испричао да је у току 1940. - тада сам знао и тачно време догађаја - када је југословенска влада избегавала сваки гест који би могао да навуче немачку акцију у правцу Југославије, која је хтела да остане неутрална изван рата, пуковник Михаиловић, у врло добрим везама са енглеским војним изаслаником, на једном пријему у енглеском посланству пред већим бројем званица, наших људи и странаца, износио своје погледе о потреби уласка Југославије у рат на страни њених старих савезника, нападао Немце и Хитлера. Како је ту било људи који су седели на две столице, то се нашао неко који је одмах сутрадан отишао у немачко посланство и испричао све шта је један југословенски пуковник у униформи говорио о Немцима и Немачкој.

Немачки посланик фон Херен је лично упутио протест министру спољних послова Цинцар-Марковићу и створило се дипломатско питање. Да би се Немци умирили и да се ствар не би још више затровала, Недић је позван да санкционише ове изјаве Михаиловићеве, те да се покаже да оне нису израз мишљења званичних југословенских кругова. Тако је Недић морао да изрекне казну од 30 дана притвора, која се употребљавала искључиво за дисциплинске грешке и која нема никакав дифаматорни карактер (подметање). Ретко је који официр, који у својој каријери није имао казну притвора, и онда када никаква политичка питања нису се ту уплела.

Казна Михаиловићева била је искључиво акт тадашње државне потребе, а никако осуда саме личности.

Уколико је ова изјава коју ми је Недић начинио 13. новембра 1941. године била апсолутно тачна, ево једног непобитног доказа, који нико не може да доведе у сумњу јер долази од једног високог војног функционера Краљевине Југославије, личног Михаиловићевог пријатеља и обожаваоца, који је под својим потписом објавио у органу Равногорског покрета „Глас Равне Горе", Званични орган Равногорског одбора - Лондон, бр. 66 и 65, јуни и јули 1952. године, на уводном месту чланак „ЧИЧИНА ЈУЖНОСЛОВЕНСКА ИДЕЈА" у коме се између осталог вели:

„Колико је нацистичку Немачку мрзео, толико је волео у то време Енглеску. Ево да изнесем један сликовит пример са овим у вези: Некако и не много пре рата у Београду се оснује Удружење резервних подофицира. Како је са бојног поља нестало Француске, а Енглези остали сами да се носе са Хитлером, требало им је наћи савезнике по сваку цену. Тадашња влада водила је политику такозваног ‚немешања'. Зато су Енглези гледали да што више придобију за себе наше јавно мњење.

У том циљу њихов војни изасланик приреди вечеру на коју позове Управу Удружења и велики број резервних подофицира, све у цивилу наравно. „Један једини човек у униформи био је ђенералштабни пуковник Дража Михаиловић", гласио је извештај достављен Главном Ђенералштабу! Чим сам ово прочитао позовем га, обративши му се: ‚Дражо, па за ово су сазнали у немачком посланству пре мене. Идем одмах Недићу (тадашњем Министру војном), да не би то чуо од неког другог, да га некако обрлатим. Знате га већ какав је!'. Дража ће ми сасвим мирно рећи: ‚Ја сам урадио што сам мислио да треба да урадим, а сада сам готов да сносим последице'. Недића некако убедих да ми он добровољно помаже у обавештајним пословима, те да је ово и ако на своју руку, учинио више у жељи да смо добро обавештени и већ тако даље... Ипак његов претпостављени није хтео прећи преко тога, - што је у униформи узимао учешћа на политичком скупу, те је нешто и ако не много - кажњен".

Ето то је била историја тих тридесет дана притвора, које је генерал Недић као министар војске и морнарице, иако и преко своје воље, морао да изрече, због разлога спољне политике, пуковнику Михаиловићу. Генерал Драгослав В. Милосављевић је био, како и сам у чланку каже: „1940. године од марта до октобра - на положају Начелника Обавештајне Дирекције Главног Ђенералштаба", те је према томе у овом питању сасвим мериторан сведок.

О том састанку Михаиловићевом са Немцима у селу Дивцима код Ваљева писано је доста и расправљало се и пред самим комунистичким судом када је био процес Дражин у Београду. И из те дискусије пред судом и из изјава које је дао касније организатор тога састанка др филозофије Јозеф Матл, професор славистике на универзитету у Грацу, види се да је састанак био у ноћи између 13. и 14. новембра 1941, док Михаиловићев пратилац, пуковник Бранислав Пантић изјављује да је састанак био 3. децембра 1941, што је савршено искључено видећи да су у том тренутку вођене највеће немачке операције у Западној Србији, док је састанак баш претходио тим операцијама. И из изјаве Недићеве објављене 13. новембра види се да је тај састанак био тих дана, можда чак и у ноћи између 10. и 11. новембра.

По ономе што је др Матл изјавио недавно у писмима која је упутио како др Анту Смит-Павелићу у Паризу тако и мени лично, као и из изјаве пратиоца др Матла у Дивцима, тадашњег подофицира Александра Шварца, који данас живи у Франкфурту на Мајни, види се следеће:

Др Матл, који је пре рата годинама живео и радио у Београду и у Југославији уопште, имао је не само разумевања већ и искрених симпатија за српски народ. Нашавши се за време окупације Србије као капетан немачке војске у Београду, чинио је све што му је било могуће

да смањи несреће земљи којој је био пријатељ и да спасе што може више српских живота. Упознавши се једном приликом концем октобра 1941. у возу са пуковником Бранимиром Пантићем, за кога је знао да припада организацији Михаиловићевог покрета отпора, он је у разговору са њиме дошао до закључка да би један сусрет између пуковника Михаиловића и немачких војних представника можда могао да допринесе смирењу у Србији и учешћу четника у борби против комунистичких партизана. Пошто је, обавештен о овоме од пуковника Пантића, Дража прихватио ту идеју да дође на састанак, ако му се загарантује пуна безбедност и слободан повратак, др Матл је издејствовао од опуномоћеног немачког командујућег генерала у Србији, Бемеа, да изда такву гаранцију, те је онда био заказан састанак у Дивцима.

По др Матлу 13. новембра 1941, он је праћен двојицом подофицира, који су такође говорили српски, а који су били Александар Шварц и Сигфрид Фидлер, дочекао је на срушеном мосту на Колубари код села Диваца у ноћи Михаиловића и његове пратиоце који су били дошли на коњима. Пуковник Пантић видећи др Матла и његова два подофицира, рекао је Дражи: „Ово су наши пријатељи" и преставио их је.

Са Дражом су били, сем Пантића, још мајор Александар Мишић и капетан Ненад Митровић. Било је око 9 сати у вече када је Дража са немачким пратиоцима и својим сарадницима стигао у сеоску кафану у Дивцима, где су га очекивали немачки официри. На пољу цело село је било поседнуто јаким немачким одредима са борним колима.

Било је двадесет немачких официра, међу којима је најстарији, који је углавном и водио преговоре, био пуковник Когхарт, начелник обавештајног оделења код опуномоћеног командујућег генерала у Србији.

О самим преговорима др Матл вели да је Михаиловић изјавио да је спреман да сарађује са немачким трупама у борби против комуниста, које сматра непријатељима. Али је зато тражио да немачке војне власти ставе његовим одредима знатне количине оружја (пушака, пушкомитраљеза, митраљеза и бацача) као и потребну муницију. Даље, када буде очишћена територија Србије од комунистичких снага, да се немачке трупе повуку из извесних српских крајева, који би остали као слободна територија под Михаиловићевом управом, а да би он са својим људима ту осигурао све комуникације и важне објекте. Исто тако да се изврши и измена заробљеника, где су Немци држали у својим рукама несравњено већи број четника и чланова Михаиловићевог покрета отпора.

И како каже др Матл „немачки официри опијени победама над Совјетима нису ни хтели да разговарају по оваквим питањима већ су захтевали Михаиловићеву предају".

Када се видело да су преговори пропали, шеф Гестапоа из Београда, који се налазио међу немачким делегатима, изјавио је, позвавши и неке

официре на страну, да је тада била најбоља прилика да се Михаиловић ухапси и одведе у Београд. Др Матл узбуђен је тада рекао да је и он својом часном речју загарантовао слободан повратак Михаиловићу и да би се он, на случај да овај буде ухапшен, убио, а да је опуномоћени командујући генерал дао писмену гаранцију за безбедност Михаиловића, те би и он био осрамоћен. Тада је пуковник Когхарт прекинуо њихову међусобну расправу и обраћајући се Михаиловићу изјавио му да он сматра да су разговори завршени, да су они слободни и да могу ићи.

Др Матл је опет отпратио са подофицирима Дражу и три његова официра све до моста. У тренутку када је хтео да се опрости од Михаиловића, овај му је изненада рекао:

„Ја знам да ви, докторе, добро мислите о нашем народу и да се трудите да нама у тешкој ситуацији помогнете. Кажите вашим Немцима да ја нисам толико енглески човек за каквог ме они сматрају. Мој циљ је да спасемо субстанцију српског народа."

(Ова изјава Дражина је дословно цитирана из писма које је др Матл упутио 4. јануара 1962. др Анту Смит-Павелићу у Париз.)

*

Постојање „Совјетске републике" у Ужицу, у коме је био и Врховни штаб партизански са својим шефом, за кога се тада први пут у јавности сазнало да се зове Тито (тада му је име дешифровано као почетна слова од: Тајна Интернационална Терористичка Организација), као и држање Чачка прво од удружених снага четничких и комунистичких, а потом од ових последњих самих, било је за Немце право изазивање. Немачка Врховна команда издала је наређење Опуномоћеном командујућем генералу у Србији, Бемеу, да овај крај Западне Србије очисти по сваку цену. Ради појачања немачких трупа за ову операцију упућена је у Србију 113. пешадијска дивизија. У Западној Србији је већ до краја септембра, од казнене експедиције на Шабац и Мачву била у акцији комплетна 342. пешадијска дивизија, која је спалила на десетине и десетине села, међу овим и Ковиљачу и манастир Троношу, стрељала хиљаде таоца, већином сељака из уништених села, те је била страх и трепет за тамошње становништво. Делови 714. пешадијске дивизије су били у акцији око Краљева, док су се већи делови 717. дивизије налазили у Шумадији. Поред овога у Србији су били још и делови 164. пешадијске дивизије, а уведене су у борбу и бугарске трупе од Лесковца и Топлице. Све ове снаге требале су концентрично да буду управљене према Чачку и Ужицу да очисте све што нађу пред собом и да не чине никакву разлику између комуниста и Михаиловићевих четника.

Тако је Дража са својим одредима, после неуспелих преговора у Дивцима, био у истој опасности од Немаца као и партизани. У борби са комунистима који су га нападали, одбијен од Немаца који нису хтели да прихвате његове услове, он се налазио у тешком положају. Баш у томе тренутку стигао је код њега изненада 16. новембра лични курир Титов из Ужица доносећи понуду да се поново поведу преговори за обустављање даље међусобне борбе, јер је и комунистички Врховни штаб знао за припреману офанзиву немачких трупа, и желео је да смањи за себе тренутну опасност неутралишући четнике. Прихватајући овај предлог Михаиловић је одмах одредио једну делегацију у којој су били мајор Радослав Ђурић - онај исти који је две недеље раније одбио да изврши Дражино наређење за преузимање Чачка од комуниста и чак о овоме обавестио Врховни штаб партизански - и мајор Лалатовић. 18. новембра четнички делегати стигли су у Чачак и овде су нашли комунистичку делегацију састављену од Александра Ранковића-Марка, Петра Стамболића и Иве Лоле Рибара. Ранковић је изнео захтеве Врховног штаба партизана на основу којих би могао да се склопи споразум, сличан оном из Брајића и из ранијих преговора. Ђурић и Лалатовић су изјавили да они немају овлашћење да потписују ма какав споразум, да је њихов предлог за заједничку акцију против непријатеља да се све снаге отпора и националистичке и комунистичке ставе под јединствену команду Михаиловићеву, како то захтева и Краљевска влада у егзилу у Лондону, а како то прихвата и саветује и британска влада.

Услед овако супротних ставова није могло доћи ни до каквог споразума и делегације су се споразумеле једино у томе да оне обавесте своје штабове о међусобном становишту, па да се два дана касније поново састану са потребним овлашћењима. Тако, на дан 20. новембра обе ове исте делегације су се поново састале у Чачку и ту су потписале споразум чији комплетни текст, онакав какав га је два дана касније објавио званични комунистички орган „Борба", гласи:

„Рађено 20. новембра 1941. г. у Штабу Народноослободилачког партизанског одреда ‚Доктора Драгише Мишковића' у Чачку: Да би се обуставила братоубилачка борба и прекинуло проливање братске крви, и да би се све родољубиве снаге српског народа ујединиле и окренуле против окупатора и народних издајица, делегација Команде четничких одреда југословенске војске и Врховног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, споразумеле су се у следећем:

1) Да се обуставе сва непријатељства од 12 часова 21.XI текуће године. Све трупе где су се у то време затекле могу остати где су, с тим да не сме бити померања једних према другима. Истога дана у 16 часова састаће се делегације оба штаба ради утврђивања плана и правца повлачења једних и других снага.

2) Обе стране констатују потребу упућивања свих својих снага у борбу против окупатора и народних издајника.

3) Обе стране се обавезују да у моменту престанка непријатељства пусте све заробљенике, изузев оних за које поједине стране имају података да су кривци сукоба или да су учинили неко злочино дело. О томе ће известити писмено другу страну.

4) Ради утврђивања узрока и криваца сукоба и злочиних дела, одредиће се мешовита комисија од по три члана од којих једно лице мора бити стручно-правно. Комисија почиње свој рад у понедељак 24.XI у 8 часова. Место састанка је Н. И једна и друга страна имају благовремено предати комисији на расположење сав потребан материјал. У спорним случајевима комисија ће консултовати врховне штабове.

5) За расправљање кривица, установљених од мешовите комисије, образоваће се мешовити ратни суд од по 3 члана од којих су по два стручно-правна лица и по једно војно лице. Суђење има бити јавно. Пресуда је извршна и без призива. Суд ће се састати на позив мешовите комисије у Чачку.

6) Лица која су добровољно прешла у току борбе, као и доцније, на другу страну, не сматрају се кривим и могу остати тамо где су.

7) Од обуставе непријатељства свака оружана група која би на ма којем сектору дејствовала против ма које одговарајуће стране сматраће се непријатељском, и као таква има се најближим заједничким снагама разоружти.

8) Сарадња у операцијама против непријатеља решаваће се споразумно и сталним контактом претставника оба штаба.

9) Ради решавања свих осталих питања, а првенстеено оних која су у вези са операцијама, врховни штабови ће одредити делегације, а време састанка одредиће се 21.XI текуће године. Делегације ће доћи на састанак са израђеним предлозима по појединим питањима. Овај састанак и донете одлуке биће допуна овог споразума". („Борба", орган Комумистичке Партије Југославије, бр. 17, 22. новембар 1941., Београд (ово је фиктивно јер је лист тада штампан у Ужицу).)

Текст овог споразума потписали су чланови обе делегације, али нити је више дошло до новог састанка нити је цео тај споразум имао ма какве друге последице осим што је његово непосредно објављивање од стране комуниста изазвало одлуку Немаца да у операцијама против комуниста униште и снаге Михаиловићеве. До споразума није могло доћи већ и због тога што су одреди на терену, и четнички и партизански били у сталним сукобима, што је било безброј случајева међусобног убијања заробљеника и похватаних присталица, те је и једна и друга страна оптуживала свога противника за најстрашнија зверства.

У самом тренутку ових преговора у Ужицу су комунисти са највећим свечаностима, уз Лењинов погребни марш сахранили тела седам присталица партизанских, две учитељице из Сјече Реке и Таора, ветеринара из Косјерића, судију Гмизовића и још тројице које су четници поубијали код Косјерића и по записнику састављеном од партизана страховито пре тога мучили, а жене силовали. На овој сахрани у Ужицу политички комесар Миленко Кушић је одржао говор пред зградом Врховног штаба у којој је био лично Тито и ту је рекао:

„Пали другови и другарице, почивајте мирно, ми ћемо вас светити и осветити". („Борба", бр. 16 од 20. новембра 1941.)

У таквој атмосфери међусобног касапљења и претњи осветом сваки споразум између две зараћене стране био је само политички маневар, који су комунисти нарочито пропагандно искоришћавали.

*

Обавештен од немачког командујућег генерала да ће општа офанзива немачких трупа (три дивизије) почети ради ликвидирања „Ужичке совјетске републике" 28. новембра 1941. године, генерал Недић је усредио све своје напоре да спречи да се ова велика војничка операцмја не претвори у нову монструозну казнену експедицију, по угледу на оне које су већ потпуно биле опустошиле Мачву и Подриње.

Недић је код Немаца инсистирао да што већи број његових оружаних и добровољачких одреда узме учешћа у тој акцији и то у првим борбеним редовима, како би се избегли немачки губици, јер би они неминовно водили новим масовним одмаздама над српским становништвом. Најзад је ту председник српске владе успео да на случај немачких губитака, који би настали у борбеним операцијама, одговорност ни у ком случају не падне на становништво тих крајева, већ да се одмазде, ако их буде, једино примењују према заробљеним партизанима који са оружјем у руци учествују у борби.

С друге стране, Недић је по сваку цену хтео да спасе Михаиловићеве одреде у Западној Србији од уништења приликом немачке офанзиве. Већ и раније он је био у контакту са већином баш тих четничких команданата у Западној Србији, јер их је снабдевао оружјем и муницијом у њиховој борби против комуниста, те је ту врло брзо и ефикасно био постигнут споразум између Недићевих и Михаиловићевих официра. Сви четнички одреди на угроженом терену имали су да се у року од неколико дана, пре почетка немачке акције, „легализују", тј. да се ставе Недићу на расположење стварно или фиктивно, те да се воде као његове јединице, да буду снабдевене његовим објавама и да, исто као и људство оружаних одреда, односно добровољци, примају све потребе у муницији,

храни и новцу од председника српске владе. Тако је још пре 28. новембра 1941, у току од недељу дана, највећи број дотле илегалних Михаиловићевих одреда претворио се у легалне четничке одреде српске владе какви су дотле били четници војводе Косте Пећанца, војводе Блашка Михаиловића који се налазио у Источној Србији, капетана Машана Ђуровића на Рашкој и толиких других.

Међу тим „легализованим" Дражиним одредима били су: Љубићки одред поручника Предрага Раковића (који је потом у 1944. био официр за везу између Недића и Михаиловића), Пожешки четнички одред капетана Милоша Глишића (осуђен од комунистичког суда заједно са Дражом Михаиловићем на смрт у 1946.) и капетана Вучка Игњатовића, који је био баш у то време рањен у борби са комунистима, те пренет у војну болницу у Београду, а кога је у пролеће 1942. убио један његов официр Ђурић. Даље су се „легализовали" ужичко-пожешки одред мајора Манојла Кораћа (кога је Недић касније поставио за окружног начелника), Црногорски одред капетана Николе Младеновића, који се налазио у Косјерићу где је био у борби са комунистима, одред капетана Радована Стојановића, који је увек у борбама са комунистима јуришао носећи велику српску заставу у руци и најзад и одред чувеног команданта Горске Краљеве гарде, Николе Калабића, који се у то време налазио у околини Горњег Милановца и кога је у редове трупа српске владе превео његов рођени отац, мајор Милан Калабић, један од најхрабријих Недићевих команданата.

Овом акцијом је Недић успео да спасе све Михаиловићеве четничке одреде на терену где је имала да отпочне велика немачка војна акција и који су се, овако били претворили у помоћне трупе српске владе. Недић је сматрао да је потребно да остане на терену жива српска национална снага без обзира да ли су то његове стварне присталице или припадници покрета отпора Михаиловића. За претседника владе су то све били Срби који се боре за опстанак српског народа.

У исто време, у другој половини новембра, да би могао да сконцентрише што више својих јединица према Чачку и Ужицу, Недић је претходно хтео да очисти Источну Србију дефинитивно од доста јаких комунистичких снага, којима је тамошњи планински терен пружао добро уточиште. Одмах почетком друге половине новембра пуковник Љуба Бабић са неколико оружаних одреда је отпочео општу акцију против партизана у Пожаревачком округу и Хомољу. Детаљни планови за ову акцију рађени су у војном оделењу Претседништва владе.

Када сам у јутро 23. новембра дошао у Министарство унутрашњих дела, у оделење Јавне безбедности, да добијем вести са терена за „Обнову", предато ми је право победоносно саошптење, по коме су дан раније, 22. новембра, биле коначно завршене операције чишћења

предузете од стране Недићевих трупа на простору Пожаревац-Петровац на Млави-Раброво-Велико Градиште. Комунисти су били потпуно разбијени, на терену је остало око 240 њихових лешева, а 300 их је било заробљено. Међу заробљеницима су се налазили и главни партизански командант за Источну Србију, учитељ Вељко Дугошевић (кога је касније Врховни штаб комунистички прогласио за народног хероја), његова жена, такође учитељица, која је у почетку комунистичке акције пре образовања Недићеве владе сама са револвером у руци разоружала целу жандармеријску станицу, професор Милановић и партизански командант Плешковић из Кучева. Бабић је одмах саставио преки суд и овај је осудио на смрт и стрељао Вељка Дугошевића и професора Милановића, док су други заробљеници послати у Пожаревац, а важнији у Београд.

Нешто касније пао је у руке Недићевих одреда и последњи партизански командант у овоме крају који је сам себи дао надимак „Буђони", носећи широке бркове као чувени совјетски маршал и командант црвене коњице, и који је био страх и трепет у Пожаревачком округу због ужасних свирепости које је чинио. Морам рећи да је овај партизански командант био доста редак изузетак у томе погледу, јер сем усташа мало да је где било људи - чак и међу комунистима - који су вршили таква зверства. У Министарству унутрашњих дела са језом су ми у то време били показали фотографије да би их објавио у „Обнови", што сам најенергичније одбио, не због извршиоца тих ужаса већ због читалачке публике. То су биле четири фотографије: једна, полицијског писара мислим из Беликог Градишта коме су Буђонијеви џелати, поред других ужасних мучења, отсекли оба стопала и обе шаке. Затим фотографије тројице несрећних финанса, који се никаквом политиком нису бавили, нити се борили против комуниста, а којима су: једном одрана цела кожа са тела, а друга двојица набијени живи на колац, уз друга унакажења.

*

Што се више приближавао дан почетка немачке акције, све је била већа узбуна у претседништву владе и Недић с једне стране стално одлазећи до немачког командујућег генерала да осигура безбедност становништва, а с друге непрекидно примајући команданте са терена као и министре, који су ту добили нове задаће, био је за мене невидљив. Он је био одлучио да пошаље на терен неколико својих министара на челу са Миланом Аћимовићем, како би својим присуством код српских владиних трупа у заузетим градовима могли да спрече сваку могућу одмазду, а с друге стране да осигурају хитно снабдевање ових градова и села која су услед комунистичке владавине били остали без хране те је почело становништво да трпи глад.

Образован је цео један воз који је имао да одведе ову владину делегацију на тло дотадашње „Совјетске републике Ужице" и на дан поласка, баш када сам дошао у кабинет код Масаловића, видео сам цело Претседништво владе испуњено члановима ове екипе.

Док су Аћимовић и још два министра примали од Недића последње инструкције, све су не само чекаонице и канцеларије већ и ходници Претседништва владе били испуњени њиховим пратиоцима: вишим чиновницима Министраства унутрашњих дела и привредних министарстава, официрима у униформи као и од више четника у суром сукненом оделу, са шубарама на глави, реденицима преко груди и наоружани машинским пиштољима. Било је међу њима највише Пећанчевих, али било је и неколико Михаиловићевих четника, међу којима је био и један мој школски друг чије име не могу да поменем јер живи у Југославији.

У јутро 28. новембра отпочела је општа офанзива немачких дивизија заједно са Недићевим оружаним и добровољачким одредима и четницима Михаиловићевим који су последњих дана били „легализовани". Акција је почела према Чачку да би се потом пренела и на Ужице.

XXVIII

ПАД „СОВЈЕТСКЕ УЖИЧКЕ РЕПУБЛИКЕ”

Требало је свега 48 часова немачким и Недићевим трупама па да Титова „Совјетска Ужичка република”, ембрион комунистичке владавине на Балкану, буде ликвидирана, а да већ дан касније партизани буду потпуно избачени са територије Србије.

У тренутку када су немачки авиони вршили последња извиђања, бомбардовања и митраљирања, и као диверзија отпочеле операције од Дрине, код Љубовије, дошао је као један од многих парадокса - увек проузрокованих притиском вршеним на Михаиловића од стране Симовићеве владе у егзилу у Лондону, која није имала појма шта се догађа у земљи - последњи састанак Михаиловићеве и Титове делегације у Краљеву 27. новембра.

Партизански делегати су били Петар Стамболић и Владимир Дедијер, који о томе састанку „ин екстремис” пише у своме „Дневнику”:

„Долазе четници с енглеским капетаном Хадсоном. Истражна комисија није стигла, већ главна - за војна и политичка питања. Ту су мајор Радосав Ђурић из опсаде Краљева (мајор Радосав Ђурић је у лето 1944. приступио нашој војсци и данас је потпуковник и начелник Оперативног оделења Друге армије) и мајор Мирко Лалатовић који је подморницом стигао из Египта. Из првих речи примећује се да на Равној Гори постоје две струје - једна Недићева, а друга умеренија. Обе су за обрачун са нама - само питање тренутка. То потврђује и мајор Радосав Ђурић, који каже да је од прве групе „осуђен на смрт”. Тешко се погађамо. Ми смо истражна комисија, они главна. А споразумом предвиђено да се прво казне кривци за сукоб, па тек онда да се среде сва остала питања. Четници би хтели обрнуто: да се врате у неке градове, а оно што је било - бриши. Једва се некако споразумесмо. Онај Лалатовић као и ја скаче на сваку реч. Слаб дипломата. Другови су нас држали. Занимљиво је држање Енглеза. Он је питао:

„Енглески генералштаб хоће да зна може ли бити трајан споразум између четника и партизана?”

Чак претура по торби и вади неке радиограме и чита их: „Енглеска влада шаље поздраве југословенским вођама због постигнутог споразума”.

Даље ми вели да су СССР и Енглеска одржале саветовање поводом сукоба код нас и дали изјаве да „Југославија није интересна сфера ни једних ни других".

Четницима смо саопштили да Немци врше офанзиву са свих страна на слободну територију - правили су се да не знају, на шта је рекао Митић (капетан, Михаиловићев делегат, наша примедба) на првом састанку: „Ужице ће бити наше!") - и да је најхитнија потреба да се територија брани. Стари (Тито, наша примедба) ми је преко телефона саопштио да тражим од њих да они држе сектор Равне Горе и да је хитно потребно да се команде састану. Четници одбијају. Никако не пристају на одбрану. Најзад, после неколико разговора са Старим преко телефона, пристају да се комисије нађу, сутра, у петак, у Прањанима". (Владимир Дедијер, „Дневиик", Први део, Београд 1945, стр. 57)

Али сутрадан, 28. новембра, уместо делегација, у Прањане су ушли Немци и четници који су пришли Недићу.

Две немачке пешадијске дивизије 342. и 313., око и испред којих су се налазили као одбојник - да спрече страдање становништва - Недићеви оружани одреди потпуковника Вељу Јовановића, мајора Милана Калабића и Савовића, српски добровољци под командом пуковника Косте Мушицког, Пећанчеви четници и сви „легализовани" четнички одреди Михаиловићеви, који су се сада водили као трупе српске владе, преплавили су ту територију дотле држану несметано од комуниста и већ истог дана су ушли у Чачак, Пожегу, Косјерић, те је Врховни штаб Титов у највећој журби и нереду напустио Ужице и склонио се на Златибор. Следећи дан, 29. новембра, немачки тенкови су продрли у Ужице и одмах наставили даље за Златибор са кога је цело комунистичко вођство отступало ка Санџаку у паници, док су партизански одреди били десетковани и разбијени. Са Титом је тада био и енглески капетан Хадсон, који је напустивши Михаиловића придружио се партизанима.

У понедељак, 1. децембра 1941. остатци партизанских снага са Титом на челу напустили су коначно Србију да се у њу не врате скоро пуне три године. Прешли су у Санцак, који се сматрао као територија под италијанском управом, те су Немци ту на самој граници између Србије и Санџака престали да гоне већ скоро смрвљеног противника. У току те зиме 1941/1942. у више махова Недић ми је рекао:

- Немци су нам побили толико дивни и честити свет на рачун партизанске акције. Они гоне комунисте кад морају и кад Берлин нареди, али никако не желе да партизански покрет престане, јер када би Србија била мирно подручје, они би овде били непотребни и био би сигуран њихов одлазак на Источни фронт, а од тога се сваки Немац, који је овде, плаши као од ђавола.

И доиста само тој немачкој жељи да остану у Србији на рачун партизана као и италијанској нератоборности Тито и цео његов штаб имају да благодаре за своје спасење. Ево шта о томе лично сведочи Титов пратилац Дедијер на дан 1. децембра 1941. године:

„За нама стално митраљеска паљба. Спуштамо се низ брдо и прелазимо Увац преко моста код Радојне. Напуштамо Србију. Уморан, стижем у школу на пољани у Радојни... Одлазим у кућу где је Стари. Ситуација критична. Немци избили на висове изнад Увца и шишају митраљезима. Код школе су ранили једног друга. Меци долећу и до куће у којој сло ми.

С друге стране, на два сата, у Новој Вароши - Италијани. Да силе Осовине раде заједно, све би нас похватали у овој рупи". (Дедијер, „Дневник", Први део, стр. 62-63)

И потом причајући како су у току ноћи даље бежали, неузнемиравани више ни од Немаца, који нису хтели да прелазе границу, ни од Италијана који се нису ни појављивали, Дедијер закључује утиске овог црног понедељника речима: „Богами, много трке овог дана".

Када сам 30. новембра 1941., сутра дан пошто су немачке и Недићеве трупе ушле у Ужице, дошао у кабинет претседника српске владе, затекао сам хрпу депеша и извештаја са терена, међу којима је била и вест о једном догађају за који се већ неколико дана раније у Београду чуло, али о коме се није имало детаљних података. То је била експлозија у трезорима Народне банке у Ужицу, које су партизани претворили у фабрику оружја. Тај извештај, датиран од 29. новембра, објавила је „Обнова" у броју од 1. децембра и у њему се вели:

„Злочини комунистичких чинилаца нашли су прву казну још пре ослобођења Ужица. 21. ов. мца избила је једна добро припремљена експлозија у трезорима Народне банке у Ужицу. Комунисти су били пренели у ове трезоре машине из фабрике оружја Пошингер, која је стално била у Ужицу. Комунисти су хтели ту у трезорима да израђују пушке и муницију и зато су покупили раднике специјалисте са свих страна. У исто време у трезоре су склонили и сву своју муницију и експлозиве. 21. о. м. када су трезори били пуни комунистичких функционера и радника, десила се страховита експлозија, која је трезор разорила и све који су се ту налазили побила је. Ископано је близу 650 лешева, али број овде погинулих комуниста је преко хиљаду, а по неким обавештењима можда се ближи и цифри од две хиљаде, јер многе подземне галерије нису могле бити откопане и у њима се експлозије непрестано понављале".

Ко је ову експлозију организовао није утврђено, али да је то био атентат, а не нееречни случај изазван непажњом при руковању експлозивима, сведочи и та чињеница да је само на пола сата пре експлозије Тито обилазио трезоре и оружану фабрику у њима, и да је само нешто

продужио своју посету, коју је пак био скратио, несумњиво би било да би се и он са целокупном пратњом нашао међу жртвама.

Титов биограф и сарадник Дедијер пише ово о тој експлозији:

„Непријатељ се борио свим сретствима против нас. Његови шпијуни су дигли у ваздух нашу фабрику оружја. Фабрика је била смештена у десном тунелу трезора Народне банке. Леви тунел је био одређен за склањање грађана за време напада из ваздуха. Између та два тунела био је попречни тунел, где се налазила силна артилеријска муниција. Шпијуни су се увукли с пакленом машином у тунел који је служио као склониште за народ и поставили је уз артилеријску муницију. То се после утврдило помоћу правца распрскавања паклене машине. Уочи експлозије ја сам дошао у Банку и, пошто ме је нога болела, легао сам на једну постељу у великој сали и, да не би светлост сметала, ставио сам на лице кожни капут с гуњем Митра Бакића. Тек што сам био задремао (било је око два и по) тргла ме је експлозија и све се почело да руши око мене. Лежао сам под рушевинама попречног зида. Покушао сам да макнем главу, али ме гомила цигаља још јаче притискала, тако да нисам могао да се померим. Десна ми је рука само била слободна - и њом сам млатарао кроз ваздух. Лежао сам жив затрпан. Глава и кичма су ме болеле. Мислио сам на живе затрпане људе у Београду и питао сам се да ли имам хлеба и колико ћу дана овако моћи издржати. Затрпан сам био доста дуго. Звао сам другове али нико није долазио. Чуле су се само сталне експлозије. Нисам знао да је експлодирала муниција, већ сам мислио да нас авиони бомбардују. Десетак метара од мене седео је Ђока Јовановић-Јарац. Зашто ме он не спасава? Одједном сам чуо вику. Неко је копао цигле, бетон. И најзад сам се ослободио. Био је то друг Исо, зуботехничар из Баљева. Њега је Марко послао да види шта је са мном. Мислили су да сам мртав.

Кад сам истрчао напоље експлозија се још непрекидно чула. Било је огромно муниције, барута, 12.000 тромблонских бомби. Експлозија је избацила барут који се после запалио, тако да је велики број људи из наше страже био опечен. Укупно је погинуло преко 200 лица, од тога 90 жена и деце који су се налазили у тунелу. Читава једна шихта радника и радница. Ти су се људи херојски држали. Под старом Југославијум правили су 180 пушака на дан, а кад су дошли партизани повећали су производњу на 450! Један део радника се угушио у задњем делу тунела. Нађени су у крајњем углу - у гомили - држећи марамице и крпе на устима, а према њима је седео комесар фабрике, као да сам говори". (Дедијер, „Дневник", Први део, стр, 53-54.)

Одмах потом у напоменама на дну стране Дедијер даје и ове податке:

„Друг Тито је сваког дана обилазио раднике у фабрици оружја. Тих дана баш је било готово 50 нарочитих пушака, такозваних „партизанки".

Те пушке су имале на цеви изнад затварача урезану петокраку звезду и натпис: „УПО" - Ужички партизански одред. Те пушке су биле велика реткост. Једна „партизанка" сачувала се кроз све офанзиве до пролећа 1944. Када је војна мисија Врховног гитаба пошла у Москву 1944. године, наш Врховни штаб је послао маршалу Стаљину ту пушку на поклон.

На дан 21. новембра 1941. друг Тито је обишао фабрику, али се на пола сата пре експлозије вратио у своју канцеларију, у згради Народне банке, која је удаљена од фабрике свега десетак метара. Одмах после експлозије сукнуо је огроман пламен запаљеног барута од кога су погинули неки наши другови. Драгослав Продановић, партизан из Клинаца, који је био у пратећој чети Врховног штаба, изгорео је сасвим. Изгорео је по лицу Душа Драгићевић, који је 1944. године погинуо у Босни. Затим су погинула два курира, један из Босне, а други из Мачве. Друг Драган Малетић, металски радник из Ваљева, тешко је озлеђен. Такође је тога дана добио опекотине по лицу професор Павле Савић. Металац Хасан из Ваљева, који је био у Пратећој чети, изгорео је по лицу и телу, па је после неколико дана нестао на златиборском друму, приликом пробоја Немаца. Курира Милана из Обреновца експлозија је бацила чак на кров суседне куће. Услед ватре друг Тито није могао да изађе из зграде Народне банке. Другови су му бацили уже да се спусти с првог спрата, јер су степенице биле у ватри и диму. Међутим, друг Тито је причекао и кад је ватра престала сишао је низ степенице кроз дим и барут.

У левом тунелу трезора налазило се много жена и деце који су се ту склонили од бомбардовања. Срећом, дан је био облачан па није било много света као обично. Ипак се у том тунелу налазило до стотину душа.

У другом тунелу, где су се налазиле машине за израду пушака, сви радници нису изгинули од експлозије. Они су се повукли у задњи део тунела где их је угушио дим. Друг Александар Ранковић, друг Милован Ђилас и Слободан Пенезић-Крцун ушли су неколико сати после експлозије у трезоре док су још трајале детонације у средњем делу тунела. Крај машина су затицали раднике угушене од дима. У једном углу крајњег тунела угледали су групу радника и радница са марамама на устима, а према њима био је окренут комесар фабрике, друг Манојло Смиљанић, студент, син проте Милана Смиљанића, данас повереника АСНОС-а".

*

Историја ослобођења Ужица од партизана мене за мало није довела пред немачки ратни суд.

На неколико дана по успостављању Недићевих власти у Ужицу добио сам из Министарства унутрашњих дела један извештај о зверствима која су починили комунисти за време трајања њихове „Совјетске републике".

Ту је био један провизорни списак од 84 имена лица, чији су лешеви нађени, често унакажени и уз тај извештај била је приложена и фотографија жртава ископаних из једне опште гробнице. То је био језив призор поворке лешева у распадању и измрцварених, поређаних у сред раскопане земље покривене дебелим слојем снега. Међу овим жртвама било је доста врло познатих личности као бивши сенатор Чеда Захаријевић, академски сликар Миловановић, мој пријатељ свештеник Милан Пашић и маса других међу којима је било и неколико старих ратника са Солунског фронта, носиоца Карађорђеве звезде са мачевима.

Речено ми је да тај извештај са фотографијом одмах објавим у броју од тога дана.

Вративши се у редакцију затекао сам свога сарадника, који је ишао на свакодневну конференцију штампе одржавану у Управном штабу где је увек давана директива шта треба да изађе и како у следећем броју листа. Овај ми је предао једну фотографију, коју му је дао немачки официр за штампу да се одмах објави. Као и увек, Немци су стављали и наслов и одређивали на колико ће стубаца, на коме месту ставити ствар коју они предају за објављивање и ту никаква измена од стране редакције није била дозвољена. Тај напис се односио на реконструкцију железничког моста на Дунаву, код Панчева, који је био бачен у ваздух у априлу, а кога су тог тренутка немачки пионири били опет обновили за употребу. Изнад клишеа те фотографије, која је претстављала обновљени мост и требала да буде на два ступца, имао је да се стави наслов: „Дело немачке војске".

Дао сам обе фотографије, које су случајно биле исте величине, да се израде клишета. Пред подне је био извршен прелом листа и обе ствари су ушле у тај број, свака на другој страни. Дошао сам кући на ручак, не чекајући излазак броја из штампе и таман сео за сто када ме је прекинуо телефон. Чуо сам узбуђени глас немачког војног цензора, капетана др Тангла, који је добро говорио српски и који је викао као избезумљен:

- Каква је то саботажа у „Обнови". То је криминал, то је бестидни атак на немачку војску. То је саботерски подметнуто.

Рекао сам му да не разумем о чему говори, јер нисам имао тај број још у руци.

- Ваш лист је малициозно објавио фотографију лешева побијених Срба под великим насловом „Дело немачке војске". Ви ћете, и кривац за то, бити изведени пред ратни суд.

Отрчао сам у редакцију да видим шта се десило. Случајно или намерно неко је на странама спремљеним да им се излије форма за штампање на ротацији изменио клишета те је уз извештај о панчевачком мосту дошла фотографија лешева комунистичких жртава као „Дело

немачке војске" док је уз извештај о зверствима у Ужицу упала слика железничког моста на Дунаву.

Одмах је обустављено даље штампање, које сам још од куће телефоном зауставио, измењена су помешана клишета, изливене нове стране и пуштено у штампу ново издање, али је ипак већ био продат велики број првобитног инкриминисаног издања.

Јавио сам капетану Танглу да је све доведено у ред, да се ново издање штампа, да није било никакве зле намере већ су код стереотиписања случајем измењена слична клишета исте величине. Но он ми је саопштио да је Гестапо већ у току ствари и да тражи санкције.

Већ то по подне имао сам да идем код њега да изврши право саслушање по целом случају. Тада сам први пут имао прилике да видим др Тангла у његовом бироу. И ако су за њега говорили да је врло добар човек, да је дуго живео у Србији, где је створио доста личних веза, ипак се он показао изванредно строг истражни судија према мени, грмео је због те грешке, коју је увек сумњичио да је намера и после два сата саслушања саопштио ми је да ћу ја одговарати пред ратним судом због те саботаже, ако се прави кривац не нађе.

Врло узбуђен и забринут, притиснут том претњом извођења пред немачки ратни суд, вратио сам се у редакцију и нашао одмах мога новинарског колегу, заменика главног уредника „Новог Времена" др Милоша Младеновића, који је био још од пре рата добар пријатељ са др Танглом, изложио му мој случај и молио га да интервенише код свог немачког познаника да овај не подноси против мене пријаву за суд.

Већ то вече др Младеновић је добио од немачког војног цензора обећање да историја помешаних клишета неће имати ни судских, па чак ни полицијских последица, јер ће он ту ствар уредити. Када сам доцније имао прилике да боље упознам др Тангла, схватио сам да вероватно и без ове интервенције он није намеравао да ту ствар драматизује, али су му положај који је заузимао, униформа коју је носио и његов однос према његовим претпостављеним, који су знали само за одмазде и репресалије, налагали бар на спољашњи изглед и речима одигра улогу строгог немачког окупационог функционера.

Морам додати овом приликом, иако је то друга историја, да сам прави човечански, могу рећи витешки лик др Тангла упознао у 1942. години када је он примајући на себе једну врло тешку и веома ризичну одговорност, у правом смислу те речи, ишчупао ме из руку Гестапоа, који је прво ухапсио Јована Тановића, као директора, а потом мене као главног уредника „Обнове" (био сам, како се то каже, „задржан" у Ратничком дому осам сати) јер сам тога дана избацио из текста листа, већ сложени и у лист, без мога знања, унети чланак „Као сунце сија Израел над народима", који је један од чланова Гестапоа предао једном од мојих

сарадника да га донесе у „Обнови". Тај чланак је у ствари била денунцијација неколицине мојих новинарских колега, који су до рата радили у „Седмој сили" и нарочито је теретио и погађао сарадника „Политике" Мићу Димитријевића.

Ја сам изјавио истражном официру Гестапоа да је чланак испуњен лажима и да ја немам обичај да у листу кога уређујем објављујем неистине, а најмање денунцијације. Чак сам га потсетио на Гебелсову изјаву да је истина најбоља пропаганда. У ноћи сам ослобођен из Гестапоа с тим да чланак исправљен објавим сутра дан.

Тада је др Тангл, када сам га о свему овоме обавестио и замолио за његову помоћ, учинио један изванредан гест. На исти тај чланак, који је дан раније дао своју дозволу да се објави, овога пута, када сам му рекао да га ја нећу објавити и да стављам на расположење свој положај главног уредника, ставио је свој зелени жиг који значи забрану објављивања. Он је преузео на себе да се даље објашњава са Гестапоом, јер забрана цензора мене је потпуно покривала у погледу одговорности. Како се др Тангл објаснио са претставницима тајне полиције није ми познато, али је то за мене била једна неоцењива услуга, не говорећи о оној коју је учинио мојим колегама, које је објављивање тог чланка требало да погоди.

Сам др Младеновић и фото-репортер „Новог Времена", Светозар Грдијан (стрељан по рату од комуниста по повратку из немачког концентрационог лорора), били су горе среће од мене и нашли су се обоје пред немачким ратним судом зато што су уз један извештај са прославе у неком српском државном надлештву објавили фотографију у чијој се позадини на зиду канцеларије видела велика слика Краља Петра II, што није био никакав изузетак јер није било надлештва Недићеве администрације које није имало урамљен лик свога Владара. Али док су то унутрашње присуство слике Суверенове у егзилу немачке власти толерирале, на изрично тражење претседника српске владе, боље рећи игнорисале, дотле је објављивање Краљеве слике у листу претило да усташе се дограбе таквог броја и пошаљу га у Берлин, одакле се могле очекивати сваке непријатности.

Иако су одлежали неколико дана у затвору, др Младеновић и Грдијан су се извукли без осуде од стране суда, бранећи се да ни у којој директиви издатој од немачких војних власти за штампу није се ништа говорило о Краљевим сликама и када су оне постојале већ у надлештвима, нико није мислио да ће тиме изазвати окупаторске власти, ако се снимајући једну званичну дозвољену прославу види и унутрашњост канцеларије са свим оним што она садржи.

И код овог случаја, као и других многобројних била је пресудна интервенција генерала Недића, који је увек говорио Немцима:

- Како ви хоћете да српски народ води борбу против комунизма, када ви нападате иста она два његова симбола, која руше и комунисти: Краља и српску православну цркву. Ми немамо другу заставу да иставимо насупрот оној црвеној са Сталиновим ликом. Краљ и црква су два најсигурнија стожера око којих ја могу да окупим српски народ у борбл против црвених, који баш та два симбола жешће нападају него вас саме.

И пред тим упорним држањем Недићевим, Немци су и преко воље морали да приме и дозволе да се свакодневно свака служба Божија завршава као у сред Краљевине Југославије молитвом за Владара „Господара и Краља Петра Фтораго", да се сваког 6. септембра држи јавно благодарење за Краља коме су служиле владике, а коме је увек присуствовао Недић са целокупном владом и дошло је чак дотле да је на Краљев рођендан у скоро сваком излогу београдских трговина могла да се види - само за тај дан - изложена слика Суверена.

Иако је била то тешка битка да се упркос немачког окупатора одржи духовно присуство Краљево у читавом животу окупиране земље, ипак је ту Недић изашао као победилац и слике Краљеве су тронирале у Београду и Србији све док се Немци нису повукли и дошли комунисти да их одмах уклоне и униште.

*

У тренутку када су српске власти биле опет успостављене у Ужицу очишћеном од комуниста и када су почеле да пребројавају све многобројне жртве њихове осветничке владавине, дошло је до јавности и једно дубоко узбудљиво писмо човека осуђеног од комуниста на смрт и написано у очи самог његовог погубљења. Овај опроштајни аманет остављен својој породици, у највећој беди, од осуђеника који мирно гледа у смрт, је један јединствен човечански документ из доба окупације када су Срби на сваком кораку и под сваким изговором убијани и погубљивани од туђина и од својих сопствених сународника.

Човек који је то писмо написао у предвечерју губилишта је мој добри пријатељ, свештеник Милан Пашић, један од одушевљених следбеника Димитрија Љотића, који је био истакнути првак „Збора" у ужичком крају где се два пута кандидовао за народног посланика на Љотићевој листи. Не само да га је то његово политичко припадништво одвело у јуначку смрт, већ су комунисти стрељајући га хтели да убију у њему његово интегрално поштење, његово ватрено родољубље и његову бескомпромисну веру коју је носио и за њу умро као први хришћански мученици. То писмо упућено својој жени, која је већ постала удовица када га је читала, гласи у целини:

„Чајетина, 24. септембра 1941.

Драга Като,

Пишем ти ово писмо и молим те да га сачуваш деци као успомену. Истина, други својој деци остављају у наслеђе новац и палате, а ја напротив остављам им своје име и јуначку смрт која је већи капитал него новац и палате.

Мрети се мора. То је Божји закон и нешто што мора сваког постићи. Кажу људи: умро је природном смрћу, то није природно, али је свеједно. Смрт је смрт и она мора доћи. Како ће доћи, то ми не решавамо. То је ван наше моћи.

Ти, Като, буди јунак. Претрпи овај бол. Он је тежак, али се поднети мора. Ми имамо петоро деце. Њих нам је Бог дао и дужност нам је да се о њима бринемо. До сада смо се бринули заједно, од сада та брига прелази на тебе саму. Ти ћеш се уплашити и рећи: шта да радим. Знам ја то. Отуд ти ово писмо и пишем. У њему је мој савет и на њега се ослони, па ће поред свега зла бити добро, бар толико док деца порасту. Дакле:

Замоли Остоју и нека Јован дође са колима и све ствари и намештај претерај у Љубање. Оно без чега можеш продај. Продај све душеке. За њих ћеш узети нешто пара, које су ти сада за исхрану деце најпотребније. Узми и онај душек од Јована Пишчевића, који сам му дао. Ствари отерај Радовану или Остоји - ако би он хтео да прими, уосталом и код Радована можеш бити. Душан би требао да иде у Криву Реку код мојих. Ако Никола остане жив, нек реди с њим. Ако богословија проради, ти га пошаљи да школу сврши. Ваљда ће водити о њему рачуна као сину свештеника. Ако не буде богословије, Душан нека остане на селу, нек ради моју очевину.

Ацо нека продужи школу, ако хтедне, може остати у служби у којој је сада, могао би вам помоћи. Лепа нека напусти школу. Има она машину па нека се научи да ради. Јула је са машином све вас спремила. Мима ми чувај. Он је осетљив и тешко ће ме прежалити. Зато не пуштај гласа пред њим. Учини све да ме заборави. Док прирасту Ацо, Душан и Лепа, ваљда ће помоћи Мима и Наду. Ако ти се догна, ти одвој мој део имања па продај. Рачунам на пашенога, онда на Милију Тешовића, попа Раду и још ће се ваљда наћи људи да ти помогну.

Рачунам да ћеш добити пензију. Она ће бити мала, јер дугујем свештеничкој задрузи, па ће се месечно нешто обустављати. Требало би да за моју сахрану добијеш 3.000 динара, али под оваквим приликама од тога неће бити ништа. Уосталом, она два дуката одмах продај. То нам је сва готовина. Уосталом о томе се договори.

Ја имам дужан Влагоју Савићу 1.000 динара. Отиди до њега и реци му да ми опрцсти што му немам сад вратити. Кажи му да остављам аманет деци да му то врате. Он је мој добар пријатељ. Замоли га да ти да

још мало пара за моју сахрану. Ако би примила моју плату за септембар могла би му нешто вратити, ако би ти за сахрану дао. Можда ћу примити и октобарску плату. Све зависи како ће се прилике одиграти.

Што се тиче моје сахране учини овако:

Наручи прост сандук без икаквих украса, необојен. Тај ће те сандук коштати око 400 дин. Покров узми обичан од хартије. Може човек да буде сахрањен у златном ковчегу, али му то не помаже, а ја сам био увек скроман и хоћу да се сахраним као просјак. Ти ћеш доцније видети да је ово мудро било. И овако уради, јер је то мој аманет, који не би требала да погазиш.

Обуци ми мантију и немој ништа више. Ако хоће да ми обуку свештеничку одежду немој то дозволити, хоћу да будем сахрањен „клот", као калуђер. Нека ме опоји поп Радосав. Њему једино хвала. Отерајте ме и сахраните код оца. Децу не води. Имаће кад да ми на гроб дођу ако буду жива.

Не тугуј, има Бога.

Све вас љуби ваш МИЛАН"

Сва деца нису дочекала да дођу на гроб оцу, јер се трагедија није зауставила на истинитом Божјем слузи Милану Пашићу. Његова два најстарија сина, Александар, 17 година и Душан, 15 година, ступили су одмах у редове српских добровољаца да свете оца и да наставе његову службу српском народу. Душана су комунисти заробили и стрељали, а, у лудилу избезумљених страсти, Александар је, нажалост, нашао мученичку смрт од једне групе националних четника. Тако је та родољубива, поштена и сиромашна српска породица скоро уништена.

Када сам у тренутку капитулације наше војске хтео да се из Црне Горе вратим у Београд и када сам, заробљен од Немаца 17. априла код Плеваља, успео да побегнем са групом наших ваздухопловаца и да се преко планина пребацим у Ужице, ту ме је баш на први дан Ускрса прихватио свештеник Милан Пашић, угостио у своме сиромашном стану у коме је свака соба изгледала као испосничка ћелија и помогао ми да од кројача Веселиновића набавим грађанско одело те да избегнем одвођење од стране Немаца у ропство. Тада сам видео његову децу међу којима је и мали Мима непрекидно се држао свог оца, као да је предосећао да ће га ускоро изгубити. Сав исцрпљен од четири дана напорног марша кроз планине и свим несрећама које су једна за другом на нашу земљу падале, ја сам се на тај дан Ускрса одједном осетио ојачан, охрабрен близином тог скромног, увек насмејаног, а тако достојанственог човека који је у своме честитом, ничим неукаљаном срцу носио не само праву апостолску веру већ и једну огромну човечанску љубав, и нисам могао да слутим да ће то бити не само моје последње виђење са њиме, већ да ће само пет месеци касније трагични вихор који је пустошио и опустошио

не само Србију већ читаву Југославију, однети и ову породицу родољубивих сиромаха, богатих само љубављу. Овај лучоноша правог хришћанства и највећег и најчистијег родољубља, јер је било незаинтересовано, са своја два дечака ушао је достојанствено у свом необојеном дрвеном сандуку украшеном једино црном хартијом, у ону бескрајну поворку мученика и хероја која је својим жртвеним пламеном осветлила мутну и тамну савремену историју српског народа,

*

Први пут од како је у септембру 1941. изашла она злокобна и крвава наредба Хитлерова да се за једног убијеног Немца стреља сто Срба, операције немачких трупа око Чачка и Ужица и губици које су ту имали, прошли су без и једне једине одмазде. Зауставио се ужас масовног стрељања градског и сеоског становништва. То је био Недићев успех, јер је натуривши Немцима присуство својих трупа, где су видног учешћа узели и „легализовани" четници Ммхаиловићеви, он је успео да то прикаже као борбу читавог српског народа против комунизма, те према томе није било подлоге да окупатор кажњава оне који исто тако страдају од комуниста и против којих се успешно боре. Привукавши себи макар и део Дражиних одреда, Недић је психолошки могао да дејствује према Немцима и да одвоји српски народ као националну целину, која иде за њим, и с друге стране комунистичке партизане, као анационалну мањину, која нема опстанка међу становништвом и која је морала да напусти Србију.

Званични немачки војни извештаји о операцијама вођеним око Ужица први пут не бележе више стрељање таоца. Тако шаљући 10. децембра 1941. свој извештај командујућем генералу у Србији, штаб 342. пешадијске дивизије, оделења 1 а, бр. 944/41, поверљиво вели, између осталог:

„Губици и плен за време акције у области Ужице
25.XI - 4.XII.1941.

I СОПСТВЕНИ ГУБИЦИ:
10 мртвих, 22 рањена

II ИЗ ЗАРОБЉЕНИШТВА ОСЛОБОЂЕНО:
1 официр, 315 подофицира и редова

III НЕПРИЈАТЕЉСКИ ГУБИЦИ:
707 мртвих, 93 стрељана, 312 ухваћених."

Тих 93 стрељаних су били искључиво партизани ухваћени са оружјем у руци, што се види из других посебних извештаја. Чак ни сви заробљени партизани нису погубљени већ су послати у заробљеничке логоре или на рад у Немачку.

Како се немачки команданти нису умели да снађу у овом преокрету, да се више не стреља нико за погинуле и рањене немачке војнике, види се из једног другог допунског извештаја истог овог штаба 342. дивизије где се вели да има „неосвећених губитака 7352", што ће рећи да је та дивизија за своје претрпеле губитке требала да стреља толики број српских таоца, али да је то спречила новостворена ситуација, те је овај шеф штаба скоро са жаљењем констатовао тај мањак у његовом крвавом књиговодству.

Већ само та 7352 српска живота које је Недић спасао у пркос Хитлерове наредбе својом упорном и жилавом борбом, били су довољни да се разуме зашто се он примио свога немилог и нежељеног положаја и на њему у пркос свих невоља и несрећа остао, уверен да ће ипак на крају крајева успети да задржи неумитни ток биолошког истребљења Срба.

Са овим охрабрујућим резултатима постигнутим код Ужица, Недић се први пут без очајања, без горчине, без јада опет обратио српском народу преко радија у вече 4. децембра да му захвали што му је помогао да своју борбу успешније води. У том своме говору, са гласом који овог пута није дрхтао, већ био пун сигурности, председник српске владе је, између осталог, рекао:

„Кад сам вам упутио проглас Владе народног спаса 1. септембра ове године и апеловао на вас да се дигнете свим својим бићем и свом својом снагом против комунистичке аждаје, која копа гроб српском народу, био сам уверен да ћете ме разумети, схватити и помоћи. БЛАГОДАРЕЋИ ТОМ ВАШЕМ ВЕЛИКОМ ПОВЕРЕЊУ, које сте имали у мене, ја сам, хваља Богу, успео. Почело је смиривање нашег народа. Почело је завођење реда и безбедности, и то ће се продужити до коначног мира нашег народа и потпуног истребљења комунизма из његове средине.

„Данас долазим да вам свима, моја драга браћо и сестре, Срби и Српкиње, кажем хвала, што сте ме помогли и што сте једнодушно устали противу те немани, непријатеља рода човечанског и српског народа.

Браћо и сестре,

Ја верујем, тврдо верујем у српски народ и његову животну снагу. Он ће потпуно оздравити, мада је био тежак болесник. У његовој средини за последње две деценије накупио се наш и белосветски олош и спремао се да му поједе панајију. Видевши то, скочио сам и прихватио српски барјак, бачен у запећак, подигао га високо и позвао вас, све добре Србе, под њега. Ја вас нисам звао себе ради, но вас ради, ради Српства и мајке Србије. Олош који је нагризао здраву срж српског народа, јамчим вам, истребићу сасвим, и он ће отићи у неповрат, а српски народ живеће на векове.

Срби,

Наша је света дужност сада да се што пре и што више смиримо, повратимо снагу, исцелимо тешке и предубоке ране наше. Да спасавамо нашу наду и будућност, нашу узданицу, нашу омладину. Повратимо јој оно што је мајчиним млеком усисала: Србизам. САМО ЗА СРБИЈУ ДА ЖИВИ И САМО ЗА СРБИЈУ ДА МРЕ.

Иду крупни догађаји. За те догађаје треба и много снаге и много памети. Све те снаге треба да су уједињене. Ми не би доживели априлску трагедију да смо били сложни... Јалове политичке борбе упропастиле су нас и учиниле да Српство не буде велико, да Српство не буде сложно, да Српство не дође до изражаја.

Браћо и сестре,

Народи могу избећи велике катастрофе само када имају једну јединствену народну душу, само када су сложни. То мора да буде убудуће велики народни програм васколиког Српства, да једнако мисли, дише, живи и ради, да буде сложно, јер смо због неслоге увек страдали и страдамо."

*

У тренутку када су, благодарећи масовном учешћу Недићевих и четничких одреда, партизани изгнани из Србије, а које немачке трупе из непознатих и необјашњивих разлога нису гониле, јер су тада биле у стању да их потпуно униште, немачка војна команда у Србији је сматрала да је дошао час да се ликвидира и сам Дража Михаиловић. Они су били огорчени на њега већ и због неуспелих преговора у Дивцима, а с друге стране прилазак многих његових одреда Недићу плашио их је да се српске националне снаге не обједине, јер би их то озбиљно угрозило.

Користећи присуство својих трупа у Западној Србији немачка војна команда је наредила да се изврши изненадни препад опкољавањем Равне горе и хватањем Михаиловића и његовог штаба у Струганику, где су знали да се тада налазе.

Командант српских добровољаца, пуковник Коста Мушицки, негдашњи ађутант Краља Александра и потом Краљице Марије, који се налазио са својим јединицама на терену у контакту са немачким трупама, у последњем тренутку је сазнао од Немаца да ће сутрадан, 7. децембра 1941. извршити напад на Равну гору. Преко команданта једног Михаиловићевог одреда, који се налазио у његовој близини, послао је одмах гласника на Равну гору обавештавајући Дражу о предстојећој непосредној опасности по њега, позивајући га да се одмах са својим људима склони. Курир је успео да стигне нешто пре немачких трупа које су се у облику лепезе приближавале са свих страна Струганику и док је се највећи део

четничког штаба тада налазио на Гојној гори, Дража који је био у Струганику са мајорима Александром Мишићем и Иваном Фреглом, Словенцем, имао је таман толико времена да се склони у неко шибље када су се већ Немци појавили у стрељачком строју. Хитајући ка његовом штабу - у коме се још увек задржао Мишић са Фреглом - они га нису опазили и када су упали у вилу пред њих је изашао мајор Мишић и рекао:

- Ја сам пуковник Дража Михаиловић. Шта желите од мене?

Немачки војници задовољни због овог успеха опколили су га, разоружали и потом са такође ухваћеним мајором Фреглом повели своме команданту. Али док се утврдила ова забуна, Дража Михаиловић је промакао кроз немачки обруч који се био олабавио, верујући да имају већ у рукама команданта националистичког покрета отпора. Он се склонио прво у Горњи Лајковац, а потом у село Теочин, где је успео да ухвати везу са оним делом штаба који је био на Гојној гори.

Чим су мајори Мишић и Фрегл били доведени у штаб немачке јединице која је вршила ову операцију, и где су са нестрпљењем чекали да виде заробљеног Михаиловића, утврдило се да је доведени заробљеник далеко мање важан.

Видећи да им је шеф нациналистичког покрета отпора умакао, Немци су одмах посумњали да је он био обавештен о њиховој акцији. Како је једино пуковник Мушицки био у току ове операције, то је био лак закључак да је он одао њихов план и већ увече 7. децембра немачка полиција је ухапсила команданта српских добровољаца и спровела га у Београд. Мушицки је имао да буде изведен пред немачки ратни суд, где му је била неизбежна смртна казна „због сарадње са побуњеницима" и „због ометања војних операција немачке оружане силе", како је гласила оптужница против њега.

Само благодарећи одлучној интервенцији Недићевој и Димитрија Љотића, који су обилазили неуморно све немачке званичне представнике, задржана је пресуда против Мушицког. У овоме је помогла и околност да је баш овог дана, 7. децембра 1941, дошло до промене немачког опуномоћеног командујућег генерала у Србији, те је тај положај овог дана напустио генерал Беме, а на њега дошао генерал артилерије Бадер. Нови немачки командујући генерал није хтео да отпочне своју тек примљену дужност са оставком Недићеве владе, која би довела до ко зна каквих компликација у Србији, те је прво наредио да се обустави судски поступак, док се цела ствар не извиди, а потом да се уопште истрага напусти. Међутим, пуковник Мушицки је цело време седео у затвору Гестапоа и тек је после више недеља најзад био ослобођен - јер се било помишљало да се упути у заробљеништво. Али он се није више вратио на положај команданта, све док из Србије није отишао злогласни гене-

рал С. С. Мајснер, који је упорно водио једну непријатељску политику према Недићу и свим његовим сарадницима.

Огорчење што им је умакао пуковник Михаиловић било је велико код Немаца и обавештена о неуспеху ове акције, која је била наређена са највишег немачког места, немачка Врховна команда је већ сутра дан издала овакво саопштење које је београдска штампа морала да објави на уводном месту:

„ВОЂА ОДМЕТНИКА И БУНТОВНИКА ДРАЖА МИХАИЛОВИЋ УЦЕЊЕН СА 200.000 ДИНАРА

Београд 8 децембра

Немачка Врховна команда издала је следећи проглас српском народу:

„СРБИ,

Вођа одметника и бунтовника Дражa Михаиловић, који на својој савести носи крв више хиљада Срба и који је властитој земљи нанео бескрајну беду и невољу, после уништења његове банде, налази се

У БЕКСТВУ, ПО СВОЈ ПРИЛИЦИ У ПРАВЦУ БОСНЕ.

Због непредавања оружја, мобилизације илегалне војске, због његовог злочиначког удруживања са комунистима, и због подизања оружаног устанка против немачких окупаторских трупа, он је свој живот проиграо.

Онај, ко га ухвати, добиће премију у висини од

200.000 динара.

НЕМАЧКА ВРХОВНА КОМАНДА"

(„Ново Време", Београд, 9. децембар 1941)

Бекство Михаиловићево испред потере која је била сигурна да ће га ухватити било је за Немце осетан пораз, и чак смењивање генерала Бемеа се тумачило овим догађајем.

Пуковник Мушицки је ишчупан од немачке одмазде, али је она зато погодила оне који су се јуначки жртвовали да Михаиловић успе да се спасе: мајоре Александра Мишића и Ивана Фрегла. Доведени у Ваљево где су били затворени, они су имали да буду искупљујуће жртве немачке неуспеле операције. Генерал Недић, који је у мајору Мишићу још при првом сусрету у септембру, после образовања Владе народног спаса, нашао човека пуног разумевања за сарадњу између свих српских националиста, и који је и иначе имао много пријатељства за сина војводе Мишића чинио је све могуће да га спасе и да утиче на Немце да се оба заробљена официра упуте у заробљеништво, а не да се суде као одметници, али је све то било узалудно, јер је неко требао да плати за Михаиловићево спасење. Немачки ратни суд у тајном суђењу осудио их је обојицу на смрт и они су стрељани десет дана после свога заробљавања, о чему су Немци дали и званично саопштење.

Одмах после прогласа немачке Врховне команде о уцени Михаиловићевој, већ сутра дан, 10. децембра 1941. новонаименовани немачки

опуномоћени генерал у Србији, Бадер, упутио је команди за Југо-исток а уз то и свима командантима трупа под његовом командом извештај Одељ. I а бр. 339/41 КДОС у коме се, између осталог, вели:

„А. Нападне операције трупа су углавном завршене. Оне су уродиле очекиваним успехом и довеле су у Србији до знатног смирења ситуације...

Михаловићева група може сад да се сматра разбијеном. М. је лично с муком избегао да буде ухваћен од стране трупе и налази се у бекству. Једним прогласом, који је објављен преко радија и путем летака српском становништву, Михаиловић је оглашен за злочиначког побуњеника, и за његову главу расписана је премија од 200.000 динара. Његов је штаб већим делом ликвидиран. Међу заробљеницима налази се и шеф штаба мајор Мишић. Многе Михаиловићеве присталице, изгледа, да су побегле у шуме и планине. Постоје извештаји према којима ове обезглављене банде покушавају да се пребаце у четничке јединице Косте Пећанца. Знаци указују на то, да су неки српски владини кругови, све до пред крај, хтели доћи у везу са Михаиловићем, како би се поштедела српска крв. На истој су линији и настојања српског министра председника Недића, а која имају за циљ да спрече оштар поступак против Михаиловићевих присталица, који су, наводно, на то били само присиљени. Истрага у томе погледу је још у току. Извештај следи.

Исто тако попустила је и комунистичка партизанска активност. То је неоспорно и једна је од заслуга српске жандармерије и четничких јединица верних влади, које су се у последње време добро бориле против комуниста...

Б. ... Па ипак се не може сматрати да је српски устанички покрет коначно угушен. С релативном смиреношћу, која је сада наступила, не смемо се заваравати, јер је ту у питању можда само једно пролазно стање. Највећа је опасност неоспорно у томе што су у рукама Срба - у рукама многобројних илегалних организација - налази још велика количина пушака и муниције.

Према томе мора се рачунати с тим, да ће с наступом топлијег годишњег времена поново оживети устанички покрет. Пре свега тада, ако општа ситуација буде условила извлачење већих јединица из Србије.

Ц. Стога сматрам да је мој главни задатак да у току следећих месеци коначно умирим Србију и да онемогућим поновно разбуктавање устаничког покрета.

То треба да буде постигнуто:

1) довољно јаким осигурањем путева и привредних центара итд...

2) темељито припремљеном акцијом разоружања у широким размерама:

3) хапшењем и одвођењем српских официра;

4) брзим успостављањем немачке и српске управе у подручјима поново поседнутим од стране трупа:

5) реорганизовањем српских полицискиx снага; предлог ће бити поднет...

Д. У српско-хрватском простору (Босна) не може још бити говора о неком смирењу ситуације. Пошто су се српски устаници тамо пребацили, изгледа чак да су се немири појачали. Према последњим извештајима и искуствима сумњиви су изгледи да ће хрватске трупе својим сопственим сретствима бити у стању да постигну успех."

Неке од ових мера које је новопостављени опуномоћени командујући немачки генерал у Србији, Бадер, горе изнео биле су у ствари непрекидно понављани предлози полицијског С. С. генерала Мајзнера, који је по сваку цену хтео да ишчупа све оружане владине одреде и српске добровољце из Недићевих руку и да их стави непосредно под немачку команду, како би се на тај начин спречила сарадња и помагање Михаиловићевих четника од стране Недићевих трупа. Овај захтев је био делимично спроведен у праксу, али је упорно опирање Недићево на крају крајева победило и све се вратило у стари ток.

Друга мера, која је предузета, била је хапшење концем децембра 1941. око 1200 српских официра, који су се налазили у Београду као заробљеници на отсуству, а који су сматрани као без одређеног занимања, те су из затвора Гестапоа упућени у заробљеничке логоре у Немачку.

У многим немачким званичним извештајима сумњичен је стално Недић и његови одреди да фаворизују и помажу Михаиловића и његове четнике, и један такав извештај је био упућен баш у очи саме немачке експедиције против Равне торе.

У своме операцијском дневнику од 1.X.1941. до 12.1.1942. штаб 113. пешадијске дивизије бележи под датумом од 5. децембра 1941. следеће:

„260. и 268. пешадијски пук врше чишћење у простору смештаја и том приликом су ухватили 51 комунисту, који су сместа стрељани. Овом приликом пао нам је у руке и вођа 3. партизанске чете Чачанског батаљона. Према извештају једног становника по подне у Горњој Горијевници (8 км северозападно од Чачка) виђен је Дража Михаиловић. 260. пеш. пук у крстарењу кроз овај крај утврдио је да су Недићеве трупе, које се боре на нашој страни, виделе Михаиловића. Ма да су га познале, ништа према њему нису предузеле".

Ово стално немачко сумњичење Недића да сарађује са Михаиловићем и да помаже његове присталице имало је једну врло тешку последицу по Србију. У тренутку када је сарадњом Недићевих одреда највећи део партизанских снага истеран из Србије, док су остале само разбијене мале групе које су се криле по планинама, дошло је из Берлина наређење,

донето у сарадњи са Софијом, да се највећи део Источне Србије, а делом и долина Западне Мораве поседну од новодошавших бугарских трупа, које су требале тако да ослободе немачке јединице како би ове биле послете на Источни фронт.

Када је ова одлука саопштена Недићу он је био изван себе од узбуђења. Настали су опет они стари црни дани, а које је таман мислио да су отклоњени за увек.

- Зар још и бугарски робови да будемо, и да нам Бугари овде командују? - јадао ми се тих последњих децембарских дана 1941. председник српске владе, док су му од узрујаности и очајања очи искакале из својих душни.

То што је он хтео да спречи по сваку цену примајући се да образује српску владу 29. августа 1941, сада се почело ипак да делимично остварује упркос свих дотле постигнутих успеха над комунистичким партизанима, само благодарећи закулисним политичким дипломатским интригама у чему су Загреб и Софија предњачили.

Два немачка извештаја показују такође каква је била Недићева реакција на најављен улазак бугарских трупа у срце Србије. Први је извештај телеграмом поднео опуномоћени командујући генерал у Србији, Бадер, заповеднику оружане силе на Југоистоку на дан 30. децембра 1941.и у њему се између осталога вели:

„1) Министар претседник Недић извештен је 29.XII о намераваној окупацији, коју ће извршити бугарске трупе. Српски министарски савет поднео је по овоме меморандум. Појединости ће саопштити генералштабни пуковник Кевиш на дан 1.1."

Сутра дан, 31. децембра упућен је опширнији извештај командујућег генерала Заповеднику оружане силе на Југоистоку под Одељ. I а 4854/41 поверљиво, где се између осталог вели:

„29.XII саопштено је министру претседнику Недићу да од стране бугарских трупа претстоји поседање једног дела Србије. На то је уследио меморандум министарског савета који изричито изјављује да је та мера неподношљива за Србију, и овим се моли измена. Треба сачекати да се види да ли ће влада остати даље на управи.

Поседање српског подручја од стране бугарских трупа утиче јако на српско национално осећање. Преступи бугарских војника против Срба у досад окупираним пределима и српске саботажне акције против Бугара трају и даље. При даљем поседању мораће се рачунати с појачањем тог међусобног непријатељства".

Не располажем текстом овог меморандума који је тада поднет од Недићеве владе, али неколико месеци касније, у лето 1942, када је та најављена проширена бугарска окупација постала стварност и донела нова испштања и нове опасности по српски народ, један нови мемо-

рандум, врло оштар по садржини, да је звонио као оптужница окупираног против окупатора, поднет је потписан од свих чланова српске владе и његов текст нешто касније ћу донети.

Усред ових нових тешкоћа појавило се међу личностима које су одлучивале о судбини српског народа једно ново име. То је био генералштабни пуковник Кевиш, који је баш 30. децембра 1941. примио дужност начелника штаба опуномоћеног командујућег генерала у Србији. Овај чисти Прус, носилац највећег ратног ордена царске Немачке, „пур л Мерит" (за заслуге), показао је убрзо да је он не само војник који има разумевања за тешкоће другог, противничког војника, генерала Недића, већ и човек који има и срце и саосећање за патње српског народа. Он је чинио све што му је било могуће да та страдања Срба, уколико је од њега зависило, умањи и ублажи, ако не и сасвим отклони.

Овај немачки виши официр и храбар ратник у многоме је олакшао и помогао акцију генерала Недића да она наиђе на разумевање и одобрење од стране других фактора окупаторских власти.

XXIX

„НИРНБЕРШКА ДЕКЛАРАЦИЈА”

Када је у Западној Србији настало већ потпуно затишје, једног од последњих децембарских дана 1941, кад сам у јутро, као обично, дошао у Председништво владе, прво изненађење је било да сам угледао Масаловића са лицем развученим у осмејак и замахао ми је руком у знак поздрава, као да се нисмо видели месецима. На такав његов изглед нисам био навикао од како је био ушао у ову некада звану „Жуту кућу”, која је за њене становнике постала „Црна кућа”, јер им је сваки дан доносио нове несреће, нове опасности, нове недаће које су са свих страна стизале и са којима је стално требало борити се, спасавати, помагати, чупати угрожене људске животе и отклањати нагомилане претње. Атмосфера у председништву владе је увек била тешка и суморна, јер су њу доносили сви они који су долазили ту да траже спасење било за себе, било за своје најближе. Избеглице које су једва спасле голу душу из Павелићевог пакла, бегунци из Јужне Србије, Војводине, Словеније, породице ухапшених од Гестапоа, људи прогоњени и угрожени у своме опстанку, гласници из Херцеговине, Босне, Далмације, Црне Горе, све је то свакодневно доносило свој јад, своје несреће у ову кућу у којој су видели последње средство спасења.

Овог јутра нешто се десило што је унело ведрину и чак спокојство. Осмејак мога друга, увек намраченог лица ме је изненадио:

- Шта се дешава овде данас?

- Иди право код ујака, већ је питао да ли си стигао. Има нешто важно да ти саопшти. Од њега ћеш сазнати о чему се ради.

Био сам у истини заинтересован и одмах сам пошао у кабинет генерала Недића. Како ме је видео да улазим, дигао се и његово лице је светлело од таквог задовољства, какво нисам видео још од времена када је био члан Вишег војног савета, без великих одговорности.

Очи су му радосно сијале, док ми је стезао руку и одмах, без икаквог увода, рекао ми је:

- У низу ових несрећа које смо свакодневно проживљавали, ево да и мојој души мало сване. Ја сам знао да ће ме моји другови разумети зашто сам се овог несрећног положаја примио, зашто сам савио своју грбачу пред непријатељем, која се до данас ни пред киме није повила. И ево

они су ми овде то посведочили. Најбољи синови Србије, који нису отишли у Лондон да грицкају државни трезор, већ који гладују иза бодљикавих жица, дали су ми за право. Ево ово су ми моји другови послали.

И ту ми је Недић пружио читаву једну свеску хартије прошивене концем. После једног краћег текста низала су се хиљаде и хиљаде имена, где су на челу били потписи генерала југословенске краљевске војске у заробљеништву у Немачкој.

Први текст је био позив који је армијски генерал Калафатовић, начелник штаба Врховне команде у тренутку слома - и после Симовићевог бекства - најстарији официр у заробљеништву упутио својим друговима у невољи. Тај кратки текст је гласио:

„ДРУГОВИ,

У времену када се наша влада у Отаџбини бори на живот и смрт против комунистичких и разбојничких банди да би спасла наше породице и наш народ од пропасти, не смемо ни ми овде, као главна група наших активних и резервних официра, остати неми посматрачи тих трагичних догађаја. Наш став по њима изражен је у приложеној изјави, која ће бити достављена Претседнику Владе и нашој јавности. Тај ће став бити у толико чвршћи у колико он буде претстављао наше опште мишљење. Због тога вам препоручујем да приложену изјаву сви потпишете без оклевања како бих ја био сигуран да она претставља наше заједничко становиште.

15. новембра 1941.

Начелник штаба Врховне Команде Нирнберг
Армијски ђенерал Дан. С. Калафатовић"

Овај позив Калафатовићев није остао без одјека. Од неколико стотина генерала који су били у нирнбершком заробљеничком логору сви су потписали изјаву, која је била упућена њиховом другу, председнику српске владе, генералу Недићу да му изразе своје поверење, да му дају своју подршку охрабрења за његову претешку мисију. Само тројица генерала одбили су да дају свој потпис, и то сваки из другог разлога, што се види већ по томе да је један од њих, један од најмлађих генерала, остао у емиграцији после завршетка рата, док су се друга двојица вратила у земљу са црвеним петокраким звездама на својим капама и одмах су били примљени у комунистичку Југословенску народну армију, као једина два краљевска генерала за које заклетва верности није много значила.

Од преко 7000 официра југословенске војске, који су се налазили у овоме логору, и који су скоро без изузетка били Срби, јер су официри осталих народности били већ ослобођени и враћени кућама, само око 3% - нешто преко 200 официра - и то у главном комуниста, јер су то

већином били резервисти, - није потписало следећи текст тога документа, који је донео такву радост Недићу и који је у целости гласио:

„ИЗЈАВА

Ми, Срби официри у главном логору наших заробљених официра у Нирнбергу, у Немачкој, дубоко смо узбуђени вестима које долазе до нас о приликама насталим у последње време у Србији.

Из извештаја у новинама и говора и апела Претседника српске владе армијског ђенерала г. Милана Недића видимо да су однароћени комунистички елементи у страној служби образовали разбојничке банде и ојачани појединцима, које су успели да заведу, уз обилату помоћ безочне стране пропаганде, настоје да Српски народ утоне у његовој сопственој крви и да српску земљу сасвим опустоше и у црно завију.

Ми, заробљени официри, као битни део свога народа, не можемо остати равнодушни према овим безумним догађајима. Ми хоћемо да о њима одлучно кажемо своју реч, да истакнемо свој став и да у њих унесемо себе лично, своју националну душу и своју војничку дужност. С тога изјављујемо:

1) Са највећом одлучношћу осуђујемо комунистичке изроде, као и оне заблуделе и заведене појединце који су им се придружили, и њихову издајничку акцију на уништењу Српског народа и његове будућности. На њих ће пасти проклетство народа.

2) Са осећајем дубоке одвратности осуђујемо оне стране пропаганде, које за рачун егоистичких циљева својом подмуклом акцијом продужују да гурају наш народ у пропаст, безочно искоришћавају његову честитост, лаковерност и наивност.

3) Позивамо цео народ у Србији, да се сложно као један човек сврста уз Владу г. ђенерала Недића, да је одлучно помогне у борби противу комунистичке немани и у увођењу мира, реда и рада у земљи, и да подлим подбадачима разних варалачких страних радија не поклња никакву веру.

4) Стављамо се на расположење Влади г. ђенерала Недића да и својим личним учешћем помогнемо њену акцију на чишћењу комунистичке немани и повраћању мира и реда у нашој напаћеној земљи, да би са што мање нових потреса и жртава сачекали крај овог рата и обезбедили себи праведно место у међународној заједници.

Молимо стога Владу г. ђенерала Недића да на нас рачуна у свом раду, и уколико би надлежне немачке еласти одобриле, готови смо да у потребном броју пођемо у Србију и својим учешћем допринесемо да се ред поврати за најкраће време, - па макар потом били поново враћени у заробљенички логор, пошто за свој рад и службу своме народу не желимо никакву личну корист и награду.

Ову изјаву са нашим оригиналним потписима подносимо Претседнику Српске Владе, армиском ђенералу г. Милану Недићу.

15. новембра 1941.

Логор Офлаг 13-Б.
код Нирнберга"

Када сам прочитао ову изјаву и видео оне хиљаде потписа, рекао сам Недићу да се искрено радујем што је његова мисија наишла на овакво разумевање и подршку код његових другова. Сав озарен осмехом, тако ретким на његовом лицу иначе, рекао ми је:

- Ево, ово да ти први одмах објавиш у „Обнови" и да му ставиш наслов са „бумбар" словима, те да виде ови заслепљени и залуђени од Енглеза и бољшевика да је право родољубље: радити за свој народ, а не уништити ову нашу дивну земљу за којекакве излапеле лордове или оног црвеног џелата Стаљина од кога једнако хоће да начине неког „словенског брата".

Још истог овог дана „Обнова" је донела ову изјаву која је имала великог одјека у целој Србији. Неколико дана се само о њој говорило и коментарисало.

За Милана Недића овај гест Срба официра у заробљеништву био је доиста заслужено признање, јер је он, исто како је чинио све што је било у људској моћи да заустави немачке одмазде и спасе сваки српски живот где год је то могуће, исто онако као што је ставио сва сретства да се из наказне Павелићеве „Независне државе Хрватске", као и из других српских крајева, пребаци што више Срба у Србију и тако заштити од уништења, и да им се обезбеди опстанак и издржавање, исто тако је у трећем правцу Недић чинио све да се прво на све начине помогну толике стотине хиљада официра, подофицира и војника у заробљеништву и да се што већи број од њих ишчупа из жица и врати својим домовима.

Већ када је образовао владу, у меморандуму упућеном немачком заповеднику Србије, - који је напред објављен - Недић је захтевао да што пре отпочне суксесивно пуштање из логора пре свега старијих и болесних заробљеника, а потом стручњаке неопходних за народну привреду, што су Немци били прихватили, стављајући као једини услов за остварење тога да се у Србији заведе мир и ред.

По овоме споразуму око 70% заробљених војних лица, родом из Србије и Баната, требало је да се врати кућама. Међутим, догађаји код Краљева и Крагујевца, потом споразуми Михаиловића и Тита у Струганику и Брајићу, учинили су да су Немци одбили да отпочну ослобођење извесних група заробљеника све док трају такви тешки нереди у Србији.

Упркос овог немачког одбијања, Недић у својим свакодневним интервенцијама да се олакша судбина српског народу, није заборавио ни заро-

бљенике и он је и шефу Управног штаба др Турнеру и немачком командујућем генералу Бемеу, а потом Бадеру, и нарочито опуномоћенику за привреду Нојхаузену као и министру Бенцлеру и сваком немачком изасланику који је долазио у неку инспекцију из Берлина у Београд, понављао молбе да се отпочне са пуштањем заробљеника јер то захтевају императивно привредне потребе Србије. Она је имала да исхрани не само своје становништво, већ и немачку и бугарску окупациону војску и око 500.000 избеглица, највећим делом жена и деце, а земља је била остала скоро без радне снаге, које су требале да обраде и засеју њене њиве и поља.

Као први уступак Немаца учињен Недићу било је обећање да ће се пустити једна већа група болесних заробљеника, али који ће, нарочито официри, бити обавезни да дају изјаву да ће сарађивати са српском владом на умирењу Србије. Али и на тај први транспорт требало је чекати све до 13. марта 1942, од када је то репатрирање ратних заробљеника отпочело и настављало се у више махова.

Али иако је требало чекати на немачко решење да се стави на снагу тај споразум између немачких окупационих власти и Недића о повратку официра, подофицира и војника из заробљеничких логора њиховим кућама, Недић није пропустио ниједан дан по образовању владе, а да није учинио нешто што је ишло у помоћ његовим друговима у ропству. Српска влада је одмах предузела да се организује масовно слање пакета заробљеницима које се с једне стране вршило преко Српског Црвеног Крста, коме је на челу био заменик Краљевског намесника Петар Зец, док је с друге стране дозвољено од Немаца да породице могу непосредно слати помоћ у исхрани својим у логорима у Немачкој.

И да ово постигне, било је потребно да Недић упорно интервенира, јер се опуномоћеник за привреду Нојхаузен дуго томе опирао говорећи да се тиме смањују животне намирнице у Србији. Најзад, када је добијена дозвола да се пакети могу слати, Немци су увели контролу и почели да отварају пошиљке и скоро у свакој су налазили кантице са машћу, сланину, суве кобасице, пршуту, шунке, све оно у чему су Немци у Немачкој у највећој мери оскудевали и што скоро никако нису могли да извуку из Србије, осим када су трупе за време казнених експедиција пљачкале за свој сопствени рачун села.

На месец дана пошто је било отпочело слање пакета, Нојхаузен је одједном издао наређење да се све даље пошиљке за заробљеничке логоре обуставе.

Обавештен од Црвеног Крста о овоме, Недић је одмах отишао до Нојхаузена протествујући код њега да је то грубо гажење споразума, који је он склопио са немачким заповедником Србије, генералом Данкелма-

ном и без чега се он не би примио да образује владу. Нојхаузен је тада рекао Недићу:

- Лично сам видео у једном од тих пакета цело печено прасе, заливено машћу и стављено у плехану кутију која је била херметички затворена. Ниједног јединог пакета, који су наши људи отворили, није било без масти и без кобасица. И док југословенски заробљеници, који ништа не раде, једу по логорима печену прасад, војници Великог Немачког Рајха, који се туку за Нову Европу једу пред Москвом репу. Зато ја забрањујем свако даље слање пакета југословенским заробљеницима.

Видећи да се са Нојхаузеном ништа не може учинити, јер је овај одлучно одбијао да повуче своју забрану, Недић је у два маха узастопце одлазио код командујућег генерала у Србији по овом питању. Другог пута - када први пут није ни ту успео - повео је целу владу и сви су министри изјавили да ће поднети оставку ако се не укине та забрана која директно гази постигнут споразум под којим је влада образована. Најзад, на интервенцију командујућег генерала, који је имао осећај војничке солидарности за противницима иза бодљикавих жица, постигнуто је једно компромисно решење. Недићева влада се обавезала да излиферује Немцима једну већу количину масти, коју дотле окупатор никако није успео да добије, а с друге стране опет је имало да буде дозвољено слање пакета.

За оне заробљенике који су били са територије Србије, и који су били имућнији сељаци или грађани, породице су саме слале намирнице, али је био у заробљеништву велики број Срба са територија које су потпале под Хрватску, Бугарску или Мађарску и којима нико ништа није могао послати. Било је такође заробљеника из крајева опустошених казненим експедицијама или и иначе врло сиромашних који су били осуђени на гладовање. Недић је узео на своју владу да она припреми спискове свих оваквих беспомоћних заробљеника и да им она шаље пакете из својих сретстава. Зато је Недић образовао при Претседништву владе одељење за слање заробљеничких пакета, коме је ставио на чело интенданског генерала Стевана Пешића, који је са највећом савесношћу и оданошћу организовао слање десетина и десетина хиљада пошиљки за те заробљенике који нису имали ни од кога другог да очекују помоћ.

Ушавши у Београд у октобру 1944. комунисти су стрељали овог племенитог човека чији је предани рад омогућио десетинама хиљада најсиромашнијих људи да преживе заробљеништво и дочекају крај рата.

Када су касније отпочела тешка бомбардовања Немачке од стране савезничке авијације, и када је при томе осетно страдао немачки возни парк, Немци су опет обуставили слање пакета из Србије говорећи да немају ни локомотиве ни вагоне за тај транспорт, јер не могу да стигну ни на свој Источни фронт да доставе све што је тамо потребно.

Тада је Недић позвао у свој кабинет министра саобраћаја, генерала Ђуру Докића и рекао му да донесе са собом преглед броја свих локомотива и вагона које су окупационе власти оставиле да служе за саобраћај у Србији, као и план вожње на свим пругама. Требало је по сваку цену извући већи број локомотива и вагона и са њима створити целе српске композиције, које су имале да преносе искључиво пакете из Србије до заробљеничких логора у Немачкој. По цену смањења броја возова и броја вагона у возним композицијама ово је постигнуто и Немци су пристали да приме српске возне композиције на својој територији и да их убаце у свој возни ред. Многе од ових локомотива и вагона, који су преносили пакете за заробљенике, биле су задржане од Немаца за њихове возне потребе и никад се више нису вратиле у Србију, али је Недић, упркос свих бескрајних тешкоћа, тврдоглаво бранећи ствар српских заробљеника, које је у разговору са својим сарадницима са много нежности звао „они наши", успео да до краја постојања своје владе обезбеди њихово снабдевање те није било глади у логорима са српским заробљеницима.

МОЈА РЕЧ
НА ЗАВРШЕТКУ ПРВЕ КЊИГЕ

Са догађајима који су у децембру завршили трагичну и уништавајућу 1941. годину и унели прво смирење у Србији, где су се, бар за тренутак, зауставиле казнене експедиције и тешке одмазде, са оним првим колективним признањем које су Срби-официри из заробљеничких логора упутили своме староме ратном другу, који је све своје силе, све своје најбоље умеће, па чак и свој понос и част уложио да преведе угрожени српски народ преко оштрице ножа која је тражила да га истреби, завршавам Прву књигу о генералу Милану Недићу. Та година 1941. била је врхунац страдања Србије и Српства и сама по себи она је једна од најтрагичнијих поглавља наше историје.

Иако је генерал Милан Недић централна личност свих мојих казивања, јер желим да његов морални лик и његову улогу у акцији у најцрњем и најсудбоноснијем периоду који је српски народ познао од 1389. године осветлим као сведок очевидац, ја сведочим овде и за целу повесницу тога црног, али и јуначког доба у свему ономе што ми је лично, кроз моје доживљаје или непосредна сазнања познато, јер никада неће бити сувишних сведока који ће дати свој допринос историјској истини за један период који су многи зли волшебници са свих крајева света замутили да су се и реалне чињенице искривиле и помутиле у диму прорачунате пропаганде забуне и преваре.

Ако о извесним личностима из првог плана или о неким догађајима, чија је чињенична важност можда већа од оних које као преживљене описујем, не дајем довољно простора, то не значи да ја умањујем њихов значај или да дајем неки хијерархијски ранг историјским догађајима и њиховим главним актерима, већ је једини разлог пропуштања тај, што не могу мериторно да говорим о збивањима и лицима ван мога искуства и за које знам само по казивању других, који такође нису били очевидци нити учесници.

Па ипак и поред те невољне селекције збивања у доба окупације Србије и Југославије, материјал мојих личних доживљавања или историјских докумената познатих или непознатих, које сам унео и које треба да унесем у ово дело мога сведочења пред судом историје српског народа

је тако обиман, да сам био принуђен да свој рад предвиђен за једну једину књигу поделим на два дела, да би моје сведочанство могло да буде потпуно и да обухвати све значајне моменте који су ми лично познати.

Друга и завршна књига о генералу Милану Недићу и о догађајима у Србији од 1942-1945. изаћи ће убрзо после овог првог дела. Али и онда када та друга припремана књига буде објављена, завршну реч о личности Милана Недића нећу дати ја. То ће учинити савест оних Срба појединаца као и свих огромних српских маса, за чије се преживљавање овај српски заточник јуначки борио и мученички пао. Коначни пак суд даће велика историја српског народа онда када ишчезну сви елементи личних осећаја и свих људских душевних недостатака, који чине да на све догађаје који су их запљуснули и на све личности које су у њима имали рељефну улогу, људи савременици гледају најчешће или кроз призму својих ситних страсти или ништа не виде јер су заслепљени својим бескрајним егоизмом.

Ма каква била у моме срцу љубав и оданост не само према успомени Милана Недића, већ и према многим мојим добрим друговима и пријатељима, које је вихор догађаја од 1941. разнео да на разним плановима одиграју своју улогу у периоду очајничког рвања за опстанак српског народа, ја сам се увек држао и увек ћу се и даље држати оног савета, боље рећи оног налога који је један учитељ дао својим ученицима да се једино људска савест ставља изнад свих принципа дисциплине, оданости и послушности према својим претпостављенима или блискима. Једина призма кроз коју сам испитивао сва ова моја казивања је она која је ангажовала моју људску савест.